

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: ΕΝΤΑΞΗ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ
ΑΓΟΡΑΣ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ
ΦΟΙΤΗΤΗ : ΝΙΚΟΛΑΟ ΒΑΣΙΛΑΚΗ

ΕΑΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ
2002

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	ΣΕΛ.
- ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Ιστορία της Αρχαίας Αγοράς	5
- ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΡΧΑΙΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	8
- ΗΛΕΙΑ	
- Η Πόλη – Κράτος της Ήλιδας	8
- Περιγραφή της Αγοράς της Ήλιδας από τον Πausανία	8
- ΜΕΣΣΗΝΙΑ	
- Ίδρυση Μεσσήνης	11
- Τοπογραφία	11
- Φιλολογικές μαρτυρίες για την Αγορά της Μεσσήνης	11
- Κορώνη (Πεταλίδι: Θέση	12
- Αγορά	12
- ΑΧΑΪΑ	
- Πάτρα: Ιστορία	13
- Φιλολογικές πηγές για την Αγορά της Πάτρας	13
- Φαραί	15
- Η αγορά των Φαρών	15
- Αίγιον : Τοπογραφία	17
- Στοιχεία της αγοράς του Αιγίου	17
- Αίγεια	19
- ΑΡΚΑΔΙΑ	
- Μαντίνεια: Ιστορία	20
- Μαρτυρίες για την αγορά της Μαντίνειας	20
- Αρκαδικός Ορχομενός	21
- Κύναιθα	22
- Μεγαλόπολις	23
- Περιγραφή της Αγοράς της Μεγαλόπολης από τον Πausανία	24
- Φιγάλεια	27
- Τεγέα: Τοπογραφικά στοιχεία	28

	ΣΕΛ.
- Η Αγορά της Τεγέας	28
- ΚΟΡΙΝΘΙΑ	
- Η Αγορά της Κορίνθου στο 20 αι. μ.Χ.	30
- Σικυώνα	33
- Η Αγορά της Σικυώνας	34
- Φλιούς	
- Θέση	37
- Μαρτυρίες για την Αγορά	37
- Άργος	38
- Φιλολογικές μαρτυρίες για την αγορά του Άργους	38
- Τροιζήνα: Θέση	41
- Η Αγορά της Τροιζήνας. Περιγραφή του Πausανία	41
- Μέθανα	
- Μαρτυρίες για την Αγορά των Μεθάνων	42
- ΛΑΚΩΝΙΑ	
- Σπάρτη	43
- Φιλολογικές μαρτυρίες για την Αγορά της Σπάρτης	43
- Γύθειον: Η Αγορά του Γυθείου	46
- ΑΤΤΙΚΗ	
- Φιλολογικές μαρτυρίες για τις Αγορές του Πειραιά: Ιπποδάμειος Αγορά	47
- Εμπορική Αγορά Πειραιά	48
- Μέγαρα: Θέση	49
- Αγορά	49
- ΒΙΟΙΩΤΙΑ	
- Θήβα	52
- Μαρτυρίες για την Αγορά των Θηβών	52
- ΦΩΚΙΔΑ	
- Δελφοί	55
- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ	
- ΗΛΕΙΑ	
- Η θέση της Αγοράς της Ήλιδας	56
- Ταύτιση των οικοδομημάτων της αγοράς της Ήλιδας	57

- ΜΕΣΣΗΝΙΑ	
- Η ανασκαφική έρευνα στη Μεσσήνη	59
- Η Αγορά της Μεσσήνης	59
- ΑΧΑΪΑ	
- Αρχαιολογικές ενδείξεις για την Αγορά των Πατρών	63
- Η έκταση της Αγοράς των Πατρών	64
- Ταύτιση της θέσης της Αγοράς του Αιγίου	65
- Ανασκαφική έρευνα στην Αίγαιρα	67
- Η Αγορά της Αίγειρας	67
- ΑΡΚΑΔΙΑ	
- Η θέση της Αγοράς της Μαντίνειας	68
- Οικοδομήματα στην Αγορά της Μαντίνειας	68
- Η Αγορά του Αρκαδικού Ορχομενού	71
- Η Αγορά της Κύναιθας	73
- Στύμφαλος: Θέση	74
- Αγορά Στυμφάλου : Ανασκαφικά δεδομένα	74
- Η Αγορά της Μεγαλόπολης	76
- Συμπεράσματα για την Αγορά της Μεγαλόπολης	78
- Ανασκαφική έρευνα στη Φιγάλεια	79
- ΚΟΡΙΝΘΙΑ	
- Ανασκαφές στην Αγορά της Κορίνθου	80
- Οικοδομήματα της Αρχαίας Αγοράς της Κορίνθου	80
- Η Αγορά της Ελληνιστικής Σικυώνας: Τα ανασκαφικά στοιχεία	84
- Ανασκαφές στην Αγορά του Φλιούντα	86
- Η αρχαιολογική έρευνα στην Αγορά του Άργους	88
- Η Αγορά της αρχαίας Επιδαύρου	93
- Ανασκαφικά δεδομένα από την Αγορά της Τροιζήνας	94
- Καλαύρεια	97
- Έρευνες στην Καλαύρεια	97
- Η Αγορά της Καλαύρειας	98
- Η Αγορά των Μεθάνων	100
- Ερμιόνη	101

	ΣΕΛ.
- ΛΑΚΩΝΙΑ	
- Η Αγορά της Σπάρτης: Προτεινόμενες θέσεις	102
- Η ταύτιση της Αγοράς της Σπάρτης	105
- Οικοδομήματα της Αρχαίας Αγοράς	106
- Αρχαιολογικά δεδομένα από την Αγορά του Γυθείου	109
- ΑΤΤΙΚΗ	
- Αρχαιολογικές ενδείξεις για τις Αγορές του Πειραιά	110
- Η Αγορά του Ραμνούντα	112
- Η Αγορά – θέατρο του Θορικού	113
- Η Αγορά – θέατρο της Ικαρίας	115
- ΒΟΙΩΤΙΑ	
- Η Αγορά των Θηβών: Υποθέσεις ως προς την ταύτιση της Αγοράς	116
- Συμπεράσματα	118
- Βοιωτικός Ορχομενός: Ταύτιση της Αγοράς	121
- ΦΩΚΙΔΑ	
- Η Αρχαία Αγορά των Δελφών	123
- Η Εμπορική Αγορά των Δελφών (Ρωμαϊκή)	124
- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	125
- ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	129
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	130
- ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	142

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΓΟΡΑΣ

Από τους αρχαϊκούς χρόνους με την παγίωση της πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης των πόλεων – κρατών, διαμορφώθηκαν οι δημόσιοι χώροι. Όταν άρχισε η βαθμιαία διαμόρφωση της πόλης – κράτους και όταν η ακρόπολις έπαυσε να είναι χώρος κατοίκησης, δημιουργήθηκε σταδιακά η «κάτω πόλις». Η ακρόπολις, που ήταν η αρχική πόλις έχασε τη στρατηγική της σημασία, σταμάτησε να αποτελεί το κέντρο της διευρυμένης πόλης – κράτους και μεταβλήθηκε σε ιερό χώρο όπου κυριαρχούσαν ναοί και άλλες θρησκευτικές εγκαταστάσεις¹. Η μυκηναϊκή ακρόπολη επέζησε ως αμυντήριο και ως σύμβολο αυτονομίας των κλασικών πόλεων, κέντρο θρησκευτικό και δεσμός με το ηρωϊκό, μυθικό παρελθόν. Αν και η δημιουργία και η ανάπτυξη της πόλης σε όλη την ελληνική αρχαιότητα δεν παρουσίαζε συγκεκριμένο πολεοδομικό σχέδιο, εν τούτοις ο πυρήνας γύρω από τον οποίο διαρθρώθηκε είναι ο χώρος της αγοράς. Η αγορά αποτέλεσε το κέντρο της πολιτικής, κοινωνικής, οικονομικής, συχνά και της θρησκευτικής ζωής της πόλης¹.

Η ιδέα της διαμόρφωσης της αγοράς στους αρχαίους Έλληνες ήταν διαφορετική από την έννοια και τη λειτουργικότητα της αγοράς σήμερα. Οι αγορές (αγορά <αγείρω : συλλέγω, συναθροίζω) είναι σε κατ' εξοχήν χώροι συνάθροισης των πολιτών².

Ο Όμηρος έχει συνείδηση των θεσμών που διαφοροποιούν την πόλη από την αγροτική συνοίκηση (την κώμη), όταν μιλά στην Οδύσσεια για την κοινωνία των Κυκλώπων³: « ... από εκεί φθάνουμε στη χώρα των Κυκλώπων, των αγροίκων, που δεν έχουν πίστη και νόμους ... σε αυτούς δεν υπήρχε Αγορά, που κρίνει και αποφασίζει κατοικούν σε ψηλές κορυφές, μέσα σε βαθιές σπηλιές και καθένας έχει δικό του νόμο για τα παιδιά και τις γυναίκες».

Η αγορά απέκτησε σταδιακά την αρχιτεκτονική της μορφή, ξεκινώντας από προβαθμίδες της μινωικής - μυκηναϊκής εποχής και ακολουθώντας χρονολογικά την πολιτική διαμόρφωση της πόλης⁴.

---

¹ Tounbee, A., 1971, σ.41

² Μαστραπά, Α.Ν., 1994, σ.159

³ Όμηρ. Οδύσσεια Ι σελ. 105-115

⁴ Martin R., 1951, σ. 196 κ.ε.,

Ο Όμηρος περιγράφει τις προβαθμίδες της στο 8^ο -7^ο αι. π.Χ: Χώρος συνελεύσεων και εκδίκασης υποθέσεων, λατρευτικός χώρος και χώρος αγώνων, που γειτνιάζε συχνά με ταφικές περιοχές. Στην Ιλιάδα οι αγορές που περιγράφονται είναι ad hoc χώρος συγκέντρωσης των πολεμιστών πριν την εκστρατεία ⁵. Στην Αττική οι συναθροίσεις των φυλών και των δήμων αποκαλούνταν «αγορές»⁶, όπως η συνάθροιση του συνόλου των πολιτών μιας πόλης – κράτους σε μερικά ελληνικά κράτη, όπως η Κρήτη, μέχρι τον 3^ο αι. π.Χ.

Επομένως οι δημόσιες υποθέσεις αποτελούσαν την κύρια αιτία διαμόρφωσης της αγοράς. Όμως στο χώρο αυτό συγκέντρωσης οι πολίτες είχαν συγχρόνως τη δυνατότητα ευχάριστης συζήτησης και διασκέδασης. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο⁷, ο Κύρος είπε για τους Έλληνες: «Ποτέ δεν φοβήθηκα εκείνο το είδος ανδρών, που έχουν ένα χώρο τοποθετημένο ξεχωριστά στο μέσον της πόλης, στον οποίο συναντιούνται και ομολογούν ψέματα μεταξύ τους, αφού ορκιστούν». Ο Ηρόδοτος παρουσιάζει τον Κύρο να έχει μια λανθασμένη εντύπωση για αυτού του είδους τους θεσμούς, αλλά να γνωρίζει επαρκώς τον ελληνικό τρόπο ζωής, για να θεωρεί την «αγορά» σαν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας⁸.

Βαθμιαία, οι δύο προαναφερόμενοι λόγοι διαμόρφωσης της αγοράς, δηλαδή οι δημόσιες υποθέσεις και η προσωπική απόλαυση λειτούργησαν ως αιτίες για τη συγκέντρωση ανθρώπων με κύριο στόχο την εμπορία και την άσκηση βιοποριστικών εργασιών. Έτσι εξελικτικά η αγορά αποκτά και έναν άλλον ρόλο, καθαρά οικονομικό. Σε μεταγενέστερους χρόνους (ελληνιστικούς και μετά), ο ρόλος αυτός θα παραμείνει κυρίαρχος, όταν οι πολίτες λόγω των νέων κοινωνικο –πολιτικών δεδομένων δεν ενδιαφέρονται για τα κοινά⁹.

Η αρχαία αγορά υπήρξε ο ανοικτός χώρος, στον οποίο κάθε κάτοικος της πόλης ήταν μέλος ex officio, και που ξένος επισκέπτης, απελεύθερος και δούλος δεν αποκλείονταν. Η είσοδος προς την αγορά ήταν πάντοτε ανοικτή, ακόμα και στο τελευταίο στάδιο της αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης της αγοράς, όταν τροποποιήθηκε και μεταβλήθηκε από έναν ανοικτό χώρο σε ένα περικλειστο τετράγωνο προαύλιο, όπου η είσοδος γινόταν από συγκεκριμένες πύλες¹⁰.

---

⁵ Tounbee, A 1971, σ. 41

⁶ Kold, F., Agora and Theater, 1981.

⁷ i 153

⁸ Wycherley, R.E, 1949, σ. 50

⁹ Martin, R, 1956, σ. 268.

¹⁰ Tounbee, A., 1971, σ. 44

Διακρίνονται δύο βασικοί τύποι αγορών: η «ακανόνιστη», η οποία παίρνει αυτήν την μορφή σιγά σιγά με την πάροδο του χρόνου και η κατά τον Πausanία¹¹ «ιωνική», η οποία οριοθετείται με κανονική ορθογώνια κάτοψη μαζί με το σχέδιο της πόλης και στη συνέχεια αναπτύσσεται βαθμιαία. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία ήταν τα ίδια, διέφερε όμως ο τρόπος συναρμογής τους : από την εντελώς ακανόνιστη διάταξη στην εν μέρει κανονική μορφή, μέχρι την αυστηρά ορθογώνια διάταξη η οποία απαντά κυρίως στον ιωνικό χώρο, αλλά και σε πολλές ελληνιστικές νεοϊδρυθείσες πόλεις.

Η αρχιτεκτονική δομή της αγοράς εκφράζει τον πολιτικό, θρησκευτικό και οικονομικό χαρακτήρα μια πόλης. Τα κτίσματα που κοσμούν την αγορά αντανακλούν επίσης την αίγλη και την πολιτιστική ζωή της πόλης. Ναοί και βωμοί, αρχιτεκτονικές κατασκευές κάθε μορφής, όπως οικοδομήματα άσκησης της εξουσίας (βουλευτήρια, δικαστήρια, πρυτανεία κ.ά.), σε συνδυασμό με χώρους διασκέδασης και συναλλαγής (ωδεία, θέατρα, καταστήματα κ.ά.) διαμορφώνουν την εικόνα μιας αγοράς¹².

Οι χώροι αυτοί, που είναι συνήθως γνωστοί από φιλολογικές πηγές, σε ορισμένες περιπτώσεις δύσκολα τεκμηριώνονται από αρχαιολογική άποψη. Στην εργασία αυτή θα επιχειρηθεί αφενός η καταγραφή από φιλολογικές μαρτυρίες των πληροφοριών για την οργάνωση των αγορών των σημαντικότερων πόλεων της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας και αφετέρου θα προστεθούν τα ανασκαφικά δεδομένα, ώστε να προσεγγίσουμε δομικά τις λειτουργίες που επιτελούσε.

Κύρια πηγή της εργασίας αποτελεί το έργο του Πausanία, ο οποίος επισκέφτηκε και περιέγραψε το 2^ο αι. μ.Χ τις πόλεις για τις οποίες θα γίνει λόγος. Το έργο του Πausanία παραμένει η σημαντικότερη πηγή πληροφοριών, που αναπληρώνει το κενό που παρουσιάζουν οι αρχαιολογικές μαρτυρίες.

-

¹¹ Πausanίας VI, 24. 2

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΡΧΑΙΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΗΣ ΗΛΙΔΑΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΑΥΣΑΝΙΑ

Η αγορά των Ηλείων, σύμφωνα με τον Πausανία¹³, δεν είναι όμοια με τις αγορές των ιώνων και των ελληνικών πόλεων που είναι κοντά στην Ιωνία, αλλά έχει γίνει κατά τον αρχαιότερο τρόπο, με στοές που βρίσκονται σε απόσταση η μία από την άλλη και με δρόμους ανάμεσα στις στοές: **«τρόπω δε πεποιήται τω αρχαιότερο στοαις τε από αλλήλων διεστώσαις και αγυιας δι' αυτων»**. Τον «αρχαιότερο τρόπο» φαίνεται πως τον βλέπει ο Πausανίας κυρίως στη μεγάλη απλοχωριά της, όπως στις Φαρές της Αχαΐας¹⁴. Η απλοχωριά της αγοράς της Ήλιδας μαρτυρείται από την ονομασία της «ιππόδρομος»¹⁵: **«Όνομα δε τη αγορα το εφ' ημων εστιν Ίππόδρομος»**.

Ο Πausανίας που μπαίνει στην αγορά από το γυμνάσιο αναφέρει πρώτη την τρίκλιτη στοά, στην οποία διημέρευαν οι ελλανοδίκες.¹⁶: **«'εν ταύτη διημερεύουσι τα πολλά οι 'ελλανοδίκαι»**. Κοντά στη στοά των Ελλανοδικών, υπήρχε άλλη στοά και ανάμεσά τους δρόμος. Τη δεύτερη στοά οι ηλείοι τη λέγανε «κεркуραϊκή»,¹⁷ επειδή κτίστηκε από τη δεκάτη των λαφύρων, που πήραν οι ηλείοι κατά τις εχθροπραξίες με τους κερκυραίους. Η κερκυραϊκή στοά ήταν ανοικτή με κιονοστοιχίες τόσο στη βόρεια όσο και στη νότια πλευρά. Σύμφωνα με τον Πausανία ήταν «διπλή στοά», **«έχουσα τους κίονας τη μεν ες την αγοράν, τη δε ες τα επέκεινα της αγοράς»**. Ο ίδιος εξηγεί τον όρο «διπλή» στοά σημειώνοντας πως στη μέση αντί κιονοστοιχίας είχε τοίχο για την στήριξη της στέγης.¹⁸ Ήταν ανοικτή με κιονοστοιχία και προς νότον ίσως χάριν των ιερών που υπήρχαν εκεί. Μέσα στη στοά ο Πausανίας είδε πολυάριθμους ανδριάντες.¹⁸ Στο μέρος που έβλεπε προς την αγορά, ήταν στημένος ο ανδριάντας του γιου του Πιστοκράτη Πύρρωνα, του σκεπτικού φιλοσόφου, που καταγόταν από την Ήλιν (365 – 275 π.Χ.).

---

¹³ Πaus. VI, 24. 2

¹⁴ VII, 22. 2 «Περίβολος δε αγοράς μέγας, κατά τρόπον τον αρχαιότερον»

¹⁵ VI, 24. 2

¹⁶ VI, 24. 3

¹⁷ VI, 24. 4

¹⁸ VI, 24. 5

Στο ύπαιθρο μέρος της αγοράς υπήρχε ναός και άγαλμα του ακεσίου Απόλλωνα.¹⁹ Σε άλλο μέρος υπήρχαν λίθινα αγάλματα του Ήλιου και της Σελήνης και στο πιο πολυσύχναστο μέρος της πόλης των ηλείων υπήρχε πλαστική χάλκινη εικόνα, που παρίστανε άνδρα αγένειο και στηριζόμενο σε δόρυ, για την οποία λέγανε πως ήταν του Ποσειδώνα και πως σε παλιούς χρόνους τιμώνταν στο Σαμικό της Τριφυλίας.²⁰ Αφότου μεταφέρθηκε στην Ήλιδα τιμούνταν με το όνομα Σατράπης.²¹: **«Τουτο το αγαλμα ελεγετο είναι Ποσειδωνος, έχειν δε το αρχαίον επί Σαμικω τω εν τη Τριφυλία τιμας. Μετακομισθέν δε ες την Ηλιν τιμης μεν και ες πλέον ετι ηκει, Σατράπην δε και ου Ποσειδωνα όνομα αυτω τίθενται».** Το άγαλμα αυτό είχαν μεταφέρει οι ηλείοι από το Σαμικό το 471 π.Χ., μετά το δεύτερο συνοικισμό της Ήλιδας, με τη συγκέντρωση των κατοίκων περισσότερων δήμων και την εγκατάστασή τους στην πρωτεύουσα.²²

Υπήρχε επίσης ιερό των Χαρίτων, με τα ξύλινα αγάλματά τους, επίχρυσα στα ενδύματα, ενώ τα πρόσωπα και τα άκρα τους είχαν γίνει από λευκό μάρμαρο (ακρόλιθα).²³: **«Εστι δε και Χάρισιν ιερόν και ξόανα επίχρυσα τα ες εσθητα, πρόσωπα δε και χειρες και ποδες λίθου λευκου».** Στο ίδιο βάθρο, που είχαν στηθεί τα αγάλματα των Χαρίτων, υπήρχε και άγαλμα του Έρωτα.²⁴: **«Των Χαρίτων δε εν δεξια άγαλμα εστιν Έρωτος».**

Ο Πausανίας είδε στην αγορά ένα κατασκεύασμα σε σχήμα ναού, χαμηλό, χωρίς τείχους, με στέγη που στηριζόταν σε κίονες από ξύλο δρυός. Οι ντόπιοι έλεγαν πως το μνημείο αυτό ήταν τάφος του Οξύλου.²⁵: **«Οξύλου τουτο αν μνήμα είη».** Στην αγορά υπήρχε και ένα οικοδόμημα για τις δεκαέξι γυναίκες, που ύφαιναν το πέπλο της Ήρας.²⁶

---

¹⁹ VI, 24. 6

²⁰ VI, 25.5

²¹ VI, 25.6

²² Στραβ. 8, 3, 2.

²³ VI, 24. 6

²⁴ VI, 24.8

²⁵ VI, 24. 9

Με την αγορά συνέχονταν **«ναός στοαις εν κύκλω περίστυλος»**, που τον καιρό του Πausανία η στέγη του είχε καταρρεύσει και δεν σωζόταν στο εσωτερικό του κανένα άγαλμα.²⁷ Ο ναός αυτός ήταν αφιερωμένος στους Ρωμαίους αυτοκράτορες.²⁸: **«βασιλευσι δε ανειται ρωμαίοις»**.

Πίσω από την κερκυραϊκή στοά υπήρχε ναός της Αφροδίτης: **«Εστι δε της στοας οπίσω της από των λαφυρων των εκ Κορκύρος Αφροδίτης ναός»** και υπαίθριο τέμενός της, που δεν ήταν μακριά από το ναό.: **«το δε εν υπαιθρω τέμενος ου πολύ αφεστηκότος από του ναου»**. Την Αφροδίτη που τιμούνταν στο ναό την λέγαν «ουρανία» και το άγαλμά της ήταν χρυσελεφάντινο, έργο του Φειδία.: **«ελέφαντος δε εστι και χρυσου, τέχνη Φειδίου»**. Η θεά πατούσε με το ένα πόδι σε χελώνα.²⁹ Το υπαίθριο τέμενος της θεάς περιβαλλόταν από χαμηλό τοίχο και μέσα σε αυτό είχε γίνει ένα κρηπίδωμα, πάνω στο οποίο υπήρχε χάλκινο άγαλμα της Αφροδίτης καθισμένης σε χάλκινο τράγο, έργο του Σκόπα.²⁹ Ο τράγος συνδέθηκε με την «Πάνδημη» Αφροδίτη, ως σύμβολο της λαγνείας.

Στην αγορά της Ήλιδας ο Πausανίας αναφέρει και Ιερό της Τύχης,³⁰ στο οποίο υπήρχε άγαλμα της θεάς υπερφυσικού μεγέθους, που ήταν ξόανο επίχρυσο, εκτός από το πρόσωπό του και τα άκρα των χεριών και των ποδιών, που είχαν γίνει από λευκό μάρμαρο. Αριστερά του ιερού της Τύχης τιμούνταν σε μικρό οίκημα ο θεός Σωσίπολις.³¹ Μέσα σε αυτό υπήρχε πίνακας που παρίστανε το θεό σε παιδική ηλικία με χλαμύδα στολισμένη με αστέρια και το κέρας της Αμάλθειας στο ένα χέρι.

-

²⁷ Παπαχατζή, Ν. Πaus. Ηλ., 1978, σ. 404, σημ. 6

²⁸ VI, 24.10

²⁹ VI, 25. 1

³⁰ VI, 25. 4

³¹ VI, 25.4

Μ Ε Σ Σ Η Ν Ι Α

Ι Δ Ρ Υ Σ Η Μ Ε Σ Σ Η Ν Η Σ

Η Μεσσήνη ιδρύθηκε το 369 π.Χ από το θηβαίο Επαμεινώνδα και τους αργείους συμμάχους του. Οφείλει το όνομά της στην πρώτη μυθική προδωρική βασίλισσα της χώρας, τη Μεσσήνη, κόρη του αργείου βασιλιά Τρίοπα και σύζυγο του Λάκωνα Πολυκάονος.³²

Τ Ο Π Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

Η αρχαία Μεσσήνη περιβάλλονταν από υψώματα, κατέχοντας η ίδια το βάθος μιας λεκάνης και τη δυτική πλαγιά της Ιθώμης χαμηλά. Στα νότια είχε την Εύα, στα δυτικά το λόφο Ψωριάρη και στο προς βορράν διάσελο, που είναι περισσότερο ομαλό βρίσκεται η πύλη της Μεγαλόπολης ή αρκαδική και από το τρίτο διάσελό, μεταξύ των λόφων Αγ. Βασιλείου και Ψωριάρη, περνάει σήμερα ο δρόμος από τη νότια Μεσσηνία προς το Μαυρομάτι, που ήταν ανέκαθεν δρόμος από τη Μεσσήνη προς την Ανδρούσα και την περιοχή της σημερινής Μεσσήνης και των εκβολών του Παμισού. Το σημερινό Μαυρομάτι κατέχει κυρίως την πλαγιά της Ιθώμης, ενώ στον ομαλότερο χώρο χαμηλά ήταν η αγορά και τα δημόσια οικοδομήματα της Μεσσήνης.³³

Όλα τα οικοδομήματα της Μεσσήνης έχουν τον ίδιο προσανατολισμό και εντάσσονται μέσα στον κάρναβο που δημιουργείται από οριζόντιους και κάθετους δρόμους, πολεοδομικό σύστημα που είναι γνωστό ως Ιπποδάμειο.³⁴

Φ Ι Λ Ο Λ Ο Γ Ι Κ Ε Σ Μ Α Ρ Τ Υ Ρ Ι Ε Σ Γ Ι Α Τ Η Ν Α Γ Ο Ρ Α Τ Η Σ Μ Ε Σ Σ Η Ν Η Σ.

Στην αγορά των μεσσηνίων³⁵ ο Πausanίας είδε άγαλμα του Δία σωτήρα και κρήνη Αρσινόη, η οποία ονομάστηκε από την κόρη του Λεύκιππου. Επίσης αναφέρει ιερά των θεών Ποσειδώνα και Αφροδίτης. Ένα άγαλμα που ο Pausanias θεωρούσε αξιομνημόνευτο ήταν της Μητέρας των θεών, που είχε κατασκευαστεί από μάρμαρο της Πάρου και ήταν έργο του Δαμοφώντα.³⁶: «.....άξιον ποιήσασθαι μνήμην, άγαλμα Μητρός θεων λίθου παρίον, Δαμοφωντος δε έργον».

---

³² Roebuck, C., 1941

³³ Θέμελη, Π., 1999, σ.52

³⁴ Θέμελη, Π., 1999, σ.40

³⁵ IV, 31.6

³⁶ IV, 31.6

ΚΟΡΩΝΗ (ΠΕΤΑΛΙΔΙ)

Θ Ε Σ Η

Ο Πausanίας³⁷ αναφέρει ότι η πόλη Κορώνη βρίσκεται στα δεξιά του ποταμού Παμίσου, είναι παραθαλάσσια και έχει κτιστεί κάτω από το βουνό Μαθία. Η αναγνώριση της αρχαίας Κορώνης στο σημερινό Πεταλίδι, σε απόσταση 27 χιλιομέτρων δυτικά της Καλαμάτας, θεωρείται ασφαλής και χωρίς επιγραφική μαρτυρία.³⁸ Η σημερινή κωμόπολη είναι κτισμένη στην ακροθαλασσιά, στις υπώρειες ενός χωματόβουνου, όπου βρισκόταν η αρχαία ακρόπολη. Από τα τείχη με τα οποία είχε περιβάλει την πόλη ο οικιστής της βοιωτός Επιμελίδης δεν υπάρχουν εμφανή λείψανα. Σήμερα σώζονται μόνο λείψανα υστερορωμαϊκών χτισμάτων στην ακρόπολη.

Α Γ Ο Ρ Α

Στην αγορά της Κορώνης³⁹ τον καιρό του Pausanias υπήρχαν μαρμάρινα αγάλματα του Ασκληπιού και του Διονύσου και χάλκινο άγαλμα του Διός Σωτήρος: **«τω μὲν δη Ασκληπιω και Διονύσω λίθου, Διός δε σωτηρος χαλκουν άγαλμα επί της αγορας πεποιηται».**

---

³⁷ IV, 34. 4.

³⁸ Παπαχατζή, Ν., Πανσ.Μεσ., 1978, σ.152,σημ3.

³⁹ IV, 34, 6.

ΑΧΑΪΑ : ΠΑΤΡΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ

Ο Πausanias αρχίζει το λόγο για την αγορά της Πάτρας αφού πρώτα είχε γράψει για την ακρόπολη και για ένα ιερό της δινδυμήνης Μητέρας και του Άττι,⁴⁰ κοντά στο δρόμο που κατέβαινε προς την κάτω την κυρίως πόλη. Ευθύς μετά σημειώνει ότι στην αγορά υπήρχε ναός του Ολύμπιου Δία: **«Ἐστι δε εν τη αγορα Διός ναός Ολυμπίου»**. Μέσα υπήρχαν γλυπτική εικόνα του ίδιου καθισμένου σε θρόνο με την Ήρα και την Αθηνά όρθιες παρά το θρόνο.⁴¹ Ο ναός αυτός είχε σηκό πλινθόχτιστο και θριγκό και κίονες του πτερού λίθινα.⁴² Επίσης υπήρχε ιερό του Απόλλωνα με χάλκινο άγαλμα του Θεού: **«ιερόν τε Απόλλωνος πεποιήται και Απόλλων χαλκούς, γυμνός εσθητος»**.

Σε κεντρικό μέρος, υπήρχε το ηρώο του Πατρέα⁴³, ο οποίος τιμώνταν ως οικιστής της πόλης. Όλες οι πόλεις στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια είχαν έναν ήρωα κτίστη, στο οποίο τον τιμούσαν με ετήσιους εναγισμούς. Παρά το ηρώο του Πατρέα ήταν στημένο ένα άγαλμα της Αθηνάς, όπως και παρά το ηρώο του Πρευγένη,⁴³ πατέρα του Πατρέα **«εστι δε εν υπαίθρω της αγορας αγαλμα τε Αθηνας και προ αυτου Πατρέως τάφος...Πρό δε της Αθηνας του ιερου Πρευγένης μνημα εστιν»**. Το δεύτερο, που μαζί με το μνημείο του Πρευγένη κατείχε μια γωνιά του τεμένους της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος ήταν χρυσελεφάντινο και έπρεπε να βρίσκεται σε χώρο στεγασμένο, προσιτό όμως από τις στοές του ιερού της Λιμνάτιδος **«ούκ εν υπαίθρω.... αλλά έσοδος δια των στοών»**. Το πρώτο, μαζί με τον τάφο του Πατρέα, χωρίζονταν από το χώρο όπου ήταν στημένο το δεύτερο μόνο από ένα δρόμο, αν λάβουμε υπόψιν πως το τέμενος της Λιμνάτιδας ήταν στην εκεί πύλη της αγοράς.⁴⁴

---

⁴⁰ VI I, 20. 3.

⁴¹ VII, 20. 3.

⁴² Βιτρουβ. 2, 8, 9. και Πλίν. 25, 172.

⁴³ VII, 20.5.

⁴³ VII, 20. 9.

⁴⁴ Παπαχατζή, Ν., Πaus.Αχαϊκ., 1978,σ.109,σ.1

Ο Πλίνιος⁴⁵ αναφέρει ότι στην αγορά της Πάτρας υπήρχε ναός του Ηρακλή, που ήταν κτισμένος από οπτοπλίνθους και περιστοιχίζονταν από λίθινους κίονες και επιστύλια όπως και ο ναός του Ολυμπίου Διός. Ο Πausανίας βέβαια δεν αναφέρει ναό του Ηρακλή, διότι, 200 χρόνια πριν να επισκεφτεί την πόλη, ο ναός αυτός είχε καεί από κεραυνό, κατά τη διάρκεια της διαμονής στην Πάτρα του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας.⁴⁶

Σημειώνει κατόπιν πως «έχεται δε της αγορας το ωδείον». Από τη διατύπωση δεν προκύπτει με ασφάλεια αν το ωδείο ήταν πράγματι συναρτημένο με την πλατεία της αγοράς ή όχι. Στο ωδείο είχε ανατεθεί αξιοθέατο άγαλμα του Απόλλωνα, που είχε γίνει από λάφυρα του πολέμου κατά των γαλατών.⁴⁷ Το ωδείο αυτό θεωρούνταν το πιο ευπαρουσίαστο απ' όλα τα ελληνικά ωδεία εκτός του αθηναϊκού.

Ακόμα ο Πausανίας αναφέρει ότι υπήρχε πύλη μνημειώδης με αγάλματα κοντά στο ιερό του Απόλλωνα και ο δρόμος που έβγαινε από αυτόν (και την αγορά) οδηγούσε σε τέμενος της Άρτεμις και σε ναό της Λιμνάτιδος⁴⁸: **«Ιόντι εκ της αγορας η το ιερόν του Απόλλωνος, πύλη κατά την έξοδον εστι ταύτην, και επιθηματα επί της πύλης...Της δε αγορας αντικρυ κατά ταύτην την διέξοδον τέμενός εστι Αρτέμιδος και ναός Λιμνάτιδος»**. Η αναφερόμενη εδώ «πύλη» της αγοράς, ήταν μία από τις εισόδους στο χώρο της, σαν την πύλη της Αρχηγέτιδος Αθηνάς στην αγορά των Αθηνών.⁴⁹ Επάνω στην πύλη της αγοράς της Πάτρας υπήρχαν επίχρυσος ανδριάντες του Πατρέα, του πατέρα του Πρευγένη και του αδελφού του Αθερίωνα, οι οποίοι είχαν απεικονιστεί ως παιδιά. Αυτήν την παράδοση προφανώς θα είχε βρει ο Πausανίας από τους ντόπιους. Μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο πως αρχικά υπήρχαν πλαστικές εικόνες, που παρίσταναν τρεις θεότητες. Όταν όμως αυτό ξεχάστηκε, δόθηκαν στα αγάλματα τα τρία αυτά ονόματα, χωρίς όμως να δικαιολογηθεί πειστικά η παράσταση του Πρευγένη σε παιδική ηλικία.⁵⁰

---

⁴⁵ Plin. Libr. XXV c. 49. 4.

⁴⁶ Θωμοπούλου, Σ. Ν., 1950, σ. 199.

⁴⁷ VII, 20. 7.

⁴⁸ VII, 20. 7.

⁴⁹ Παπαχατζή, Ν., Πανσ. Αχ., σ. 114, σημ. 2

⁵⁰ Nilsson, M.P., Gr. Feste, 1906, σ. 59

Φ Α Ρ Α Ι

Πριν ο Πανσανίας πάρει το δρόμο προς τα βόρεια και τα ανατολικά των Πατρών κάνει μια διαδρομή προς νότον χάριν των «απωτέρω της θαλάσσης» πόλεων της Αχαΐας και αναφέρεται στις Φαρές και την Τρίτεια (παραλείπει το Λεόντιον).

Η ΑΓΟΡΑ ΤΩΝ ΦΑΡΩΝ

Ο Πανσανίας αναφέρει ότι στις Φαρές υπάρχει μια ευρύχωρη αγορά, κατά τον παλαιότερο τρόπο, με λίθινο άγαλμα του Ερμή στη μέση:⁵¹ **«Περίβολος δε αγορας μέγας κατά τρόπον τον αρχαιότερον έστιν εν Φαραις, Ερμου δε εν μέση τη αγορα λίθου πεποιημένον άγαλμα»**. Όταν ο Πανσανίας λέει ότι ήταν οργανωμένη κατά τον παλαιότερο τρόπο εννοεί ότι ήταν αγορά με μεγάλη απλοχωριά, κι όχι όπως οι νεότερες αγορές, που αποτελούνταν από μικρή περίστυλη αυλή. Η αγορά δηλαδή των Φαρών ήταν όπως και η «αρχαιότροπη» αγορά της Ήλιδας.

Για το άγαλμα του Ερμή αναφέρει ότι έχει γένεια και στηρίζεται απευθείας στο έδαφος, έχοντας το συνηθισμένο τετράγωνο σχήμα και μικρό μέγεθος: **«έχον και γένεια – εστηκώς δε προς αυτη τη γη παρέχεται μέν το τετράγωνον σχημα, μεγέθει δε εστιν ου μέγας»**. Συνεπώς ο Ερμής αυτός του «τετραγώνου σχήματος», ήταν απλή τετράγωνη στήλη, που απέληγε πάνω σε κεφάλι πωγωνοφόρου Ερμή. Επίσης είχε το προσωνύμιο Αγοραίος και ήταν αφιέρωμα του μεσσήνιου Σιμύλου, σύμφωνα με επιγραφή που διάβασε ο Πανσανίας⁵¹. Μπροστά στο άγαλμα υπήρχε λίθινη εστία, πάνω στην οποία ήταν στερεωμένα με μολύβι λύχνοι. Στο χώρο αυτό λειτουργούσε και μαντείο.

Πολύ κοντά στο άγαλμα του Ερμή Αγοραίου ήταν στημένοι τριάντα περίπου τετράγωνοι λίθοι, **«εστηκασι δε εγγύτατα του αγάλματος τετράγωνοι λίθοι τριάκοντα»**, που οι Φαρείς τους λάτρευαν δίνοντας σε καθένα το όνομα κάποιου

θεού.⁵² Η παλιά λιθολατρεία που ήταν παντού εξαπλωμένη στην Ελλάδα κατά τους Προϊστορικούς χρόνους συνεχιζόταν και στους ιστορικούς χρόνους, οπότε έδιναν ονόματα θεών στους δυναμούχους άμορφους λίθους.⁵³

---

⁵¹ VII, 22. 2.

⁵² VII, 22. 4

⁵³ Martin, R., 1951, σ. 171

Οι τριάντα λίθοι της αγοράς των Φαρών είχαν μια στοιχειώδη λάξευση (τετράπλευροι στύλοι). Η συμπάθεια των φαρέων στην ανεικονική παράσταση των θεών επεκτάθηκε ως τον αγοραίο Ερμή. Η λατρεία άμορφων Ερμών έχει βεβαιωθεί και στην Αρκαδία.⁵⁴

Ο Πausανίας επίσης αναφέρει: «**Εν Φαραις Δε και ύδωρ ιερόν εστι του Ερμου “Ερμου” ναμα μεν τη πηγη το όνομα**»⁵⁵. Συνάγουμε πως το «ναμα» του Ερμή συνδέεται με το χώρο της αγοράς από τη συνέχεια, όπου αναφέρεται ότι κοντά στο άγαλμα του Ερμή Αγοραίου στέκονταν οι τριάντα τετράγωνοι λίθοι. Είναι πιθανόν όμως η πληροφορία να εντάχθηκε εδώ επειδή γινόταν λόγος για τον Ερμή και το «νάμα» να ην έχει τοπογραφική σχέση με την αγορά. Η πηγή αυτή ίσως μπορεί να ταυτισθεί με την πηγή που ο Στράβων ονομάζει Δίρηη «ομώνυμον τη εν Θήβαις»⁵⁶.

---

⁵⁴ Ρωμαίου, Κ.Α., Α.Ε., 1911, σ. 149. κ.π

⁵⁵ VII, 22.4

⁵⁶ Στρ. 8, 388

ΑΙΓΙΟΝ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Το αρχαίο Αίγιον βρισκόταν από τους προϊστορικούς χρόνους στην ίδια θέση με τη σύγχρονη πόλη. Καταλάμβανε το χαμηλό λόφο μεταξύ των ποταμών Μειγανίτη και Σελινούντα, καθώς και τη στενή παραλιακή ζώνη που εκτείνεται βόρεια του, ήταν δηλαδή διατεταγμένο σε άνω και κάτω πόλη, όπως και σήμερα. Η παραλιακή ζώνη του αρχαίου Αιγίου διαπλατυνόταν στα δυτικά και ανατολικά από το δέλτα των δύο ποταμών. Ο Σελινούς, που χώριζε την επικράτεια του Αιγίου από εκείνη της γειτονικής Ελίκης προς Α. έρεε πολύ κοντά στην πόλη κατά την αρχαιότητα⁵⁷.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΟΥ ΑΙΓΙΟΥ: Η ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΠΑΥΣΑΝΙΑ

Η πιο ολοκληρωμένη περιγραφή των μνημείων του αρχαίου Αιγίου υπάρχει στο 7^ο βιβλίο των Αχαϊκών του Πausανία (23.5 – 24.4.), ο οποίος επισκέφθηκε την πόλη καθώς ερχόταν από την Πάτρα. Αναφέρει μερικά από τα αξιόλογα ιερά, ναούς, στοές, παρουσιάζοντας σχεδόν αποκλειστικά τις λατρείες, χωρίς να μας δίνει κάποιο ακριβές στοιχείο τοπογραφίας, που θα βοηθούσε στην αναγνώριση των αντίστοιχων μνημείων.

Ο Πausανίας αναφέρει αόριστα ότι στην αγορά του Αιγίου υπάρχει τέμενος του Δία, επικαλούμενου Σωτήρος, με δύο χάλκινα αγάλματα.⁵⁸ Το ένα άγαλμα παρίστανε το θεό αγένειο και ήταν κατά τον Πausανία αρχαιότερο από το άλλο: **«Ἔστι δε και Διος επικλησιν σωτηρος εν τη αγορα τεμενος και αγάλματα εσελθοντων εν αριστερα, χαλκου μεν αμφοτερα, το δε ουκ εχον πω γενεια εφαινετο αρχαιοτερον ειναι μου».**

Απέναντι από την είσοδο (προφανώς της αγοράς), ο Πausanίας είδε οίκημα στο οποίο υπήρχαν χάλκινα αγάλματα του Ποσειδώνα, του Ηρακλή, του Δία και της Αθηνάς, φερμένα από το Άργος. Για τα αγάλματα αυτά έγινε η υπόθεση πως τα έφεραν φυγάδες από το Άργος: **«Εν δε οικηματι κατευθι της εσοδου, χαλκου και ταυτα, εστι μεν Ποσειδων και Ηρακλης, εστι δε Ζευς τε και Αθηνα Θεους δε σφας καλουσιν εξ Αργους».** Η απαίτηση των αργείων για επιστροφή των αγαλμάτων υπαγορεύτηκε από το φόβο της στέρησης των ευεργετικών για την πόλη δυνάμεων.

---

⁵⁷ Κατσωνοπούλου, Ν., 1998, σ. 33

⁵⁸ VII, 23.9.

Οι αιγείς τα κράτησαν για να εξασφαλίσουν την εύνοιά τους για το Αίγιο· απέρριψαν την αίτηση των αργείων με θυμοσοφικό επιχείρημα, που θυμίζει το γνωστό από τον Όμηρο εύθυμο ή ελευθέριο αντίκρισμα των θρησκευτικών δοξασιών, χωρίς αυτό να μειώνει την ευλάβεια.⁵⁹

Κοντά στην αγορά οι αιγείς είχαν κοινό ναό για τον Απόλλωνα και την Άρτεμη. Στην αγορά υπήρχε και ιερό της Άρτεμης με εικόνα της, που παρίστανε τη θεά να τοξεύει, και τάφος του κήρυκα Ταλθύβιου, ο οποίος τιμώνταν με εναγισμούς.⁶⁰: **«Εστι δε εν τη αγορα ιερον Αρτεμιδος, τοξευουση δε εικασται, και Ταλθυβιου του κηρυκος ταφος».**

---

⁵⁹ VII, 23.10-11

⁶⁰ VII, 24.1

ΑΙΓΕΙΡΑ

Η Αιγείρα στα έπη του Ομήρου, έχει το όνομα Υπερησία και αναφέρεται μαζί με άλλες πόλεις της Αργολίδας, της Κορινθίας, της Σικυωνίας και της Αιγιαλείας ως μέρος της επικράτειας του Αγαμέμνονα.⁶¹

Η Αιγείρα ήταν από τις πόλεις που έπαιξαν αξιόλογο ρόλο και στην παλιά και στη νέα αχαϊκή ομοσπονδία. Ο Πολύβιος, που την αναφέρει συχνά, περιγράφει λεπτομερώς μια εισβολή των αιτωλών στην αρχή του συμμαχικού πολέμου (το καλοκαίρι του 219 π.Χ.).⁶²

Ο Πausανίας, που επισκέφτηκε την Αιγείρα,⁶³ αναφέρεται στις λατρείες που είχαν καθιερωθεί και περιγράφει ιερά και ναούς, καθώς και αναθήματα που είδε. Στον Pausanias δεν υπάρχει καμία αναφορά σε διοικητικά ή εμπορικά κτίρια, που θα μπορούσαν να συνδεθούν με την αγορά της Αιγείρας και δεν γίνεται λόγος για τη θέση ή πιθανή σχέση με την αγορά των πολλών αναφερόμενων ιερών της πόλης.

---

⁶¹ Ιλ. Β. 573 και Οδυσ. Ο. 254

⁶² Πολυβ. 4, 57, 5 κ.π.

⁶³ VII, 26.1 - 10

ΑΡΚΑΔΙΑ : ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ

Η Μαντίνεια, αναφερόμενη από τον Όμηρο⁶⁴ ως «ερατεινή Μαντίνεια» και από τον Πολύβιο⁶⁵ ως «αρχαιοτάτη και μεγίστη πόλις των κατά την Αρκαδίαν», αποτελούνταν αρχικά από τέσσερις ή πέντε αγροτικές κοινότητες⁶⁶ «δήμους». Κέντρο των δήμων αυτών φαίνεται πως ήταν ένας λόφος προς βορράν της πόλης, που αποκαλούνταν «Πτόλις». Στους ιστορικούς χρόνους οι 4 ή 5 δήμοι αποτέλεσαν την πόλη Μαντίνεια.

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΜΑΝΤΙΝΕΙΑΣ

Ο Πausanίας αναφέρει και ναό του Δία σωτήρα, χωρίς να προσδιορίζει τη θέση του. Ο Θουκυδίδης⁶⁸ λέει πως οι Μαντινείς είχαν αναλάβει την υποχρέωση να στήσουν λίθινη στήλη με το κείμενο μιας συνθήκης τους προς τους αθηναίους και αργείους στο ιερό του Δία, που ήταν στην αγορά της Μαντίνειας. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι ο ναός του Σωτήρος Διός που αναφέρει ο Πausanίας⁶⁹ είναι ο ίδιος με αυτόν που μαρτυρείται από το Θουκυδίδη και βρισκόταν στην αγορά της Μαντίνειας.

Στην αγορά της Μαντίνειας ο Πausanίας σημειώνει ότι υπήρχε πλαστική εικόνα της Διομένηας, κόρης του Αρκάδα, καθώς και ηρώο του Ποδάρη.⁶⁷ «Μαντινευσι δε εν τη αγορα γυναικος τε εικων χαλκη, ην [και] μαντινεις καλουσι Διομενειαν Αρκαδος και ηρωον εστι Ποδαρου».

---

⁶⁴ Ιλ. Β. 607

⁶⁵ Πολυβ. 2, 56, 6

⁶⁶ Ξενοφ. Ελλ. 5, 27 και Στράβ. 8, 337

⁶⁷ VIII, 9. 9

⁶⁸ Θουκ. 5, 47, 11.

⁶⁹ VIII, 9.2

ΑΡΚΑΔΙΚΟΣ ΟΡΧΟΜΕΝΟΣ

Ο Ορχομενός είναι η δεύτερη, μετά τη Μαντίνεια, αρκαδική πόλη που επισκέπτεται ο Πausanίας. Ο Πausanίας αναφέρει ότι είδε τα ερείπια της αγοράς,⁷⁰ χωρίς όμως να διευκρινίζει με ποια θρησκευτικά ή διοικητικά οικοδομήματα σχετίζονταν αυτά τα ερείπια: «...και αγοράς τε και τειχων ερειπια λειπεται».

ΚΥΝΑΙΘΑ

Η θέση της Κύναιθας δεν έχει προσδιοριστεί με επιγραφικό εύρημα, αλλά θεωρείται βέβαιο πως ήταν παρά τα σημερινά Καλάβρυτα, όπου υπάρχουν αρχαία ευρήματα.⁷¹ Οι περισσότερες από τις φιλολογικές πηγές είναι γνωστές από τον Πολύβιο, ο οποίος αναφέρει συχνά την ιστορία του συμμαχικού πολέμου (220 –217 π.Χ). Οι Αιτωλοί είχαν λεηλατήσει και πυρπολήσει την πόλη των Κυναιθέων. Ο Πολύβιος σημειώνει ότι η συμφορά των Κυναιθέων από τους Αιτωλούς κρίθηκε δίκαια, διότι ήταν οι μόνοι από τους αρκάδες που ζούσαν μέσα σε παρανομία και αγριότητα· οι Κυναιθείς, συνεχίζει, έμειναν από μικροί ξένοι από κάθε ανθρωπιστική αγωγή και για αυτό αποθηριώθηκαν.⁷²

Ο Πausανίας κάνει μία σύντομη περιγραφή των λατρειών και των αξιοθέατων της Κύναιθας. Για την αγορά των Κυναιθέων αναφέρει μόνο ότι υπάρχουν βωμοί θεών και ένας ανδριάντας του αυτοκράτορα Ανδριανού ⁷³ : **«εν αγορά πεποινηται μεν θεων βωμοι, πεποιηται δε Αδριανου βασιλεως εικων»**.

---

⁷¹ Μαστροκώστα, Ε., Α.Δ. Χρον., 1961/2 σ. 132

⁷² Πολυβ. 4, 18 – 21

⁷³ VIII, 19. 2

ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΙΣ

Η Μεγαλόπολη, γνωστή κατά την αρχαιότητα ως «Μεγάλη Πόλις», ιδρύθηκε από τον Επαμεινώνδα το 370/369 π.Χ., με συνοικισμό 39 αρκαδικών πολισμάτων, και απετέλεσε την πρωτεύουσα του Αρκαδικού κοινού. Η πόλη όφειλε το όνομά της στην εξαιρετικά μεγάλη έκτασή της (370 εκτάρια)⁷⁴.

Η Μεγαλόπολη είναι κτισμένη κοντά στις όχθες του ποταμού Ελισσώνος, κάπου τέσσερα χιλιόμετρα πριν από τη συμβολή του με τον Αλφειό, στο υψίπεδο που χωρίζει την άνω κοιλάδα του Αλφειού από την άνω κοιλάδα του Ευρώτα. Τα τρία πλεονεκτήματά της, θέση, μέγεθος και έλλειψη ιστορικού παρελθόντος την έκαναν κατάλληλη να γίνει πρωτεύουσα του Αρκαδικού κοινού.

Το ρεύμα του Ελισσώνος χώρισε την πόλη σε δύο μέρη: το βόρειο περιορίσθηκε για κατοίκηση και το νότιο για τη δημόσια και την κοινωνική δραστηριότητα. Το γεγονός ότι η πόλη και το στεφάνι των τειχών της κόβονται από το ποτάμι και το ότι η πολιτεία βρισκόταν σε χαμηλή χώρα, χωρίς το έξαρμα μιας ακρόπολης είναι νέα στοιχεία.⁷⁵ Αλλά, εφόσον υπήρχε το παράδειγμα της Μαντίνειας και της Τεγέας, όπου η υπάρχουσα ακρόπολη εγκαταλείφθηκε και η νέα πόλη κτίστηκε στον κάμπο, σημαίνει ότι βρισκόμαστε μπροστά σε αλλαγή, σε νέες αρχές οχυρωτικής και περισσότερο πολεοδομίας, σε συνάρτηση με τα κυριαρχούντα ιδεολογικά και πολιτικά ρεύματα εκείνων των χρόνων.⁷⁶

---

⁷⁴ Martin, R., B.C.H., 1947 – 48, σ. 139

⁷⁵ Martin, R., 1952, σ. 383

⁷⁶ Πετρονώτη, 1973, σ. 132

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΑΥΣΑΝΙΑ

Ο Πausanίας αναφέρει ότι η αγορά της Μεγαλόπολης βρίσκεται στο σημείο που ο Ελισσών κόβει την πόλη στα δύο, στο προς βορράν μέρος, πάνω από τη δεξιά όχθη του ποταμού⁷⁷: **«Διαιρουντος δε την Μεγαλην πολιν του ποταμου του Ελισσοντος...δεξια δε κατα το μετεωρον του ποταμου, πεποιηται σφισιν αγορα»**. Στην αγορά της Μεγαλόπολης ο Πausanίας είδε λιθόχτιστο περίβολο με ιερό του λύκαιου Δία, εντός του οποίου υπήρχαν βωμοί του θεού, δύο τράπεζες προσφορών και αετοί ισάριθμοι και μαρμάρινο άγαλμα του Πανός, με το προσωνύμιο σινόεις: **«Περιβολος δε εστιν εν ταυτη λιθων και ιερον λυκαιου Διος. . . βωμοι τε εισι του θεου και τραπεζαι δυο και αετοι ταις τραπεζαις ισοι και αγαλμα Πηνος λιθου πεποιημενον ` επικλησις δε σινοεις»**.

Μπροστά στο τέμενος του Διός υπήρχε χάλκινο άγαλμα του Απόλλωνα, ύψους δώδεκα ποδών, που το είχαν φέρει από τη Φιγάλεια, για να συμβάλει στο στολισμό της Μεγαλοπολης.⁷⁸: **«Εστι δε προ του τεμενους τουτου χαλκουν αγαλμα Απολλωνος θεας αξιον...εκομισθη δε εκ της φιγαλεων συντελεια ες κοσμον τη Μεγαλη πολει»**. Το υπερφυσικού μεγέθους αυτό μπρούτζινο άγαλμα υποτίθεται πως ήταν στημένο σε επιβλητικό βάθρο, ώστε να δεσπόζει του χώρου της αγοράς αρχικά ήταν στημένο στο σηκό του ικτίνειου ναού του Επικούριου Απόλλωνα των Βασσών. Στην αρχική θέση του είχε στηθεί άλλο άγαλμα του Απόλλωνα ξύλινο, ίσως ακρόλιθο.⁷⁹

Στα δεξιά του αγάλματος του Απόλλωνα, ο Πausanίας αναφέρει ναό και άγαλμα της Μητέρας των θεών: **«Εστι δε εν δεξια του Απολλωνος αγαλμα ου μεγα Μητρος θεων»**. Μπροστά από το ναό υπήρχαν βάθρα, όπου άλλοτε ήταν στημένοι ανδριάντες. Σε ένα από τα βάθρα είχε σκαλιστεί ελεγείο, το οποίο πληροφορεί τον επισκέπτη πως η πλαστική εικόνα που είχε στηθεί ήταν του Διοφάνη, γιου του

Δίαίου, ο οποίος πρώτος είχε ενώσει ολόκληρη την Πελοπόννησο στην αχαϊκή συμπολιτεία⁸⁰ : **«Ελεγειον δε επι ενος γεγραμμενον των βαθρων Διοφανους ειναι την εικονα, Διαιου μεν υι ου, συνταξαντος δε ανδρος πρωτου Πελοποννησον την πασαν ες τον ονομασθεντα αχαϊκον συλλογον».**

---

⁷⁷ VIII, 30.2

⁷⁸ N., Πaus. Αρκαδ., 1980, σ. 311, σημ. 3

⁷⁹ VIII, 30.4

⁸⁰ VIII, 30.4. VIII, 30. 6

Ο Πολύβιος⁸¹ επαινεί το Διοφάνη για την πείρα στα στρατιωτικά που είχε αποκτήσει συνεργαζόμενος με τον Φιλοποίμενα.

Στην αγορά υπήρχε η Φιλίππειος στοά και κοντά σε αυτήν ο ναός του ακακήσιου Ερμή. Μετά τη Φιλίππειο στοά υπήρχε άλλη μικρότερη, όπου οι μεγαλοπολίτες είχαν τα γραφεία των αρχόντων τους.⁸² : **«Στοαν δε της αγορας ονομαζομενην φιλιππειον...Ερμου δε ακακησιου προς αυτη ναος καταβεβλητος».** Σε ένα από αυτά υπήρχε άγαλμα της εφέσιας Άρτεμης και σε άλλο χάλκινος Πάν, επονομαζόμενος σκολείτας, γιατί μεταφέρθηκε από τον Σκολείτα λόφο.⁸³ Πίσω από τα αρχεία υπήρχε ναός της Τύχης με μαρμάρινο άγαλμα της θεάς. Στην αγορά ανήκε και η λεγόμενη μυρόπωλις στοά, η οποία, όπως μαρτυρεί ο Πausανίας, χτίστηκε από λάφυρα από τη νίκη εναντίον του Ακρότατου και των Λακεδαιμονίων, που είχαν πολεμήσει κατά του τυράννου Αριστόδημου της Μεγαλόπολης.⁸⁴

Πίσω από τον περίβολο του λύκαιου Δία υπήρχε ανάγλυφη σε στήλη εικόνα του Πολύβιου και αριστερά το βουλευτήριο.⁸⁵ : **«Της δ' εικονος του Πολυβιου το βουλευτηριον εστιν εν αριστερα».** Με την αγορά ο Πausανίας συνδέει και την Αριστάνδρειο στοά, χωρίς όμως να διευκρινίζει που βρισκόταν.⁸⁶ Πολύ κοντά στη στοά αυτή λέει, **«ταυτης της στοας εστιν εγγυτατω»**, υπήρχε ιερό του Δία σωτήρα με άγαλμα του θεού σε σύμπλεγμα με τη Μεγαλόπολη. Στα αριστερά του αγάλματος του Δία είδε άγαλμα της σώτειρας Άρτεμης. Ο Πausανίας μας πληροφορεί ότι τα αγάλματα αυτά ήταν καμωμένα από πεντελικό μάρμαρο, έργα των Κηφισόδοτου και Ξενοφώντα.

---

⁸¹ Πολύβ. 21. 9.

⁸² VIII, 30.6.

⁸³ VIII, 30.7.

⁸⁴ VIII, 30. 7-8

⁸⁵ VIII, 30. 9-10

⁸⁶ VIII, 30. 10

Στα δυτικά της Αριστανδρείου στοάς, ο Πausanίας είδε περίβολο αφιερωμένο στη Δήμητρα και Κόρη. Μπροστά στην είσοδο του περιβόλου υπήρχαν αγάλματα της Άρτεμης και του Ασκληπιού με την Υγεία. Το άγαλμα της Δήμητρας ήταν ολόκληρο λίθινο ενώ της Κόρης, που λατρευόταν με το προσωνύμιο Σώτειρα, ακρόλιθο.⁸⁷ Τα αγάλματα αυτά θεωρούνταν έργα του Δαμοφώντα.⁸⁸ Κοντά στο άγαλμα της Δήμητρας υπήρχε και γλυπτική εικόνα του Ηρακλή, για τον οποίο ο Ονομάκριτος λέει σε ποίημά του πως ήταν ένας από τους λεγόμενους ιδιαίους Δακτύλους.⁸⁹ Μπροστά από τα αγάλματα αυτά υπήρχε τράπεζα προσφορών με ανάγλυφες παραστάσεις Ωρών, Πανός με σύριγγα, Απόλλωνα κιθαρωδού και παραστάσεις νυμφών.

---

⁸⁷ VIII, 31. 1

⁸⁸ VIII, 31. 2

⁸⁹ VIII, 31. 3

ΦΙΓΑΛΕΙΑ

Η αρχαία Φιγάλεια υπήρξε μία από τις σημαντικότερες αρκαδικές πόλεις, στην πολιτική χώρα της οποίας ανήκε ο ναός του Επικούρειου Απόλλωνα. Ο Πausανίας μαρτυρεί για τη Φιγάλεια την ύπαρξη ιερών της Αρτέμιδος Σωτήρας, του Διονύσιου Ακρατοφόρου και της Ευρυνόμης, καθώς γυμνασίου και αγοράς.

Στην αγορά είδε στημένη τη λίθινη γλυπτική εικόνα ενός νέου, που οι ντόπιοι έλεγαν πως παρίστανε τον συμπατριώτη τους παγκρατιαστή Αρραχίωνα, ο οποίος είχε νικήσει σε τρεις συνεχόμενες Ολυμπιάδες.⁹⁰

Η δεύτερη πληροφορία που αντλούμε από τον Πausανία είναι ότι στην αγορά της Φιγάλειας υπήρχε πολυάνδριο των ορεσθασίων εθελοντών, που σκοτώθηκαν για να ελευθερώσουν την πόλη από τους Λακεδαιμόνιους, του οποίους τους τιμούσαν ως ήρωες με ετήσιους εναγισμούς.⁹¹: **«Φιγαλευσι δε επι της αγορας και πολυανδριον των λογαδων των ορεσθασιων εστι, και ως ηρωσιν αυτοις εναγιζουσιν ανα παν ετος».**

---

⁹⁰ VIII, 40.1

⁹¹ VIII, 41.1.

Τ Ε Γ Ε Α

Η ονομασία Τεγέα ετυμολογικά έχει σχέση με το τέγος (στέγη), είναι δηλαδή πόλη στεγασμένη, περιφραγμένη. Η πεδιάδα της περιβάλλεται από οροσειρές, ενώ δυτικά της βρίσκεται η λίμνη Τάκα. Αποτελούνταν στην αρχή από οκτώ, αργότερα από εννέα δήμους, αγροτικές κοινότητες. Ο συνοικισμός των δήμων της έγινε στο διάστημα 478- 473 π.Χ. Τους κατοίκους της ένωνε η λατρεία της θεάς Αλέας και αργότερα της θεάς Αθηνάς, τις οποίες συγκέρασαν σε μία θεότητα, της Αλέας Αθηνάς.⁹²

Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΤΕΓΕΑΣ

Η αγορά της Τεγέας κατά τον Πausανία είχε σχήμα πλίνθου,⁹³ ήταν δηλαδή οργανωμένη σε ένα τετράπλευρο πλαίσιο: **«Της αγοράς δε μαλιστα εοικυιας πλινθω, κατα το σχημα»**. Υπήρχε ναός της Αφροδίτης εν πλινθίω, με μαρμάρινο λατρευτικό άγαλμα της θεάς: **«Αφροδίτης εστιν εν αυτη ναος καλουμενος εν πλινθιω και αγαλμα λιθου»**. Σε μια στήλη, που δε θα ήταν παρά μια πλατιά μαρμάρινη πλάκα, υπήρχε ανάγλυφη παράσταση των Αντιφάνη, Κρίσου, Τυρωνίδα και Πυρρία, οι οποίοι είχαν γράψει νόμους για τους τεγεάτες και τιμούνταν μέχρι της ημέρες του Πausανία.⁹⁴ Σε άλλη στήλη παριστανόταν ο Ιάσιος κρατώντας άλογο και έχοντας στο δεξί του χέρι κλαδί φοίνικα.

Σε άλλο σημείο της αγοράς ο Πausανίας αναφέρει ανάγλυφη παράσταση του Άρη πάνω σε στήλη, με το προσωνόμιο γυναικοθοΐνας.⁹⁵: **«Εστι δε και Αρεως αγαλμα εν τη τεγεατων αγορα. Τουτο ε κτετυπωται μεν επι [τη] στηλη, γυναικοθοιναν δε ονομαζουσιν αυτον»**. Ο Ch. Picard⁹⁶ στη λατρεία του Άρη γυναικοθοΐνα στην Τεγέα αναγνωρίζει την υπόσταση του Διονύσου. Η λατρεία του

Άρη, κατά τον Martin,⁹⁷ με τα έντονα διονυσιακά στοιχεία που τον χαρακτηρίζουν, ήταν στενά συνδεδεμένα με τη λατρεία της Αθηνάς Αλέας.

---

⁹² Jost, M., Cultes d' Arcadie, 1985

⁹³ VIII, 48.1

⁹⁴ VIII, 48.1

⁹⁵ VIII, 48.4

⁹⁶ Picard, ch., II, σ. 403

⁹⁷ Martin, R., 1951, σ. 166.

Υπήρχε ακόμη βωμός του Δία τέλειου, προστάτη του γάμου και της οικογένειας, και άγαλμά του τετράγωνου τύπου. Την εικόνα αυτή του Δία ο Πausανίας ονομάζει «άγαλμα τετράγωνον»,⁹⁸ όπως της συνηθισμένες ερμαϊκές στήλες, που απολήγουν σε πλαστικές προτομές θεών. Στην Αρκαδία όμως, ιδίως στην περιοχή της Τεγέας, συνηθίζονταν αρκετά πριν από τον Pausania συμβατικές εικόνες Θεών σε άγνωστη από αλλού μορφή τετράγωνων ερμαϊκών στηλών.⁹⁹

Στην αγορά της Τεγέας σημειώνονται τάφοι του Τεγεάτη, γιου του Λυκάονα, και της Μαιράς, συζύγου του Τεγεάτη.¹⁰⁰ Η Μαιρά ήταν κόρη του Άτλαντα και αναφέρεται και από τον Όμηρο στην αφήγηση του Οδυσσέα προς τον Αλκίνοον για την κάθοδο στον Άδη.¹⁰¹ Ο Pausanias όμως περιγράφει και σε άλλο κεφάλαιο ότι ο τάφος της Μαιράς βρισκόταν μεταξύ Μαντίνειας και Ορχομενού.¹⁰²

Οι τεγεάτες είχαν στην αγορά τους ναό και άγαλμα της Ειλείθυιας, την οποία λέγανε «Αυγην εν γοναση».¹⁰³

Ολοκληρώνοντας την περιγραφή της αγοράς ο Pausanias αναφέρει βωμό της Γης, κοντά στο ιερό της Ειλείθυιας, και μετά το βωμό στήλη λευκού μαρμάρου με ανάγλυφη παράσταση του Πολύβιου, γιου του Λυκόρτα. Σε άλλο ανάγλυφο παριστανόταν ο Έλατος, ένας από τους γιους του Αρκάδα.¹⁰⁴

---

⁹⁸ VIII, 48.6

⁹⁹ Ρωμαίου, Κ.Α., Α.Ε., 1911, σ. 149 κ.π.

¹⁰⁰ VIII, 48.6

¹⁰¹ Οδ. λ. 326

¹⁰² VIII, 12.7

¹⁰³ VIII, 48.7

¹⁰⁴ VIII, 48.8

Κ Ο Ρ Ι Ν Θ Ι Α

ΚΟΡΙΝΘΟΣ

Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ ΣΤΟ 2^ο ΑΙ. μΧ.

Για την πόλη της Κορίνθου ο Πausanias σημειώνει ότι από τα αξιόλογα πράγματα άλλα έχουν διασωθεί από την εποχή της ακμής, τα περισσότερα όμως είναι έργα της νεώτερης περιόδου.¹⁰⁵ : **«Λογου δε αξια εν τη πολει τα μεν λειπομενα ετι των αρχαιων εστιν, τα δε πολλα αυτων επί της ακμης εποιηθη της υστερον»**. Όταν ο Πausanias μιλάει για πράγματα που είχαν περισωθεί από την προ του 146 π.Χ. Κόρινθο, εννοεί λατρευτικά αγάλματα, για τα οποία δεν είχε ενδιαφερθεί ο Μόμμιος και οι στρατιώτες του και μπόρεσαν να διαφύγουν την καταστροφή μέσα σε ταπεινά ιερά, όπου εξακολουθούσαν να τα τιμούν οι περίοικοι μαζί με τους Κορίνθιους που είχαν καταφύγει σε εκείνους. Από τα δημόσια οικοδομήματα της αγοράς μερικά ξαναχτίστηκαν στην ίδια θέση κατά τον επανοικισμό της Κορίνθου.¹⁰⁶

Μπαίνοντας στην αγορά της Κορίνθου ο Πausanias αναζητεί κατά τη συνήθειά του ιερά, ναούς και εικόνες θεών και ηρώων και όσα από τα αξιοθέατα είχαν κάποια σημασία για τη θρησκεία ή τη μυθολογία. Αναφέρει πρώτα άγαλμα της εφέσιας Άρτεμης, όχι όμως ναό της. Πολλά από τα αγάλματα που αναφέρει ήταν στημένα στο ύπαιθρο, όπως λει ρητά ο ίδιος.¹⁰⁷ : **«και ταυτα οντα εν υπαιθρω»**. Μπορούμε να υποθέσουμε πως εκείνα που δεν ήταν στημένα στο ύπαιθρο, προφυλάσσονταν με είδος στέγης, που ο Πausanias δεν μπορούσε να το ονομάσει ναό. Αμέσως παρακάτω αναφέρει ξόανα του Διονύσου: **«Διονυσου ξοανα επιχρυσα πλην των προσωπων»**, που το ένα ονόμαζαν Λύσιον και το άλλο Βάκχειον.¹⁰⁸

Στη συνέχεια ο Πausανίας αναφέρει ναό της Τύχης με άγαλμά της όρθιο από μάρμαρο της Πάρου. Κοντά στο ναό υπήρχε ιερό των θεών πάντων.¹⁰⁹: **«Θεοί πασιν εστιν ιερον»**. Στα ρωμαϊκά χρόνια ήταν συνηθισμένοι οι χώροι όπου τιμώνταν από

---

¹⁰⁵ Π, 2.6

¹⁰⁶ Παπαχατζή, Ν., 1978, Πaus. Κορινθ., σ.60, σημ.1

¹⁰⁷ Π, 2.8

¹⁰⁸ Π, 2.6

¹⁰⁹ Π, 2.8.

κοινού όλοι οι θεοί. Στην Κόρινθο ο Πausανίας τον χαρακτηρίζει ως «ιερό», θα υπήρχε όμως σ' αυτό και ναός, όπου θα προσφέρονταν τιμές στους πολυώνυμους θεούς των απελεύθερων ή βετεράνων που έστειλε η Ρωμαϊκή πολιτεία στην επανοικισμένη Κόρινθο.¹¹⁰

Κοντά στο Πάνθεο υπήρχε κτιστή κρήνη, με χάλκινο Ποσειδώνα στημένο πάνω στην Κρήνη και ένα δελφίни κάτω από τα πόδια του θεού, από το οποίο έτρεχε νερό. Ο Πausανίας είδε επίσης, χωρίς όμως να διευκρινίζει την ακριβή θέση τους, χάλκινο άγαλμα του Απόλλωνα Κλάριου, άγαλμα Αφροδίτης, έργο του Ερμογένη από τα Κύθηρα, δύο χάλκινα αγάλματα του Ερμή, για το ένα από τα οποία είχε γίνει και ναός και τρία αγάλματα του Δία, όλα στημένα στο ύπαιθρο, από τα οποία το ένα δεν είχε προσωνόμιο, το άλλο το έλεγαν χθόνιο και το άλλο ύψιστο.

Στο κέντρο της αγοράς ήταν στημένο χάλκινο άγαλμα Αθηνάς με ανάγλυφη παράσταση μουσών στο βάθρο της: **«Εν μεσω δε της αγορας εστι Αθηνα χαλκη τω βαθρω δε αυτης εστι μουσων αγαλματα επειργασμενα»**. Πάνω από την αγορά ο Πausανίας αναφέρει ναό της Οκταβίας,¹¹¹ της αδελφής του Αυγούστου, ενώ βγαίνοντας από την αγορά, στο δρόμο προς το Λέχαιο, **«εκ δε της αγορας εξιοντων την επι Λεχαιου»**, είδε προπύλαια, πάνω στα οποία υπήρχαν χάλκινα επίχρυσα τέθριππα του Φαέθοντα και του Ήλιου.¹¹² Ο Πausανίας ορίζει τη θέση του ναού της Οκταβίας «υπέρ την αγοράν», που σημαίνει είτε «πέρα» από την αγορά είτε «πάνω» απ' αυτή. Τα προπύλαια που περιγράφει ο Πausανίας ήταν προφανώς η κύρια είσοδος στην αγορά της Κορίνθου.

---

¹¹⁰ Παπαχατζή, Ν., 1978, σ. 64, σημ. 1

¹¹¹ II, 3.1

¹¹² II, 3.2.

Σε μικρή απόσταση από τα προπύλαια δεξιά καθώς βγαίνει κανείς υπήρχε χάλκινο άγαλμα του Ηρακλή και μετά τον Ηρακλή η είσοδος για την Κρήνη Πειρήνη.¹¹³: **«Ολιγον δε απωτερω των προπυλαιων εξιουσιν εν δεξια εστιν Ηρακλης χαλκους. Μετα δε αυτόν εσοδος εστι της Πειρηνης ες το υδωρ»**. Η γραφή εξιούσιν εν δεξια, αν και δεν είναι η επικρατέστερη στα χειρόγραφα, φαίνεται ωστόσο προτιμότερη, γιατί αμέσως παρακάτω ο Πανσανίας αναφέρει την είσοδο της Πειρήνης μετά τον Ηρακλή, στην ίδια πλευρά, αλλιώς θα έγραφε Ηρακλέους πέραν ή υπέρ τον Ηρακλέα.¹¹⁴

Κοντά στην Κρήνη Πειρήνη **«Προς τη Πειρηνη»**, υπήρχε ιερός περίβολος για τον Απόλλωνα με άγαλμά του και ζωγραφική παράσταση του Οδυσσέα και των μνηστήρων.

---

¹¹³ II, 3.2.

¹¹⁴ Παπαχατζή, Ν., 1978, σ. 68, σημ. 2

ΣΙΚΥΩΝΑ

Το «Σικυώνιον πεδίων», όπως ονομάζονταν στην αρχαιότητα η εύφορη παραλιακή πεδιάδα του σημερινού Κιάτου και Βέλου ανήκε στο Κράτος της αρχαίας Σικυώνας.¹¹⁵

Η Σικυώνα τότε ήταν χτισμένη στην κατάφυτη πεδιάδα μεταξύ Κιάτου και Βασιλικού.¹¹⁶ Ο Δημήτριος Πολιορκητής στα 303 π.Χ. βρήκε την πόλη ευάλωτη και φρόντισε για τη μεταφορά της ψηλότερα, πάνω από την κοίτη του Ασωπού, σε θέση που χρησίμευε πριν ως ακρόπολη. Το ύψωμα του Βασιλικού, που αποτέλεσε τον πυρήνα της ελληνιστικής Σικυώνας, ήταν το πλεονεκτικότερο για μια πόλη της εποχής: χωματόβουνο, στην κορυφή του οποίου σχηματίζεται ευρύχωρο οροπέδιο με ομαλή την επιφάνειά του και απόκρημνο από παντού. Το χωριό Βασιλικό καταλαμβάνει τη νοτιοανατολική γωνία του οροπεδίου. Η αρχαία Σικυών βρισκόταν λίγο ψηλότερα, ως το φρύδι μιας ψηλότερης κορυφής στα δυτικά, που χρησίμευε ως ακρόπολη. Ο Δημήτριος προσπάθησε να δώσει στη νέα εγκατάσταση το όνομα Δημητριάς, αλλά γρήγορα οι κάτοικοι επανέφεραν το παλιό.

---

¹¹⁵ II, 5.6

¹¹⁶ Skalet, C.H., αρχαία Σικυών, 1975. 2

Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΣΥΚΥΩΝΑΣ

Μόλις ο Πausanías έφθασε στην περιοχή της αγοράς κατευθύνθηκε προς το ναό της λιμναίας Άρτεμης, του οποίου είχε καταρρεύσει η οροφή και το λατρευτικό άγαλμα είτε είχε μεταφερθεί αλλού είτε είχε καταστραφεί.¹¹⁷: **«ες την αγοραν, εστι ναος Αρτεμιδος εν δεξια λιμναιας. Και οτι μεν κατερρυηκεν ο οροφος, δηλα εστιν ιδοντι · περι δε του αγαλματος ουτε ως κομισθεντος ετερωσε ουτε οντινα αυτου διεφθαρη τροπον ειπειν εχουσιν»**. Στην αγορά είδε και ιερό της Πειθούς, που δεν είχε λατρευτικό άγαλμα.¹¹⁸ Κοντά στο ιερό της Πειθούς είχε ιδρυθεί από τον Προίτο ναός του Απόλλωνα, **«το δε εξ αρχης λεγουσιν αυτον υπο Προιτου ποιηθηναι»**, ο οποίος τον καιρό του Πausanías είχε καταστραφεί από πυρκαγιά.¹¹⁹: **«συγκατεκαυθη γαρ εμπιπραμενω τω ναω»**. Ο νέος ναός και το άγαλμα που είδε ο Πausanías, είχαν αφιερωθεί από τον Πιθοκλή,¹²⁰ ο οποίος είναι πιθανόν ο γλύπτης ο μνημονευόμενος από τον Πλίνιο στον κατάλογο των καλλιτεχνών, που αναζωπύρωσαν την γλυπτική τέχνη μετά την 156^η Ολυμπιάδα, στα 156 π.Χ.¹²¹

Το ιερό της Πειθούς αναφέρεται από τον Πausanías πως υπήρχε στην παλιά ακρόπολη.¹²² Το σημείο αυτό από την περιγραφή του Πausanías θα μπορούσε να ερμηνευτεί με το ότι ταυτίζει την παλιά ακρόπολη με τη νεώτερη αγορά, μπορεί όμως να ερμηνευτεί πως ιερό της Πειθούς λεγόταν στα ύστερα από την μετοίκηση χρόνια το ιερό με τον αρχαϊκό ναό του Απόλλωνα στην αγορά, όχι όμως πως ήταν το ίδιο με το παλιό ιερό. Ίσως εκείνο ταυτιζόταν με το ναό του Απόλλωνα και της Άρτεμης, ενώ η ερμηνεία αυτή ταιριάζει καλύτερα με τη συνδεδεμένη με το ιερό τελετή, κατά την

οποία έφεραν στο ιερό τα αγάλματα του Απόλλωνα και της Άρτεμης και όχι μονάχα του πρώτου.¹²³

---

¹¹⁷ II, 7.6

¹¹⁸ II, 7.7

119

¹²⁰ II, 7.9

¹²¹ Skalet, C.H., 1975, 2 σ. 34

¹²² II, 7.8.

¹²³ Φαράκλα, Ν., Σικυωνία, 1971, σ. 40

Κοντά στο ιερό της Πειθούς ο Πausanίας αναφέρει τέμενος αφιερωμένο σε ρωμαίους αυτοκράτορες,¹²⁴ στο σημείο που ήταν άλλοτε η κατοικία του τυράννου Κλέωνα (αρχές 3^{ου} αι. π. Χ): **«Τω δε της Πειθους ιερω το εγγυς τεμενος ανειμενον βασιλευσι ρωμαίων οικια ποτε ην Κλεωνος τυραννου».**

Μπροστά στο τέμενος των ρωμαίων αυτοκρατόρων υπήρχε ηρώο του Αράτου.¹²⁵ Ο Πλούταρχος στη Βιογραφία του Αράτου¹²⁶ λέει πως ο Άρατος πέθανε στο Αίγιο στα 213 π.Χ και πως οι Σικυώνιοι προσπάθησαν να πάρουν το νεκρό από τους αχαιούς και να τον θάψουν στη Σικυώνα, σε εμφανέστατο μέρος της πόλης, παρά τον αρχαίο νόμο που απαγόρευε τις ταφές μέσα στον περίβολο των τειχών· η ταφή κατοχυρώθηκε με δελφικό χρησμό, και ο τάφος διαμορφώθηκε σε ηρώο που μέχρι την εποχή του Πλούταρχου ονομαζόταν αράτειο.

Μετά το ηρώο του Αράτου υπήρχε βωμός για τον Ίσθμιο Ποσειδώνα.¹²⁷ Επίσης υπήρχαν πυραμιδόσχημος Δίας Μειλίχιος **«πυραμιδι δε ο Μειλιχιος»**, και κιονόσχημη Άρτεμη Πατρώα **«κιονι εστιν εικασμενη»**. Ο Πausanίας μας πληροφορεί ότι υπήρχαν τα «αγάλματα» κοντά στο βωμό του Ποσειδώνα. Η παλαιότητά τους όμως, που υποδεικνύεται από το σχήμα τους μας κάνει να υποθέσουμε πως δεν ήταν απλώς αναθηματικά, αλλά δέχονταν κάποια λατρεία.¹²⁸ Κοντά στο «αγάλματα» αυτά ο Πausanίας είδε το βουλευτήριο των Σικυωνίων και μια στοά, που λεγόταν Κλεισθένειος από τον ιδρυτή της και η οποία είχε κτιστεί από τα λάφυρα του πολέμου που έκανε μαζί με τους αμφικτύονες κατά της Κίρρας: **«Ενταυθα και βουλευτηριον σφισι πεποιηται και στοα καλουμενη Κλεισθενειος**

απο του οικοδομησαντος ὠκοδομησε δε απο λαφυρων ο Κλεισθενης αυτην τον προς Κιρρα πολεμον συμπολεμησας αμφικτυουσι». Ο πρώτος ιερός πόλεμος που έκανε ο Κλεισθένης; και τελείωσε με την καταστροφή της Κίρρας ή Κρίσας, του επινεΐου των Δελφών, είναι γεγονός των αρχών του 6^{ου} αι. π.χ. Επομένως η Κλεισθένειος στοά που έγινε με τα λάφυρα του πολέμου αυτού, δεν χτίστηκε στην Σικυώνα του Κλεισθένη, που ήταν τότε χαμηλά στην πεδιάδα, αλλά στη θέση της Ελληνιστικής Σικυώνας, παρά το Βασιλικό,

---

¹²⁴ Π, 8.1.

¹²⁵ Π, 8.1.

¹²⁶ Κεφ. 53

¹²⁷ Π, 9.6

¹²⁸ Φαράκλα, Ν., 1971, σ. 50

που στους αρχαϊκούς χρόνους δεν ήταν ακατοίκητη, οπότε ίσως χρησίμευε ως ακρόπολη.

Σε υπαίθριο χώρο της αγοράς υπήρχε χάλκινος Δίας και Ερμής Αγοραίος, έργα του Λυσίππου, και κοντά στο Δία μία επίχρυση Άρτεμη,¹²⁹ καθώς και αγάλματα που λεγόταν πως παρίσταναν τις Προϊτίδες, αλλά είχαν διαφορετικά ονόματα.¹³⁰: **«τας Προϊτου θυγατερας λεγουσιν ειναι σφας, το δε επιγραμμα ες γυναικας αλλας ειχεν».** Σε μικρή απόσταση υπήρχε ιερό του Λυκείου Απόλλωνα, ερείπιο ήδη και ελάχιστα αξιοθέατο την εποχή του Πausανία.¹³¹

Ο Αθήναιος¹³² αναφέρει ότι στην αγορά της Σικυώνας υπήρχε ποικίλη Στοά, η οποία κτίστηκε από τη Λαμία, την ερωμένη του Δημητρίου, και συνεπώς ανεγέρθηκε μάλλον κατά τον χρόνο της αλλαγής της θέσης της πόλης από τον Δημήτριο.¹³³ Αξιοσημείωτο είναι ότι η ποικίλη στοά δεν αναφέρεται από τον Pausanία.

---

¹²⁹ Π, 9.6.

¹³⁰ Π, 9.8.

¹³¹ Π, 9.6.

¹³² Δείπν. 13. 577 c.

¹³³ Skalet, C.H., 1975², σ. 38.

Φ Λ Ι Ο Υ Σ

ΘΕΣΗ

Η πεδιάδα του Φλιούντα είναι η μεγαλύτερη όλης της Κορινθιακής ενδοχώρας. Στην αρχαιότητα υπήρχε μόνο ένας μεγάλος συνοικισμός, ο Φλιούς, στα βορειοανατολικά κράσπεδα της πεδιάδας.¹³⁴

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ

Για την αγορά του Φλιούντα ο Πausanias δεν δίνει καμία τοπογραφική ένδειξη. Αναφέρει ότι στην αγορά είχε ανατεθεί μία χάλκινη αίγα, επίχρυση στο μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειάς της.¹³⁵: **«Ανακειται δε επι της αγορας αιξ χαλκη, τα πολλα επιχρυσος»**. Η χάλκινη εικόνα του ζώου στην αγορά πιστεύεται πως τιμώνταν ως σύμβολο κάποιας θεότητας: **«τιμας επι τω δε ειληψε»**. Ο Pausanias σχετίζει το ζώο με τον αστερισμό της Αιγός: «το αστρον ην ονομαζουσιν αιγα», επομένως μπορούμε να υποθέσουμε πως πρόκειται απλώς για πλαστική εικόνα της «ιερας αιγός» Αμάλθειας.

Στην αγορά υπήρχε μνήμα του Αριστία, του γιού του Πρατίνα. Ο Φλιάσιος Πρατίνας διακρίθηκε ως ποιητής σατυρικών δραμάτων στην αρχή του 5^{ου} αι. π.Χ., καθώς και ο γιος του Αριστία, ο οποίος είναι γνωστό πως ήταν ανταγωνιστής του Αισχύλου στην Αθήνα στα 467 π.Χ.

Πίσω από την αγορά υπήρχε «μαντικό οίκημα», όπου δόθηκε για πρώτη φορά στον Αμφιάραο το χάρισμα της μαντικής.¹³⁶

Σε μικρή απόσταση από το οικοδόμημα αυτό, υπήρχε ομφαλός, που πιστευόταν πως ήταν το κέντρο της Πελοποννήσου. Κοντά στον ομφαλό υπήρχαν ιερά του Διονύσου, του Απόλλωνος και της Ίσιδος. Μάλλον ιερό πρέπει να θεωρηθεί και ένα οικοδόμημα κοντά στο ναό του Απόλλωνος, με αγάλματα Ηρακλέους και Κυάθου.¹³⁷: **«εστιν οικημα ες μνημην. Τουτο οικοδομηται μεν παρα το ιερον του Απόλλωνος».**

---

¹³⁴ Russell, A.G., *Annals of Arch and Anth.*, 1924, σ. 37. κ.ε

¹³⁵ II, 13.6.

¹³⁶ II, 13.7.

¹³⁷ II, 13.8.

Α Ρ Γ Ο Σ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ

Βασικός οδηγός για την ανίχνευση των πολυάριθμων μνημείων της αγοράς του Άργους αποτελεί ο Πausανίας, ο οποίος αρχίζει την περιγραφή της από το ναό του Λυκείου Απόλλωνα¹³⁸: **«επιφανεστατον εστιν Απολλωνος ιερον λυκειου».** Η θέση του ναού βεβαιώνεται από την περιγραφή του Ευριπίδη.¹³⁹ Από το ιερό του Απόλλωνα φαίνεται πως και η αγορά ονομάζονταν λυκείος.¹⁴⁰ Τα ψηφίσματα της πόλης στήνονταν στο ιερό αυτό, όπως γνωρίζουμε από τον Θουκυδίδη¹⁴¹

Ο Πausανίας αναφέρει ότι το λατρευτικό άγαλμα του λυκείου Απόλλωνα που είδε ήταν έργο του αθηναίου πλάστη Αττάλου, ενώ ο αρχικός ναός και το ξόανο ήταν αφιερωμένα από τον Δαναό **«το δε εξ αρχης Δαναου και ο ναος και το ξοανον αναθημα ην».** Στον ίδιο ναό είχε ανατεθεί ο θρόνος του Δαναού, γλυπτική εικόνα του Βίτωνα, και ξόανα της Αφροδίτης και του Ερμή, το πρώτο ανάθημα της Υπερμήστρας, κόρης του Δαναού, και το δεύτερο έργο του Επειού.¹⁴²

Πιο πέρα από τον ανδριάντα του Βίτωνα οι αργείοι διατηρούσαν αναμμένη φωτιά που την έλεγαν «πυρά του Φορωνέα», διότι απέδιδαν την εφεύρεση του πυρός στον Φορωνέα: **«εσ Φορωνεα του πυρος μεταγειν εθελουσι την ευρεσιν».** Επίσης

μέσα στο ναό υπήρχε ανδριάντας του δρομέα Λάδα και άγαλμα του Ερμή με χελώνα. Μπροστά στο ναό υπήρχε λατρευτικός βόθρος με ανάγλυφες παραστάσεις, λατρευτικοί κίονες και ξόανα του Δία και της Άρτεμης.¹⁴³

Κοντά στο ναό του Απόλλωνα ο Πausανίας αναφέρει τους τάφους του ήρωα Λινού, του γιου του Απόλλωνα και της Ψαμάθης και του ποιητή Λινού: **«Ταφοι δε εισιν ο μεν Λινου του Απολλωνος και Ψαμαθης, τον δε λεγουσιν ειναι Λινου του ποιησαντος τα επη»**. Μετά τα μνήματα υπήρχε άγαλμα του Απόλλωνα Αγκυία και βωμός του νέτιου Δία.

---

¹³⁸ Π, 19.3

¹³⁹ Ευρ. Ηλ. 6: όπερ – ιερόν Απόλλωνα λυκείου – αρχαιότατόν εστι κατά την εν τω Άργει αγοράν.

¹⁴⁰ Σοφ. Ηλ. 6-7 : αύτη δ', Ορέστα, του λυκοκτόνου Θεου αγορά λυκείος.

¹⁴¹ Θουκ. 5, 47, 11: τάς δε συνθήκας... αναγράψαι εν στήλη λιθίνη ... εν αγορα, εν του Απόλλωνος τω ιερω.

¹⁴² Π, 19.5.-6

¹⁴³ Π, 19.7

Επίσης αναφέρει ότι στην αγορά υπήρχε τάφος του Προμηθέα, αλλά εκφράζει τις αμφιβολίες του για την γνησιότητα της πληροφορίας που του έδωσαν.¹⁴⁴ Στη συνέχεια σημειώνει ανδριάντα του πύκτη Κρεύγα, τρόπαιο στημένο για τη νίκη κατά των κορινθίων και άγαλμα του Δία μειλίχιου έθρονου, έργου του Πολύκλειτου.¹⁴⁵ Κοντά στο άγαλμα αυτό υπήρχε λίθινο ανάγλυφο των Κλέοβι και Βίτωνα και ιερό του Νέμειου Δία με χάλκινο άγαλμα του θεού, έργο του Λυσίππου.¹⁴⁶ Μετά το νέμειο Δία υπήρχε ναός της Τύχης: **«περαν δε του νεμειου Διος Τυχης εστιν εκ παλαιοτατου ναος»**.

Στο κέντρο της αγοράς ο Πausανίας είδε μαρμάρινο οικοδόμημα, με ανάγλυφες παραστάσεις ελεφάντων και άλλων πολεμικών μέσων, το οποίο ήταν ηρώο του Πύρρου¹⁴⁷ : **«οικοδομημα λευκου λιθου κατα μεσον της αγορας ου τροπαιον επι Πυρρω...καυθεντος δε ενταυθα του νεκρου μνημα»**.

Κοντά στο οικοδόμημα αυτό της αγοράς των αργείων υπήρχε ύψωμα από συσσωρευμένο χώμα **«οικοδομηματος ου μακραν χωμα γης εστιν»**, μέσα στο οποίο ήταν θαμμένο το κεφάλι της Γοργόνας Μέδουσας. Κοντά στο μνήμα της Γοργόνας, υπήρχε και τάφος της Γοργοφόνης, κόρης του Περσέα.¹⁴⁸ Μπροστά στον τάφο υπήρχε λίθινο τρόπαιο για νίκη εναντίον του αργείου τυράννου Λαφάου.¹⁴⁹ Κοντά

στο τρόπαιο ήταν το ιερό της Λητούς με λατρευτικό άγαλμα του Πραξιτέλη: «**Το δε ιερον της Λητους εστι μεν ου μακραν του τροπαιου**». Ο Πausανίας ξεκίνησε την περιγραφή του Άργους, από την αγορά,¹⁵⁰ χωρίς να το αναφέρει ρητά. Το ιερό του λυκείου Απόλλωνα που αναφέρει πρώτα είναι γνωστό από άλλες πηγές πως βρίσκονταν στην αγορά. Στο κέντρο της αγοράς βρίσκονταν επίσης ο τάφος του Δαναού, πληροφορία που βεβαιώνεται από τον Στράβωνα,¹⁵¹. Τα αγάλματα και τα άλλα έργα τέχνης και αναθήματα που αναφέρει ευθύς μετά το ιερό του λυκείου Απόλλωνα μπορούμε να

---

¹⁴⁴ II, 19.8

¹⁴⁵ II, 20.1

¹⁴⁶ II, 20.3

¹⁴⁷ II, 21.4

¹⁴⁸ II, 21.5

¹⁴⁹ II, 21.8

¹⁵⁰ II, 19.3

¹⁵¹ Στραβ. 8, 371

υποθέσουμε πως βρίσκονταν μέσα στην περιοχή του ιερού (θρόνος του Δαναού, ανδριάντας Βίωνα, πυρ Φορωνέως, ξόανα Αφροδίτης και Ερμή, ανδριάντας του Λάδα, άγαλμα Ερμή με χελώνα, λατρευτικός βόθρος κίονας και ξόανα του Δία και της Άρτεμης, τάφοι του ήρωα Λίνου και του ποιητή Λίνου, άγαλμα Απόλλωνα αγυιέα, βωμός υέτιου Δία, τάφος Προμηθέα, ανδριάντας Κρεύγα, τρόπαιο άγαλμα Δία μειλίχου και ανάγλυφο του Κλέοβι και Βίωνα).

ΤΡΟΙΖΗΝΑ

Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΤΡΟΙΖΗΝΑΣ: ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΠΑΥΣΑΝΙΑ

Ο Παυσανίας μας έδωσε μερικά στοιχεία για τους ναούς και τα παλιά σεβάσματα στην αγορά της Τροιζήνας. Ξεκινώντας την περιγραφή της πόλης από το πιο πολυσύχναστο μέρος της, την αγορά, αναφέρει ναό με αγάλματα της σωτήρας Αρτέμιδας, που κατά την παράδοση είχε ιδρυθεί από τον Θησέα, όταν επέστρεφε από την Κρήτη, αφού νίκησε τον Αστερίωνα, το γιο του Μίνωα.¹⁵²

Πίσω από το ναό υπήρχε ηρώο του Πιθθέα,¹⁵³ πάνω στο οποίο οι Τροιζήνιοι είχαν στήσει τρεις μαρμάρινους θρόνους, στους οποίους δίκαιζε ο Πιθθέας και άλλοι δύο δικαστές, για να συμβολίζουν την τριπλή βασιλεία, από την οποία άρχιζε η ιστορία της Τροιζήνας.¹⁵⁴ Ο ένας θρόνος ήταν του παλιού βασιλιά Αέτιου και οι άλλοι των δύο νεήλυδων αδελφών Τροιζήνα και Πιθθέα. Στο ηρώο συμφιλιώνονταν η παλιά με τη νέα βασιλεία.¹⁵⁵

Σε μικρή απόσταση από το ηρώο του Πιθθέα βρισκόταν ιερό των Μουσών, **«ου πορρω δε ιερον Μουσων εστι»**, που το έκανε ο Άρδαλος, γιος του Ηφαίστου.¹⁵⁶ Κοντά στο Μουσείο υπήρχε αρχαίος βωμός, ανάθημα και αυτό του Αρδάλου, πάνω στο οποίο θυσίαζαν για τις Μούσες και τον Ύπνω¹⁵⁷ : **«Του μουσειου δε <ου> πορρω βωμος εστιν αχαιος, και τουτον, ως φασιν, αναθεντος επι δε αυτω Μουσαις και Ύπνω θυουσι»**.

Σε στοά της αγοράς υπήρχαν λίθινες γλυπτικές εικόνες γυναικών και παιδιών, που έγιναν σε ανάμνηση των αθηναίων που στα Περσικά φιλοξενήθηκαν στην Τροιζήνα¹⁵⁸: **«Κεινται δε εν στοα της αγορας γυναικες λιθου και αυται και οι παιδες. Εισι δε ας α θηνατοι τροιζηνιους γυναικας και τεκνα εδωκαν σωζειν»**.

---

¹⁵² Π, 31.1

¹⁵³ Π, 30,8-9

¹⁵⁴ Π, 30,8-9

¹⁵⁵ Παπαχατζή, Ν., Πaus.Κορινθ., 1978, σ.246, σημ.3

¹⁵⁶ Π, 31.1

¹⁵⁷ Π, 31.3

¹⁵⁸ Π, 31.7

Μ Ε Θ Α Ν Α

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΩΝ ΜΕΘΑΝΩΝ

Ο Πausανίας επισκέφτηκε την πόλη των Μεθάνων, αλλά δεν μας έδωσε πληροφορίες για τις θρησκευτικές και διοικητικές εγκαταστάσεις που συνδέονταν με την αγορά. Μαρτυρεί την ύπαρξη μόνο των αγαλμάτων του Ερμή και του Ηρακλή¹⁵⁹: **«αγαλμα επι της αγορας Ερμου, το δε ετερον Ηρακλεους»**.

---

¹⁵⁹ II, 34.1.

Λ Α Κ Ω Ν Ι Α

Σ Π Α Ρ Τ Η

Η Σπάρτη ονομάζεται και Λακεδαίμων ήδη στον Όμηρο, όπως φαίνεται από τον στίχο της Οδύσσειας: «Πύλον ηγαθέην ηδ' ες Λακεδαίμονα διαν»¹⁶⁰ Οι στίχοι αυτοί αναφέρονται στο ταξίδι του Τηλέμαχου στην Πύλο και στην Σπάρτη. Με το ίδιο όνομα (συχνά και με το επίθετο «κοίλη») ήταν από τότε γνωστή ολόκληρη η περιοχή της άνω κοιλάδας του Ευρώτα.

Η Σπάρτη μπορεί να θεωρηθεί γνήσιο χτίσμα των δωριέων, διαφορετικό και στη μορφή και στην πολιτική οργάνωση από κάθε άλλη ελληνική πόλη. Από την αρχή αποτελούνταν από οικισμούς χωριστούς και ποτέ δεν «συνοικίστηκε», όπως παρατήρησε ο Θουκυδίδης.¹⁶¹

Από τα οικοδομήματα της πόλης που αναφέρει ο Πausanias κανένα δεν ήταν χτίσμα επιβλητικό και πολυτελές. Ο Θουκυδίδης σημειώνει : «η Σπάρτη ούτε σαν ενιαία πόλη ήταν συνοικισμένη ούτε ιερά και οικοδομήματα πολυτελή είχε».

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

Η αγορά της Σπάρτης είναι αγορά ελευθέρα, κατά τα πρότυπα του Αριστοτέλη για την ιδεώδη πόλη,¹⁶² δηλαδή προοριζόταν μόνο για τις πολιτικές και θρησκευτικές λειτουργίες της πόλης.¹⁶³

Η εικόνα της ακμής της πόλης επιβεβαιώνεται από την περιγραφή του Πausανία,¹⁶⁴ που αφορά στην αγορά της, στην οποία υπήρχε πλήθος οικοδομημάτων και μνημείων, απόρροια της οικονομικής άνθησης της Σπάρτης και του ηγετικού της ρόλου στην Πελοπόννησο. Τον 6^ο αι. π.Χ. έγινε η μεταφορά των οστών του Ορέστη από την Τεγέα στην Σπάρτη,¹⁶⁵ πράξη η οποία υπηρετούσε πολιτικούς σκοπούς και συνδυάστηκε με παράλληλη καθιέρωση λατρείας.

---

¹⁶⁰ δ. 707, ε.20.

¹⁶¹ 1, 10, 2.

¹⁶² Πολ. 1331 α.

¹⁶³ Hansen H. M. – Fischer-Hansen, T., 1994, σ. σ. 45-48

¹⁶⁴ III, 11.2 κ. π.

¹⁶⁵ Ηροδ. I, 67-68, Πaus. III, 11,10

Στην αγορά της Σπάρτης του 2^{ου} αι. μ.Χ., υπήρχαν το βουλευτήριο της γερουσίας και τα κτίρια όπου στεγάζονταν οι έφοροι, οι νομοφύλακες και οι βίδυοι (επόπτες για την τήρηση των νόμων) καθώς και τα αρχεία της πόλης¹⁶⁶: **«της τε γερουσιας βουλευτηριον και των εφορων και νομοφυλακων και καλουμενων βιδυαιων οικια εστιν επι της αγορας»**. Το πιο επιβλητικό οικοδόμημα της αγοράς ήταν η περσική στοά, που είχε χτιστεί από τα λάφυρα των περσικών πολέμων.¹⁶⁷ Από την περιγραφή του Πausανία¹⁶⁸ σε συνδυασμό με την περιγραφή της στοάς από τον Βιτρούβιο,¹⁶⁹ φαίνεται πως πλαστικές εικόνες βαρβάρων είχαν τη θέση «ατλάντων», στήριζαν δηλαδή τον θριγκό και πατούσαν σε κιονόσχημα ψηλά βάθρα, που παρείχαν την όψη κιονοστοιχίας στην πρόσοψη της στοάς.

Ο Πausανίας είδε ναό του Ιούλιου Καίσαρα και άλλο του Αυγούστου¹⁷⁰: **«Ναιοι δε εισιν επι της αγορας Καισαρος...ο δε Αυγουστω πεποιηται»**. Κοντά στο βωμό του Αυγούστου υπήρχε χάλκινος ανδριάντας του Αγία¹⁷¹: **«Του δε Αυγουστου**

δεικνυουσι προς τω βωμω χαλκην εικονα Αγιου». Στη συνέχεια αναφέρει τον Χορό με τα αγάλματα του Απόλλωνα, της Άρτεμης και της Λητούς, όπου οι έφηβοι χορούς ιστασι τω Απόλλωνι κατά τον εορτασμό των Γυμνοπαιδιών,¹⁷² ενώ κοντά στα αγάλματα, **«τουτων δε ου πορρω»** υπήρχε ιερό της Γης, του Αγοραίου Διός, της Αγοραίας Αθηνάς, του Ασφαλίου Ποσειδώνα, του Απόλλωνα, της Ήρας και είχε ανατεθεί ανδριάντας του Δήμου των Σπαρτιατών.¹⁷³

Στη γιορτή των Γυμνοπαιδιών οι νέοι που χόρευαν φορούσαν στεφάνια από κλαδιά φοινίκων, γνωστά ως θυρατικοί στέφανοι,¹⁷⁴ γιατί η γιορτή γινόταν σε ανάμνηση των Λακεδαιμονίων νεκρών της Θυρέας ή των νεκρών των Θερμοπυλών.¹⁷⁵

---

¹⁶⁶ III, 11.2

¹⁶⁷ III, 11.3

¹⁶⁸ Εισι δε επι των κιονων περσαι λιθου λευκου

¹⁶⁹ De Arch. 1, 1, 6

¹⁷⁰ III, 11.4

¹⁷¹ III, 11.5

¹⁷² III, 11.9

¹⁷³ III, 11.9 - 10

¹⁷⁴ Αθην., 15, 678

¹⁷⁵ III, 14.1

Επίσης ο Πausανίας σημειώνει ιερό των Μοιρών, κοντά στο οποίο ήταν ο τάφος του Ορέστη ενώ κοντά στον τάφο υπήρχε ανδριάντας του βασιλιά Πολύδωρου και άγαλμα του Ερμή αγοραίου, και τα παλιά εφορεία, μέσα στα οποία υπήρχε τάφος του κρητικού Επιμενίδη και του ήρωα Αφαρέα.¹⁷⁶ Στο ιερό των Μοιρών οι Λακεδαιμόνιοι τιμούσαν την Εστία, τον ξένιο Δία και την Αθηνά Ξενία.¹⁷⁷

Σε δρόμο της αγοράς, που οδηγούσε έξω από την πόλη ήταν κτισμένη η λεγομένη σκιάς, όπου στις ημέρες του Pausanias μπορούσαν να κάθονται οι πολίτες κατά τις δημόσιες συγκεντρώσεις.¹⁷⁸ : **«Ετερα δε εκ της αγορας εστιν εξοδος, καθ' ην πεποιηται σφισιν η καλουμενη σκιας, ενθα και νυν ετι εκκλησιαζουσι».** Η σκιάς ήταν κτισμένη στην αρχή του δρόμου αυτού, δηλαδή στην αγορά. Θεωρούνταν έργο του σαμιώτη Θεόδωρου: **«Θεοδωρου του σαμιου φασιν ειναι ποιημα».** Κοντά στην σκιάδα ο Pausanias είδε στρογγυλό οικοδόμημα «οικοδομημα περιφερες»,

μέσα στο οποίο υπήρχαν αγάλματα του Δία και της Αφροδίτης, που επονομάζονταν ολύμπιοι.¹⁷⁹

---

¹⁷⁶ III, 11. 10-11

¹⁷⁷ III, 11.11

¹⁷⁸ III, 12.10

¹⁷⁹ III, 12,11

Γ Υ Θ Ε Ι Ο Ν

Η ΑΓΟΡΑ ΤΟΥ ΓΥΘΕΙΟΥ

Κύρια πηγή για την αγορά του Γυθείου αποτελεί ο Πausανίας. Ο περιηγητής αναφέρει ότι υπάρχουν αγάλματα του Απόλλωνα και του Ηρακλή, και κοντά σε αυτά του Διονύσου. Σε άλλο σημείο της αγοράς υπάρχει ένας Απόλλωνας Κάρνειος και ιερό του Άμμωνα, καθώς και χάλκινο άγαλμα του Ασκληπιού σε ναό, ο οποίος δεν έχει στέγη, και ιερή πηγή του θεού.¹⁸⁰

---

¹⁸⁰ III, 21.8

ΑΤΤΙΚΗ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΓΟΡΕΣ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ
ΙΠΠΟΔΑΜΕΙΟΣ ΑΓΟΡΑ

Ο Πειραιάς είχε δύο αγορές, την Αγορά των Ελευθέρων, στον Κεντρικό τομέα της πόλης, που είναι γνωστή ως Ιπποδάμειος, και το Εμπόριον, στο κεντρικό λιμάνι του Κανθάρου.

Η κεντρική αγορά της εσωτερικής πόλης ονομάσθηκε Ιπποδάμειος,¹⁸¹ προς τιμήν του αρχιτέκτονα Ιππόδαμου. Η Ιπποδάμειος αγορά έμεινε γνωστή στην ιστορία, επειδή σε αυτήν κατέφυγαν οι Τριάκοντα τύραννοι υπό τον Κριτία, οι οποίοι επιχείρησαν επίθεση κατά του λόφου της Μουνιχίας, όπου είχε αποσυρθεί για να αμυνθεί ο δημοκρατικός Θρασύβουλος με λίγους πατριώτες, διευθύνοντας τον αγώνα αντίστασης κατά των εισβολέων της πατρίδας του. Η θέση της κατά τον Πausanία¹⁸²

ήταν πέραν του λιμένος, ενώ κατά τον Ξενοφώντα¹⁸³ στις υπώρειες του λόφου της Μουνιχίας.

Η αγορά αυτή ανεγέρθηκε στο Κέντρο της εσωτερικής πόλης, παρόλο που υπήρχε άλλη κοντά στο λιμάνι, διότι το εσωτερικό μέρος του Πειραιά αποτελούσε ξεχωριστό τμήμα από το λιμάνι. Η Ιπποδάμειος προοριζόταν για τους κατοίκους της Ζέας και της Μουνιχίας και είχε οικογενειακό χαρακτήρα. Δεδομένου ότι εκεί σύχναζαν για την αγορά τροφίμων και γυναίκες, δινόταν προσοχή, ώστε να μην προσεγγίζουν σε αυτήν ακαθόριστης προέλευσης ξένοι. Με το διαχωρισμό αυτό των αγορών επιτυγχανόταν η απόλυτη ελευθερία κινήσεων των ξένων στην καθαρά λιμενική περιοχή, όπου συγκεντρώνονταν κόσμος υπόπτων ξένων και ελεύθερων γυναικών, ενώ το άλλο μέρος της πόλης, το καθαρό αστικό, διατηρούσε τα έθιμα και τις ελευθερίες του, χωρίς τον κίνδυνο της διαφθοράς των νέων από την επαφή με τυχοδιωκτικά στοιχεία της λιμενικής πόλης.¹⁸⁴

Η Ιπποδάμειος αγορά χρησιμοποιούνταν επίσης για την συγκέντρωση των κατοίκων σε περίπτωση εξωτερικού κινδύνου.¹⁸⁵ Ήταν ακόμη η καταλληλότερη θέση για την γνωστοποίηση δημοτικών αποφάσεων, για την αντιμετώπιση ασθενειών και άλλων κινδύνων.¹⁸⁶

---

¹⁸¹ Πaus. Αττικ., I, 1.3 Ξενοφ. Ελλην. Β 4, III 11, Δημοσθ. 22, Αριστ. Αθην. Πολιτ. II.8

¹⁸² I, 1.3

¹⁸³ B4, III.11

¹⁸⁴ Curtius, E., Ελλην. Ιστ., τομ. II, σ. 793

¹⁸⁵ Ανδοκ. I, 45

¹⁸⁶ Πανάγου, Χ. Θ., 1995, σ. 275

ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΠΕΙΡΑΙΑ

Σύμφωνα με τον Πausανία¹⁸⁷ «στη μακρά στοά (στον Πειραιά) υπάρχει αγορά για όσους μένουν κοντά στη θάλασσα». Μία «μακρά» στοά είναι γνωστό ότι υπήρχε στο μεγάλο λιμάνι του Πειραιά από τον 5^ο αι. π.Χ. Κατά τα σχόλια του Αριστοφάνη¹⁸⁸ την έκτισε ο Περικλής. Ο Θουκυδίδης¹⁸⁹ στη διεξοδική εξιστόρηση της οχύρωσης τις Ηετιώνειας από τη μερίδα των φανατικότερων τετρακοσίων, αναφέρει πως οι ίδιοι έχτισαν και στοά «ήπερ ην μεγίστη και εγγύτατα τούτου (του τείχους που έκτιζαν στην Ηετιώνεια) ευθύς εχομένη εν τω Πειραιει (την έχτισαν δηλαδή αντίκρυ στην Ηετιώνεια, συνεχόμενη με την περιοχή των οικοδομημάτων του Πειραιά), και ηρχον αυτοί αυτής, ες ήν και τόν σιτον ανάγκαζον πάντας τον

υπάρχοντά τε και τον εσπλέοντα εξαιρεισθαι και εντευθεν προαιρουντας πωλειν», που σημαίνει ότι ήθελαν να ελέγχουν την εισαγωγή και τη διάθεση του σταριού, για να αναγκάζουν το δήμο να συμμορφώνεται με τις επιθυμίες τους.

Η ίδια στοά φαίνεται πως χαρακτηρίζονταν και στα μεταγενέστερα χρόνια ως «αλφιτόπωλις», δηλαδή αγορά αλεύρων. Αν η ίδρυση της στοάς αποδίδεται στον Περικλή, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το χτίσιμό τις είχε διακοπεί με το λοιμό και το θάνατο του Περικλή και πως την ολοκλήρωσαν οι τετρακόσιοι, μετά από 18 χρόνια, ίσως και μεγαλύτερη.¹⁹⁰ Δεν είναι γνωστό, αν την ίδια στοά, πολλές φορές επισκευασμένη και ανακαινισμένη, την ονομάζει ο Πausanίας «μακρά». Αξιοσημείωτο όμως είναι ότι αναφέρει μόνο μία στοά στην αγορά, μέσα στην οποία λειτουργούσε αγορά για τους ξένους, τους ναυτικούς και όσους είχαν εγκατασταθεί στην παραλία.

---

¹⁸⁷ I, 1.3

¹⁸⁸ Αχαρν. 548

¹⁸⁹ 8, 90 – 92

¹⁹⁰ Παπαχατζή, Ν., Πaus. Αττικ., 1980, σ. 113, σημ. 2

Μ Ε Γ Α Ρ Α

ΘΕΣΗ

Τα Μέγαρα δεν έχουν ερευνηθεί αρχαιολογικά. Οι γνώσεις μας περιορίζονται στις πληροφορίες του Pausanias και άλλων αρχαίων συγγραφέων, καθώς και στις παρατηρήσεις αρχαιολόγων.

ΑΓΟΡΑ

Η αγορά των Μεγάρων και τα τμήματα του χώρου γύρω της ήταν αφιερωμένα σε δημόσια ή θρησκευτική χρήση. Ο Pausanias αναφέρει τρία κτίρια στο χώρο της

αγοράς, στα οποία συγκεντρώνονταν οι διοικητικές λειτουργίες: το Βουλευτήριο, το Πρυτανείο και το Αρχείο. Το βουλευτήριο,¹⁹¹ που ήταν και ηρώο του Τιμάλκου, κατασκευάστηκε από τον τύραννο των Μεγάρων κατά το τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ.. Το Αισύμνιο, που συχνά θεωρείται παλαιό βουλευτήριο είναι κατά τους Σακελαρρίου και Φαράκλα¹⁹² το μνημείο των ηρώων που βρισκόταν στο ίδιο βουλευτήριο. Ο Παπαχατζής σημειώνει ότι ο Πausanίας το ονομάζει βουλευτήριο γιατί εκεί κάποτε «εβουλευόντο» οι «αισυμναι» μια συναρχία δηλαδή με καθήκοντα παρόμοια με των αθηναίων πρυτάνεων, οι οποίοι το είχαν για έδρα τους, αλλά πιο πολύ γιατί ήθελε να το συσχετίσει με το δελφικό χρησμό, που παρακινούσε τους Μεγαρείς «μετά των πολλών βουλευέσθαι». Ο διακεκριμένος μεγαρέας Αίσυμνος, που αναφέρει ο Πausanίας ως επώνυμο του αισυμνίου, επινοήθηκε για να προσαρμοσθεί ο δελφικός χρησμός στα Μέγαρα.¹⁹³

Το πρυτανείο¹⁹⁴ βρισκόταν στη δυτική πλευρά της αγοράς και συνδεόταν επίσης με ηρωικούς τάφους.¹⁹⁵

Στην εποχή του Πausanία το μνήμα του Αλκάθου χρησιμοποιόταν ως αρχείο,¹⁹⁶ όπως και κατά τους κλασικούς χρόνους σύμφωνα με τον Ξενοφώντα.¹⁹⁷ Το αρχείο βρισκόταν ή στη Δ. πλευρά της αγοράς ή νότια από το πρυτανείο ή στη Ν.

---

¹⁹¹ Πaus. Αττικ. I, 42.4, 43.3

¹⁹² 1972, σ. 46

¹⁹³ Παπαχατζή, Ν., Πaus.Αττικ., σ. 503, σημ. 3

¹⁹⁴ I, 42.7

¹⁹⁵ I, 43.2

¹⁹⁶ I, 43.4

¹⁹⁷ Ελλην. 5, 4, 58.

πλευρά της αγοράς, δυτικά από το ιερό της Αφροδίτης, διότι ο Πausanίας από το βουλευτήριο προχωρεί παρακάμπτοντας το πρυτανείο προς το αρχείο.¹⁹⁸ Ο Ξενοφών παρουσιάζει τον Αγησίλαο στα 376 π.Χ. να παθαίνει ατύχημα στο μόνο «υγιές» σκέλος του, καθώς ανέβαινε στο αρχείο των Μεγάρων. Είναι φανερό επομένως, πως το αρχείο βρισκόταν ψηλά στο χώρο της αγοράς.

Εκτός από τη λατρεία που ασκούσαν σε αυτούς τους χώρους, στην αγορά υπήρχαν και καθεαυτά θρησκευτικά ιδρύματα. Ο Πausanίας αναφέρει τα ακόλουθα:

α. Ναός Αρτέμιδος Σωτείρας, κοντά στην Κρήνη του Θεαγένη, καθώς πηγαίνει κανείς από εκεί στο Ολυμπίο, στα Β.Δ του λόφου της Καρίας, δηλαδή βόρεια ή βορειοδυτικά της Κρήνης. Κατά τον Πausανία,¹⁹⁹ ο ναός χτίστηκε μετά τα Περσικά, σε ανάμνηση επεισοδίου των πολέμων αυτών, επομένως χρονολογείται στην κλασική εποχή.

β. Ναός της Αφροδίτης Πράξεως, με λατρευτικό άγαλμα της θεάς, έργο του Πραξιτέλη. Ο ναός και το ιερό της Αφροδίτης βρίσκονταν στη νοτιότερη και ομαλή περιοχή της αγοράς. Δρόμος ανηφορικός οδηγούσε στα βόρεια της αγοράς, περνώντας από το αρχείο ή αλκάθειο και καταλήγοντας στην Κρήνη του Θεαγένη και το βουλευτήριο, που η θέση τους ήταν στο διάσελο.²⁰⁰

γ. Ιερό της Τύχης κοντά στο ναό της Αφροδίτης με λατρευτικό άγαλμα επίσης έργο του Πραξιτέλη.

δ. Δίπλα στο Ιερό της Τύχης υπήρχε ναός, στον οποίο είχαν στηθεί χάλκινα αγάλματα του Δία και των Μουσών, φιλοτεχνημένα από τον Λύσιππο. Ο Πausανίας δεν διασαφηνίζει, εάν ο ναός αυτός ήταν αφιερωμένος στον Δία και στις Μούσες.

Ο Πausανίας μετά το ιερό του Διονύσου αναφέρει το ιερό της Αφροδίτης, το οποίο θα πρέπει να βρίσκεται σε σχέση με το Αρχείο. Επίσης θεωρείται πιθανότερο το Διονύσιο να ήταν στη Ν. Δ. γωνία της αγοράς, έχοντας βόρειά του το Αρχείο και ανατολικά του το Αφροδίσιο, ώστε να είναι δυνατό να παρακαμφθεί το Διονύσιο στην πορεία από το Αφροδίσιο στο Αρχείο.²⁰⁰

---

¹⁹⁸ Σακελαρρίου, Μ. Φαράκλα, Ν., 1972, επιμ. 3, σ. 3

¹⁹⁹ I, 40.2

²⁰⁰ Σακελαρρίου, Μ., - Φαράκλα, Ν., 1972, επιμ. 3, σ. 3.

Στην αγορά επίσης ο Πausανίας αναφέρει και τα παρακάτω μνημεία με θρησκευτικό χαρακτήρα.:

α. Το μνημείο του Ευίππου και του Ισχεπόλιδος στο πρυτανείο.

β. Η πέτρα Ανακληθρίς, δίπλα στο πρυτανείο, όπου γινόταν η τελετή αναπαράστασης της σκηνής αναζήτησης της Περσεφόνης από τη Δήμητρα.

γ. Ανάμεσα στο βουλευτήριο και το ηρώο του Αλκάθου υπήρχαν οι τάφοι της Πυργούς και της Ιφινόης, στους οποίους οι Παρθένες μεγαρίτισσες, πριν το γάμο τους, έκαναν χοές και αφιέρωναν τα μαλλιά τους.

δ. Ο τάφος της Αστυκρατείας και της Μαντούς, στην είσοδο του ιερού του Διονύσου.

ε. Ο τάφος του Κοροίβου, με χαραγμένους πάνω ελεγειακούς στίχους που αναφέρουν τα σχετικά με την Ψαμάθη και τον Κόροιβο. Στον τάφο του Κοροίβου ο Πausanias είδε μαρμάρινη παράσταση του ήρωα να σκοτώνει μια ειδεχθή ύπαρξη, που αυτός ονομάζει Ποινή, το επίγραμμα όμως την έλεγε Κήρα. Συγκεκριμένα διάβασε τους στίχους που έχουν διασωθεί από την Παλατινή Ανθολογία²⁰¹: **«Κοινόν εγώ μεγαρευσι και ιναχίδαισιν άθυρμα ίδρυμαι, Ψαμάθης έκδικον ουλομένης. Είμι δε Κήρ τυμβουχος, ο δε κτείνας με Κόροιβος, κειται δ' ω δ' υπ' εμοις ποσσί διά τρίποδα. Δελφίς γάρ φάμα τόδ' εθέσπισεν, όφρα γενοίμην τάς κείνον νύμφας σημα και ιστορή».**

στ. Ο τάφος του Ολυμπιονίκη Ορσίππου, που ήταν θαμμένος κοντά στον τάφο του Κοροίβου.

ζ. Ένα ελαιόδενδρο, στο οποίο ήταν κρεμασμένα λάφυρα των Μηδικών.

-

²⁰¹ Παλατ. Ανθ. (7,154) μτφ.: «μνημείο κοινό των μεγαρέων και των αργείων, για την Ψαμάθη την αδικοσκοτωμένη. Η Κήρα, η κυρίαρχη του τάφου. Δελφικός χρησμός όρισε να χρησιμέψω εγώ η Κήρα ως επιτύμβιο μνημείο της Ψαμάθης, της νύμφης του Απόλλωνα, και εγώ να παρέχω για τη νύμφη μαρτυρία

Θ Η Β Α

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΩΝ ΘΗΒΩΝ

Η αναφορά στην αγορά ή στις αγορές της Θήβας δεν περιορίζεται μόνο στην αφήγηση του Πausανία, αλλά απαντάται και στα έργα κι άλλων αρχαίων συγγραφέων. Οι αναφορές αυτές παρέχουν αρκετές τοπογραφικές ενδείξεις, που βοηθούν και στην αρχαιολογική έρευνα.

Ο Σοφοκλής²⁰² αναφέρει ότι στην Θήβα υπήρχαν δύο αγορές, αλλά πέραν τούτου δεν μας δίνει κάποια άλλη πληροφορία: **«το δ' αλλο φυλον εξε στεμμενον αγοραισι θα κει, προς τε Παλλαδος διπλοις ναοις»**. Ο Πausανίας²⁰³ επισκέφτηκε μία αγορά στην ευρύτερη περιοχή της «οικίας του Κάδμου» και του τεμένους του Διονύσου Καδμείου. Στην Καδμεία που ο Πausανίας την ονομάζει «ακρόπολη», οι Θηβαίοι του έδειξαν τα ερείπια του θαλάμου της γυναίκας του Κάδμου Αρμονίας και άλλα της κόρης του Σεμέλης: **«Φασι δε οι Θηβαίοι, καθοτι της ακροπολεως αγορα σφισιν εφ ημων πεποιται, Καδμου το αρχαιον οικιαν ειναι θαλαμων δε αποφαινουσι του μεν Αρμονιας ερειπια και ον Σεμελης φασιν ειναι»**. Ο θάλαμος της Σεμέλης ήταν και περιφραγμένος ως «άβατος». Ένα σημείο της πλατείας της αγοράς θεωρούνταν Θεοβάδιστο, διότι εκεί είχαν ψάλλει οι Μούσες, στους γάμους της Αρμονίας με τον Κάδμο, στην αυλή της οικίας. Ο Πausανίας πληροφορήθηκε από τους ντόπιους ότι μαζί με τον κεραυνό που ρίχτηκε στο θάλαμο της Σεμέλης έπεσε από τον ουρανό κι ένα κομμάτι ξύλο, που ο Πολύδωρος το διακόσμησε με χαλκό και το ονόμασε Διόνυσο Κάδμο.²⁰⁴ Σε μικρή απόσταση υπήρχε χάλκινο άγαλμα και βωμός του Διονύσου. Ο βωμός ήταν έργο των γιων του Πραξιτέλη. Επίσης υπήρχαν ανδριάντες του Προνόμου και του Επαμεινώνδα.²⁰⁵

---

²⁰² Οιδ. Τυραν. 19 – 20

²⁰³ IX, 12.3

²⁰⁴ IX, 12. 4

²⁰⁵ IX, 12.5

Ο Πausανίας, παρά το θάλαμο της Σεμέλης, είδε ναό του Άμμωνα, με λατρευτικό άγαλμα ανάθημα του Πινδάρου και έργο του Κάλαμι²⁰⁶. Μετά το ιερό το

Άμμωνα ήταν το λεγόμενο οίονοσκοπέιο του Τειρεσία και κοντά σε αυτό το ιερό της Τύχης.²⁰⁷

Κατόπιν σημειώνει ιερό Δήμητρας Θεσμοφόρου, στο σημείο που οι ντόπιοι των πληροφορήσαν ότι ήταν κάποτε το σπίτι του Κάδμου και των απογόνων του.²⁰⁸ Επίσης αναφέρει ναό της Άρτεμης Ευκλείας, με λατρευτικό άγαλμα έργο του Σκίπα.²⁰⁹ Μέσα στο ιερό είχαν ταφεί οι κόρες του Αντίποινου Ανδρόκλεια και Αλκίς. Ο Πausανίας άρχισε την περιγραφή του χώρου της αγοράς από την §6 του προηγούμενου κεφαλαίου, δεν κάνει όμως λόγο για «αγορά», γιατί επί των ημερών του ήταν έρημη.²¹⁰ Στο χώρο αυτό περιορίζεται ν'αναφέρει παλιά σεβάσματα, ναούς και ιερά, γιατί μόνο αυτά δεν είχαν παραμεληθεί.

Μπροστά στο ναό της Άρτεμης Ευκλείας ο Πausανίας είδε έναν Απόλλωνα Βοηδρόμιο και έναν Ερμή αγοραίο, ανάθημα του Πινδάρου.²¹¹ Η παρουσία του Ερμή αυτού, ίσως ερμαϊκής στήλης, υπενθυμίζει πως ο χώρος ήταν κάποτε εμπορική αγορά.²¹²

Στο δρόμο που άρχιζε από τις Νήιστες πύλες υπήρχε ιερό της Θέμιδας με λατρευτικό άγαλμά της μαρμάρινο, κατόπιν ιερό Μοιρών και τρίτο του αγοραίου Δία, με λίθινο άγαλμα του Θεού.²¹³ Σε μικρή απόσταση ήταν στημένος στο ύπαιθρο ένας Ηρακλή με το προσωνόμιο ρινοκαλούστης. Επομένως βάσει των όσων αναφέρει ο Πausανίας, στον ομαλό χώρο νότια του Πυριού και στα δυτικά της Δίρκης, πρέπει να ήταν η δεύτερη, έξω της Καδμείας αγορά (η πρώτη θα ήταν περί το άγαλμα του αγοραίου Ερμή που ανέφερε παραπάνω 17,2, έξω από τις Προιτίδες Πύλες).

---

²⁰⁶ IX, 16.1

²⁰⁷ IX, 16.2

²⁰⁸ IX, 16.5.

²⁰⁹ IX, 17.1

²¹⁰ IX, 7.6

²¹¹ IX, 17. 2

²¹² Παπαχατζή, Ν.,1978,Πaus.Βοιτ.,σ.110,σημ.3

²¹³ IX.,25.4

Ο Αρριανός²¹⁴ υποδεικνύει ότι η αγορά ήταν μετά από το λόφο του Αμφείου, καθώς κανείς προσεγγίζει την πόλη από τα νότια. Αυτή η περιγραφή συμφωνεί και με

τον Πausανία, ο οποίος μολονότι δεν προβαίνει σε ακριβή περιγραφή της αγοράς, εξαιτίας του ότι δεν ήταν σε χρήση στην εποχή του, αναφέρεται ωστόσο στον Ερμή Αγοραίο και στο ιερό του Διός Αγοραίου. Θα μπορούσαμε επομένως να πούμε ότι σε κάθε περίπτωση το επίθετο δηλώνει ότι τα μνημεία αυτά βρίσκονται στην αγορά.

Ο Πλούταρχος²¹⁵ αναφέρει ότι η αγορά διέθετε αρκετές στοές, μερικές στολισμένες με λάφυρα, όπως μια μεγάλη, που είχε ανδριάντες κατασκευασμένους μετά τη μάχη του Δηλίου (424 π.Χ). Την στοά αυτή ο Πλούταρχος ονομάζει «Πολύστυλον» στοά. Σε άλλο έργο του²¹⁶, αναφέρει ότι κοντά στην αγορά υπήρχαν καταστήματα, στα οποία κατασκεύαζαν ξίφη και δόρατα.

Η περιγραφή του Ξενοφώντα²¹⁷, επικεντρώνεται στο ότι, όταν υπήρχε κάλυμα για τη σύνοδο της Βουλής στην Καδμεία, επειδή οι γυναίκες γιόρταζαν τα Θεσμοφόρια στο ιερό της Δήμητρας η βουλή των Θηβών συνεδρίαζε σε μία στοά στην αγορά. Η στοά, στην οποία αναφέρεται ο Ξενοφώντας, μπορεί να ταυτιστεί με την Πολύστυλον στοά του Πλουτάρχου, που ήταν αρκετά μεγάλη και κοσμούσαν με πολλά αγάλματα.

---

²¹⁴ Ανάβασις 1.8.6.

²¹⁵ 33-34

²¹⁶ Πελοπον. 12

²¹⁷ Ελλην. 52-59

Το Ιερό του Απόλλωνα, που ήταν έδρα της Αμφικτυονίας, ανήκε σε ένα κυρίαρχο ελληνικό κράτος τους Δελφούς, που είχε οργάνωση «πόλεως» και πολίτευμα δημοκρατικό. Ο Στράβων²¹⁸, ορίζει τη θέση των Δελφών ως **«πετρωδες χωρίον, θεατροειδές, κατά κορυφή έχον το μαντειον και την πόλιν, σταδίων εκκαίδεκα κύκλον πληρουσαν' υπέρκειται δε αυτης η Λυκώρεια, εφ' ου τόπου πρότερον ιδρυντο οι Δελφοί, υπέρ του ιερου' νυν δ' επ' αυτω οικουσι περι την κρήνην την Κασταλίαν»**. Σύμφωνα με αυτά, επί των ημερών του Στράβωνα η πόλη των Δελφών ήταν περί το ιερό του Απόλλωνα και την Κασταλία, ενώ πριν ήταν ψηλότερα.

Η περιγραφή του Πausανία παρουσιάζει την πόλη ακόμα χαμηλότερα, γιατί βάζει το ιερό του Απόλλωνα στο ψηλότερο μέρος της πόλης. Μπορούμε να υποθέσουμε πως στον 4^ο αι. π.Χ. η πόλη εκτεινόταν αρκετά κάτω του σημερινού δημόσιου δρόμου, στην κατηφορία προς τον Πλείστο, ίσως ως τη γραμμή που θα διέγραφε, αν προεκτεινόταν το κομμάτι του τείχους, του γνωστού ως «τείχους του Φιλόμηλου», που διατηρείται στα ανατολικά του σταδίου²¹⁹. Με τον καιρό η πόλη «συνεστάλη» ώστε επί Στράβωνα να βρίσκεται περί το τέμενος του Απόλλωνα και όχι πολύ χαμηλότερα του σημερινού δημόσιου δρόμου.

Στο Ιερό του Απόλλωνα δεν γνωρίζουμε από φιλολογικές πηγές αν υπήρχε αγορά. Γνωρίζουμε όμως την ύπαρξη Βουλευτηρίου. Σαφής τοπογραφική ένδειξη υπάρχει στο κεφάλαιο 9 της πραγματείας του Πλουτάρχου περί του μη χραν έμμετραν την Πυθίαν: **«επειδή γαρ έστημεν κατά την πέτραν γενόμενοι την κατά το βουλευτήριον, εφ' ης λέγεται καθίζεσθαι την πρώτην σίβυλλαν, εκ του Ελικωνος παραγενομένην, υπό των μουσων τραφεισαν ... Ο μεν Σεραπίων εμνήσθη των επων, εν οις ύμνησεν εαυτήν, ως ουδέ αποθανουσα λήξει μαντικης»**.

---

²¹⁸ 9, 418

²¹⁹ Bommelaer, J.F., 1991

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ
ΗΛΕΙΑ
Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΗΣ ΗΛΙΔΑΣ

Από την αρχή του 19^{ου} αιώνα η θέση της πρωτεύουσας στην Ηλεία είχε αναγνωριστεί στα βόρεια των χωριών Παλαιόπολη και Καλύβια, στα νότια της κοίτης του Πηνειού και στα δυτικά του βουνού, όπου ήταν η αρχαία ακρόπολη.²²⁰ Τις πρώτες συστηματικές ανασκαφές διενήργησε το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στα χρόνια 1911 – 1914²²¹. Από το 1960 μέχρι το 1990 συνέχισε με μεγάλα ή μικρά διαλείμματα η Αρχαιολογική Εταιρεία υπό τη διεύθυνση του Ν. Γιαλούρη²²². Αξιοσημείωτο είναι πως τα κτίρια που έχουν ανασκαφεί στην αγορά δεν πειθαρχούν σε ενιαίο σχέδιο. Αυτό δηλώνει ότι η αγορά της Ήλιδας δεν αναπτυσσόταν με βάση πολεοδομικούς κανόνες, γνωστούς από άλλες πόλεις, ιδίως της Ιωνίας, όπως λέει ο Πανσανίας.²²³ Αυτό όμως όχι μόνο ελάττωμα δεν ήταν, αλλά και αρχαιοπρεπέστερη έκανε την πόλη στα μάτια των πολυπληθών επισκεπτών, γιατί η Ήλις στις παραμονές των Ολυμπιακών αγώνων μεταβάλλονταν σε κέντρο κοσμοπολιτικό.

Η αγορά της Ήλιδας βρίσκεται πάνω σε ένα οροπέδιο, στις δυτικές παρυφές της ακρόπολης, που δεσπόζει στην κοιλάδα του Πηνειού. Σε αυτόν τον χώρο διασταυρώνονται αρκετοί δρόμοι, ένας από τους οποίους έρχεται από το γυμνάσιο, άλλος από την ακρόπολη και το θέατρο και τρίτος στα δυτικά ορίζεται από το κοιμητήριο, που γειτνιάζει με το χωριό Καλύβια. Η αγορά της Ήλιδας αποτελεί λοιπόν σταυροδρόμι σημαντικών δρόμων, με μεγάλους ανοικτούς χώρους μεταξύ των διαφόρων οικοδομημάτων, τα οποία δεν έχουν συγκεκριμένο προσανατολισμό.²²⁴

---

²²⁰ Leake, W.M., 1830

²²¹ J.O.E.AI., 14 (1911) Beiblatt 97κ.ε. 16(1913) Beibl. 145 κ.ε. 18 (1915), 3 Beibl. 61 κ.ε.

²²² Έργον, (1960), σ.129κ.ε., (1961), σ.177κ.ε., (1962), σ.144κ.ε., (1963), σ.115κ.ε., (1964), σ.116κ.ε., (1965) σ.71κ.ε., (1966) σ.110κ.ε., (1967) σ.14κ.ε., (1969) σ.80κ.ε., (1970) σ.132κ.ε., (1972), σ.84κ.ε., (1973), σ.82κ.ε., (1975), σ. 116κ.ε., (1976), σ.118κ.ε., (1977), σ.105κ.ε., (1979), σ.17κ.ε., (1980), σ.30κ.ε., (1981), σ.50κ.ε., (1982), σ.40κ.ε., (1983), σ.65κ.ε., (1990) σ.36κ.ε., Π.Α.Ε., (1960), σ.171κ.ε., (1961), σ.180κ.ε., (1962) σ.122κ.ε., (1963), σ.137κ.ε., (1964), σ.136κ.ε., (1965), σ.99κ.ε., (1966), σ.133κ.ε., (1967), σ.20κ.ε., (1969), σ.70κ.ε., (1970), σ. 142κ.ε., (1972), σ.139κ.ε., (1973), σ.112κ.ε., (1975), Α. σ.178κ.ε. Β. σ. 527, (1976), Α. σ.210 κ.ε., (1977), Α. σ. 195κ.ε., (1979), σ. 130κ.ε., (1980), σ. 111κ.ε., (1981), σ. 185κ.ε., (1982), σ. 189κ.ε., (1983), σ. 163κ.ε.

²²³ VI, 24.2

²²⁴ Martin R., 1951, σ.312

ΤΑΥΤΙΣΗ ΤΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΗΣ ΗΛΙΔΑΣ

Τα περισσότερα από τα οικοδομήματα που αναφέρει ο Πausanias για την αγορά της Ηλιδας δεν έχουν ανασκαφεί. Ωστόσο μπορούμε να υποθέσουμε ότι στους αρχαϊκούς χρόνους ανήκε το οικοδόμημα σε σχήμα ναού, που, κατά τον Pausanias, σύμφωνα με όσες πληροφορίες του έδωσαν ήταν το μνήμα του Όξυλου.²²⁵ Στην ίδια εποχή χρονολογείται και το οίκημα, όπου οι δεκαέξι ηλείες γυναίκες ύφαιναν τον πέπλο της Ήρας, καθώς και ο Ελλανοδικαίων, μικρό τετράγωνο κτίσμα έδρα των Ελλανοδικών και νομοφυλάκων και ο ιερός περίβολος του Άδη.

Το οικοδόμημα στο οποίο υφαινόταν ο πέπλος της Ήρας, αναγνωρίζεται συνήθως στην τετράγωνη κατασκευή 10 του σχεδίου (εικ. 3), που πρέπει να είχε και άλλο προορισμό, γιατί οι διαστάσεις του είναι μεγαλύτερες απ' ότι θα απαιτούσε η αναφερόμενη από τον Pausanias απασχόληση των δεκαέξι γυναικών. Το πιθανότερο είναι τα τετράγωνα δωμάτια στις τέσσερις γωνίες να χρησίμευαν ως αρχεία.

Ένα από τα σημαντικότερα κτίρια που αποκαλύφθηκαν στην αγορά είναι τμήμα της «δυτικής» στοάς, με διπλή δωρική κιονοστοιχία. Η στοά αυτή, της οποίας έχουν αποκαλυφθεί τμήματα μόνο του στυλοβάτη βρισκόταν στη δυτική πλευρά της αγοράς.²²⁶ Ωστόσο δεν ονομάζεται από τον Pausanias «δυτική», αλλά «προς μεσημβριάν», από την κατεύθυνση που έχει προς νότον.

Επίσης έχουν αποκαλυφθεί τα θεμέλια της Κερκυραϊκής ή Νότιας Στοάς,²²⁷ δωρικού ρυθμού, που αποτελούσε το νότιο σύνορο της Αγοράς. Είχε κτιστεί από τη δεκάτη της νίκης στη ναυμαχία των ηλείων και των κορινθίων κατά των κερκυραίων,²²⁸ λίγα χρόνια πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Ο Walter²²⁹ που ανέσκαψε τη στοά και ο Tritsch²³⁰ στη διεξοδική μελέτη του για την αγορά της Ηλιδας, ονομάζουν «κερκυραϊκή» τη στοά 6 του σχεδίου (εικ. 3), η οποία είναι ανοικτή με κιονοστοιχίες τόσο στη βόρεια όσο και στη νότια πλευρά.

---

²²⁵ VI, 24.9

²²⁶ Γιαλούρη Ν., Έργον της αρχ. Ετ.1977, σ.122

²²⁷ Mitsopoulos L., J. O.E. A.I. 54, 1983, σ.41 κ.ε.

²²⁸ Θουκ. I.46

²²⁹ Walter, O., 1911-1912

²³⁰ Tritsch, F., J.O.E.A.I., 1932, σ.64 κ.ε.

Βορειότερα της κερκυραϊκής στοάς πρέπει να ήταν ο ναός του «ακέσιου» (ή θεραπευτή) Απόλλωνα, γιατί τα νοτιότερα ο Πausanίας τα χαρακτηρίζει ως «επέκεινα της αγοράς».

Στην Ήλιδα εντοπίστηκαν και τα ερείπια κι άλλων κτιρίων, η ταύτιση των οποίων είναι μέχρι στιγμής αδύνατη. Επίσης δεν έχει εξακριβωθεί η χρησιμότητα του ορθογώνιου κτιρίου, που ανασκάφηκε στη νότια παρυφή της αγοράς και ονομάστηκε συμβατικά κτίριο D από τον πρώτο ανασκαφέα της Ήλιδας O. Walter. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του κτιρίου βρέθηκαν υπολείμματα δρόμου.

Ο Pausanίας αναφέρει και άλλα οικοδομήματα, ναούς και αναθήματα στην αγορά, που δεν έχουν ακόμα ανασκαφεί ή που δεν ήταν δυνατόν λόγω των υλικών κατασκευής τους να σώζονται.²³¹

---

²³¹ Γιαλούρη Ν., 1996, σ.106

ΜΕΣΣΗΝΙΑ

Η ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ

Η πρώτη περιορισμένη ανασκαφική έρευνα στη Μεσσήνη πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 19^{ου} αι. από την γαλλική αποστολή, η οποία εντόπισε τη θέση του σταδίου, του θεάτρου και τον τόπο της αγοράς.²³² Μετά την πρώτη αυτή έρευνα η ελληνική αρχαιολογική εταιρία άρχισε την ανασκαφή των κυριότερων δημόσιων οικοδομημάτων της αγοράς: στα 1895 με τον Θ. Σοφούλη στην ανατολική πτέρυγα της περίστυλης αυλής, την οποία αποκάλυψε στα 1909 και 1925 ο Γ. Οικονόμος. Το 1957 ανέλαβε τις ανασκαφές στην αρχαία Μεσσήνη ο Α. Ορλάνδος, ως το 1974. Από το 1987 μέχρι σήμερα οι ανασκαφικές έρευνες συνεχίζονται από τον Π. Θέμελη. Η Μεσσήνη έδωσε τα πλουσιότερα κατάλοιπα των ιστορικών χρόνων ανάμεσα σε όλες τις μεσσηνιακές πόλεις, οικοδομικά, πλαστικά και επιγραφικά.

Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Τα μνημεία που αναφέρει ο Πausanias ότι είδε στην αγορά της Μεσσήνης έχουν ταυτιστεί, είτε βάσει της ανακάλυψης των αρχιτεκτονικών τους λειψάνων είτε βάσει επιγραφικών μαρτυριών.

Η αγορά της Μεσσήνης φαίνεται πως ήταν σε όλη τη χαμηλότερη και ομαλότερη περιοχή της πόλης, γύρω στο συγκρότημα των κτιρίων του ασκληπιείου και βορειοανατολικά του σταδίου, στη σημερινή θέση Μούσγες. Η κύρια είσοδος στην αγορά ήταν από τη λεγόμενη Αρκαδική Πύλη ή Πύλη της Μεγαλόπολης,²³³ που οδηγούσε απευθείας στην αγορά.

Περίπου 200 μ. Β.Δ. του Ασκληπιείου και 50 μ. ανατολικά του Θεάτρου, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα εξέδρας ημικυκλικής κάτοψης, αποτελούμενης από δύο τεταρτοκύκλια μεταξύ των οποίων αφήνεται δίοδος. Η εξέδρα είναι τοποθετημένη στο δυτικό άκρο πειόσχημης στοάς, η οποία σώζει μέρος της τρίβαθμης κρηπίδας και του στυλοβάτη με τα ίχνη της έδρασης των κίωνων. Η στοά έφερε και εσωτερική κιονοστοιχία. Ήταν πιθανότατα διώροφη και το μήκος της ξεπερνούσε τα 100 μ. Η στοά αυτή αποτελούσε το προς βορρά όριο της αγοράς.²³⁴

---

²³² Blonet, A., 1831-38, σ.37 κ.ε. και Rev.Arch.1844, 422 κ.ε.

²³³ Ορλάνδος Α., 1976, σ.σ. 9-38

²³⁴ Θέμελης, Π., 1999, σ.53

Με το ναό του Δία Σωτήρα και το άγαλμα του, στο οποίο αναφέρεται ο Πausανίας, πρέπει να σχετίζονται θραύσματα θωρακίου, που φέρουν μέσα σε ρομβοειδές πλαίσιο τον φτερωτό κεραυνό του Δία. Η θεωρία αυτή ενισχύεται και από επιγραφική μαρτυρία του 1^{ου} αι. μ.Χ.²³⁵

**[Τ. Φλ] άβιοι Δη-
μαρχίδης και
Αττιανός Διί
Σωτηρι**

Με το ναό του Ποσειδώνα έχουν συνδεθεί διάσπαρτα πόρινα δωρικά μέλη και ανάγλυφες μετόπες του 3^{ου} αι. π.Χ. Σχετίζεται και τμήμα πεσσόσχημης ασβεστολιθικής στήλης η οποία φέρει την επιγραφή:

**[Ποσει] δανι Πα [ν]-
[ται] μία Στεφά-
[ν] ω υπέρ τω αν-
δρος και τω υιω
[τυ] χωσα
[σ] ωθέντων.**

Με το ναό της Αφροδίτης, που αναφέρει ο Πausανίας στην αγορά, σχετίζονται μαρμάρινο άγαλμα και κεφάλι, που βρέθηκαν στο βόρειο τμήμα της, καθώς και μηρός μεγάλου αγάλματος ανακαθισμένης γυναίκας στον τύπο της Αφροδίτης του Δοιδάλας.²³⁶ Στον ίδιο ναό αποδίδονται και πήλινα κεραμίδια στέγης. Όριο του ιερού ναού της Αφροδίτης αποτελεί πιθανότατα η επιγραφή «Αφροδειςίω», πάνω σε αδρά δουλεμένη πέτρα.

Στο βόρειο τμήμα της αγοράς ανακαλύφθηκε και ασβεστολιθικό βάθρο χάλκινου ανδριάντα, που φέρει την υπογραφή δύο αργείων γλυπτών, του Ξενοφίλου Στράτωνος και του γιου του Στράτωνος Ξενοφίλου.²³⁷

Στα δυτικά της Στοάς της αγοράς αποκαλύφθηκαν λείψανα υδαταγωγού και δεξαμενής μεγάλου κρηναίου οικοδομήματος, νυμφαίου, που το μήκος του ξεπερνά τα 40 μ.²³⁸ Η θέση του δίπλα στη βόρεια στοά της αγοράς επιτρέπει την ταύτισή του

-----

²³⁵ I.G. VI, 1440

²³⁶ Θέμελης, Π., 1998, σ.54

²³⁷ Θέμελης, Π., 1998, σ.54

²³⁸ Θέμελης, Π., Π. Α.Ε. 1992-1996

με την κρήνη Αρσινόη, που αναφέρεται από τον Πausανία.²³⁹ Το άφθονο νερό της πηγής του Μαυροματίου, που με μεγάλο αγωγό έφτανε στο επιβλητικό κτίσμα της κρήνης Αρσινόης, στην αγορά της Μεσσήνης, είναι το ίδιο νερό που χρησιμεύει σήμερα για την ύδρευση του χωριού βορειότερα.

Το Ασκληπιείο, που ήταν ο επιφανέστερος χώρος της πόλης, ήταν επίσης κέντρο της δημόσιας ζωής και συγκέντρωνε όλες τις διοικητικές λειτουργίες. Συγκεκριμένα στην ανατολική πτέρυγα της περίστυλης αυλής βρέθηκε συγκρότημα τριών οικοδομημάτων:²⁴⁰ το μικρό στεγασμένο θεατροειδές Εκκλησιαστήριο, το επιβλητικό Πρόπυλο, το Συνέδριο ή Βουλευτήριο και η αίθουσα του Αρχείου του Γραμματέως των Συνέδρων. Ο εισερχόμενος από το Πρόπυλο είχε αριστερά το Βουλευτήριο, όπου συνεδρίαζαν αντιπρόσωποι των πόλεων της μετά τον Επαμεινώνδα αυτόνομης Μεσσήνης.²⁴¹ Κατά μήκος των τριών κλειστών πλευρών του διατηρήθηκε λίθινο έδρανο, όπου θα κάθονταν οι 76 σύνεδροι που συγκροτούσαν την ομόσπονδη βουλή της Μεσσήνης. Το προς βορράν του προπύλου μικρό θέατρο μπορούσε να χρησιμεύει για συνεδριάσεις πολυμελέστερων αντιπροσώπων.

Δεδομένου του δημόσιου πολιτικού χαρακτήρα των χώρων της ανατολικής πτέρυγας του Ασκληπιείου και της γειννίας της μεγάλης αίθουσας στην ανατολική γωνία του συγκροτήματος προς το Βουλευτήριο της πόλης, η αίθουσα αυτή είχε προφανώς ανάλογο δημόσιο χαρακτήρα. Σύμφωνα με μαρτυρία επιγραφής που βρέθηκε μπροστά στην ανατολική είσοδο της αίθουσας, πρέπει να στεγαζόταν το Αρχείο του Γραμματέως των Συνέδρων.²⁴²

Με την αγορά της Μεσσήνης έχει σχετισθεί και το παρά την Β.Δ. γωνία του Συνεδρίου Ηρώο, το οποίο είχε θεωρηθεί ότι πρόκειται για οικογενειακό τάφο σημαίνοντος προσώπου.²⁴³ Η ανακάλυψη δίπλα στο Ηρώο ενός ενεπίγραφου δωρικού κίονα, που φέρει χαραγμένα τα ψηφίσματα επτά πόλεων προς τιμήν του γλύπτη Δαμοφώντος Φιλίππου, οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι το Ηρώο του ανήκε.²⁴⁴

---

²³⁹ IV, 31.6

²⁴⁰ Οικονόμου, Γ., Π.Α.Ε., 1909 και 1925

²⁴¹ Σοφούλης, Θ., Π. Α.Ε., 1895, σ.27

²⁴² Θέμελης, Π., 1999, σ.73

²⁴³ Οικονόμου, Γ., Π. Α.Ε., 1925, σ.64 και Ορλάνδου, Α., Π.Α.Ε.,1957, σ.125

²⁴⁴ Θέμελη, Π., 1999, σ.92

Το συγκρότημα του Ασκληπιείου, που λειτουργούσε παράλληλα με την παρακείμενη αγορά, είχε εκτός από θρησκευτικό και πολιτικό χαρακτήρα. Η ανατολική πτέρυγα του ασκληπιείου συγκέντρωνε τις διοικητικές λειτουργίες της πόλης. Το τμήμα της αγοράς που περιβαλλόταν από στοές θα είχε ίσως εμπορικό χαρακτήρα και θα ήταν υπό την προστασία των θεών, τα ιερά των οποίων αναφέρονται από τον Πausanία σε σχέση με την αγορά της πόλης.

ΑΧΑΪΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ

Ο πυρήνας της αγοράς της Πάτρας θα πρέπει να συνέπιπτε με τη σημερινή πλατεία της Εκκλησίας του Παντοκράτορα. Ο ναός του Ολυμπίου Διός βρισκόταν στο κέντρο της αγοράς και κατείχε τη θέση περίπου του ναού του Παντοκράτορα, σε μικρή απόσταση ανατολικά του ωδείου ή αμέσως προς νότον της ακρόπολης. Μέρος του δαπέδου του αρχαίου ναού βρέθηκε το 1839 κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την ισοπέδωση της πλατείας. Ο ναός ήταν επιβλητικός στο εσωτερικό με ορθομαρμάρωση στους τοίχους και με τα αγάλματα του ένθρονου Δία και της Αθηνάς. Ως οικοδόμημα ρωμαϊκών χρόνων ήταν πλινθόχτιστος, όπως το ωδείο, και ήταν ευπαρουσίαστος μόνο στο εσωτερικό του. Σε οικία απέναντι του βρεφοκομείου είχε βρεθεί το 1876 αγαλμάτιο Γανυμήδη το οποίο προερχόταν προφανώς από το ναό του Ολυμπίου Διός.²⁴⁵

Ο ναός του Απόλλωνα δεν έχει εντοπιστεί, όμως γνωρίζουμε ότι ήταν ονομαστός, διότι σε αυτόν αναγράφονταν τα ψηφίσματα που αφορούσαν Πατρείς, οι οποίοι είχαν προσφέρει υπηρεσίες στην πατρίδα τους. Αυτό προκύπτει και από δύο ψηφίσματα που βρέθηκαν στην Κλειτορία, των Μαγνητών και Δημητριάων της Θεσσαλίας, οι οποίοι βρίσκονταν σε αντιδικία και μόλις λύθηκε αισίως η διαφορά τους δια διαιτησίας, έδωσαν εντολή αυτά (194-146 π.Χ.) να «αναγραφωσιν εν Πάτραις εις την αγοράν παρά τον Απόλλωνα».²⁴⁶

Στην Πάτρα υπήρχε και λατρεία του Μίθρα. Στα 1933 βρέθηκε στην αυλή ιδιωτικής κατοικίας, σε βάθος που φτάνει τα έξι μέτρα ένα σχεδόν ορθογώνιο κτίσμα καμαροσκεπές, με τοιχοδομία υστερορωμαϊκών χρόνων. Η θέση του κτίσματος είναι κοντά στην πλατεία της εκκλησίας του Παντοκράτορα, μεταξύ αυτής και της οδού Γερμανού, επομένως περίπου στο χώρο της αρχαίας αγοράς. Επίσης βρέθηκε και ανάγλυφο που παριστάνει τον Μίθρα να σκοτώνει τον πανάρχαιο ταύρο.²⁴⁷ Το ανάγλυφο αυτό μπορεί να έγινε μετά το πέρασμα του Πausανία από την Πάτρα, η θρησκευτική κοινότητα όμως για τη λατρεία του Μίθρα θα υπήρχε και επί Pausανία, ασφαλώς και χώρος για την κοινή λατρεία, τη μύηση και τα θρησκευτικά δείπνα.

---

²⁴⁵ Θωμόπουλου, Σ.Ν., 1950 σ.199

²⁴⁶ Holleau, M., Revue des etud Gr., X, 1897, σ.σ. 279-308

²⁴⁷ Delatte, A., B.C.H., σ.σ. 263 –264

Όριο της αγοράς στα δυτικά αποτελούσε το ωδείο, το οποίο αναφέρεται από τον Πausανία και έχει αποκαλυφθεί και αποκατασταθεί στο σύνολό του. Το ωδείο είναι ρωμαϊκών χρόνων και οικοδομήθηκε ίσως επί αυτοκράτορα Αυγούστου.²⁴⁸

Η ΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ

Πόσο χώρο κατείχε η αρχαία αγορά των Πατρών, που αποτελούσε το μεγαλύτερο και ενταγμένο στο κέντρο τμήμα της πόλης, δεν μπορούμε επακριβώς να ορίσουμε. Συνοψίζοντας, φαίνεται ότι το προς την ακρόπολη μέρος της, που είχε το σχήμα ενός μεγάλου τετραπλεύρου και στο οποίο έχει εντοπιστεί ο ναός του Ολυπίου Διός, επεκτεινόταν από το σημερινό Δημοτικό Νοσοκομείο μέχρι το τέρμα της οδού Ι. Μπουκαούρη. Η Β΄ πλευρά από το τελευταίο αυτό σημείο μέχρι τη σημερινή οδό Γερμανού. Η Γ΄ από το Δημοτικό Νοσοκομείο αριστερά, όπου βρίσκεται το Δημοτικό Βρεφοκομείο και μέρος του άλλοτε σχολείου Αγ. Γεωργίου, με τέρμα την οδό Γερμανού. Τέλος η Δ΄ πλευρά οριζόταν από την οδό Γερμανού μέχρι την οδό Ι. Μπουκαούρη.

---

²⁴⁸ Frazer, I.G., 1895, σ.σ. 148-149

ΤΑΥΤΙΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΟΥ ΑΙΓΙΟΥ

Με βάση τα στοιχεία που έχουν έλθει στο φως μέχρι σήμερα, διαπιστώνεται ότι πλουσιότερη απ' όλες τις περιόδους του αρχαίου Αιγίου ήταν η ελληνιστική.²⁴⁹ Είναι εύκολο να αντιληφθούμε γιατί, αφού το Αίγιο αναδείχθηκε στους ελληνιστικούς χρόνους σε πολιτική και θρησκευτική μητρόπολη του Κοινού των Αχαιών. Με την καταστροφή της Ελίκης το 373 π.Χ., η πόλη του Αιγίου επεκτάθηκε προς Α., οικειοποιούμενη τα εύφορα εδάφη του τμήματος της πεδιάδας, που δεν καταβυθίστηκε με το σεισμό του 373 π.Χ.²⁵⁰

Αρχιτεκτονικά λείψανα, που ανήκουν σε αξιόλογα ελληνιστικά κτίρια, ανάμεσά τους και εκείνα σημαντικού ιερού, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν στο ανατολικό τμήμα της σημερινής πόλης, όπου βρισκόταν πιθανότατα η αρχαία αγορά.²⁵¹

Ο αγένειος χάλκινος Δίας του τεμένους της αγοράς είναι ίσως ο απεικονιζόμενος σε νομίσματα του Αιγίου επί βήθρου με κεραυνό στο δεξί χέρι και αετό στο αριστερό. Άλλο τύπο του αγένειου Δία θα μπορούσε να αποδίδει το ακέφαλο μαρμάρινο άγαλμα που βρέθηκε στο Αίγιο και παριστάνει γυμνό έφηβο ή νέο άνδρα με αιγίδα στο στήθος.²⁵² Πιθανότερο όμως φαίνεται να απεικόνισαν έτσι οι αιγείς τον αρχηγέτη ήρωα ή οικιστή της πόλης τους. Οι αιγείς μπορούσαν να τιμούν ως πάτρωνά τους έναν ήρωα Αιγέα με δηλωτικό του ονόματός του έμβλημα την αιγίδα.

Το λατρευτικό άγαλμα της Άρτεμις, που την παριστάνει να βάλλει με το τόξο, απεικονίζεται επίσης σε νομίσματα του Αιγίου.

Η μελέτη αρχιτεκτονικών λειψάνων σε μεγάλη έκταση στην διασταύρωση των οδών Κανελλοπούλου και Πλαστήρα, οδήγησε στον εντοπισμό ομάδας κτιρίων αξιόλογων για τις διαστάσεις και τον τρόπο κατασκευής, με αποτέλεσμα να πιστεύεται ότι η αρχαία αγορά δεν θα πρέπει να βρισκόταν μακριά.²⁵³ Ένα μεγάλο ελληνιστικό κτίριο, πιθανότατα στοά ή υπόστυλη αίθουσα, με βέβαιη πρόσοψη προς τα Ν. και στέγη επιμελημένης κατασκευής, ανασκάφηκε κοντά σε σύγχρονό του, από

το οποίο αποκαλύφθηκαν τοίχοι θεμελίων μεγάλων διαστάσεων και πλάϊ τους μεγάλα υπόγεια,

---

²⁴⁹ Κατσωνοπούλου, Ν., 1998, σ.37

²⁵⁰ Στραβ. Ηρακλείδης, 8.7.2.

²⁵¹ Παπάζογλου Μανιουδάκη, Λ., Α.Δ., Χρονικά 39, 1984 και Παπακόστα., Λ., Α.Δ., Χρονικά 40, 1985.

²⁵² Πέτσα, Φ, Α.Α.Α., σ. 496

²⁵³ Παπακόστα Λ., 1991, σ. 238

υπόστεγη κατασκευή, που θεωρήθηκε «δεξαμενή», η οποία συνδέεται με κλίμακα βαθμίδων με μια δεύτερη.²⁵⁴ Αξιόλογα ευρήματα (αγγεία Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών χρόνων όλων των ειδών και των χρήσεων, πήλινα ειδώλια, 100 νομίσματα κ.α.), οι μεγάλες διαστάσεις της δεξαμενής (6, 80Χ3Χ3, 90 μ.), καθώς και η παρουσία σημαντικών αρχιτεκτονικών λειψάνων στην περιοχή, συνηγορούν στην άποψη ότι ίσως ο χώρος ανήκε σε κάποιο από τα σημαντικά ιερά που αναφέρονται από τον Πausανία στο χώρο της αγοράς: το τέμενος του Σωτήρος Διός, κοινός ναός για τον Απόλλωνα και την Άρτεμη, ιερό της Άρτεμης και τάφος του κήρυκα Ταλθύβιου. Νεότερες ανασκαφικές έρευνες ίσως φέρουν στο φως περισσότερα στοιχεία για την τοπογραφία του αρχαίου Αιγίου και της αγοράς του.

---

²⁵⁴ Παπάζογλου – Μανιουδάκη, Λ, 1984, σ. 94

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΑΙΓΕΙΡΑ

Ανασκαφές στην Αιγείρα πραγματοποιήθηκαν από το αυστριακό Ινστιτούτο Αθηνών υπό τον Ο. Walter στα 1916²⁵⁵ και στα 1925. Ερευνήθηκε μια μικρή περιοχή στα βόρεια της σκηνής του θεάτρου, τα μικρά όμως οικοδομήματα που βρέθηκαν παρουσιάζουν μια μορφή μεταγενέστερη του Πausανία και δεν επιχειρήθηκε ο ταυτισμός τους.²⁵⁶

Οι νεώτερες ανασκαφές του αυστριακού ινστιτούτου, από το 1971 και έπειτα, με τον W. Alzinger, αποκάλυψαν λείψανα της μυκηναϊκής εγκατάστασης στην ακρόπολη, επανέλαβαν τη μελέτη του θεάτρου και καθάρισαν τα οικοδομικά θεμέλια της Αίγειρας, που είχαν ανασκαφεί κοντά στο θέατρο.²⁵⁷

Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΑΙΓΕΙΡΑΣ

Η θέση της αγοράς της Αίγειρας έχει εντοπιστεί στα βόρεια του θεάτρου.²⁵⁸ Είναι οργανωμένη σύμφωνα με το υποδάμειο σύστημα, με προσανατολισμό Β.-Ν. Περιβαλλόταν από αρκετές πύλες, που μερικές σώζονται ακόμη.²⁵⁹ Στο κέντρο της βρέθηκαν τα λείψανα ημικυκλικής εξέδρας. Η βόρεια πλευρά καλύπτεται από ένα τετράγωνο οικοδόμημα, το οποίο θα μπορούσε ίσως να συνδεθεί με το βουλευτήριο της Αίγειρας. Η υπόθεση όμως αυτή δεν μπορεί να υποστηριχθεί, διότι τα οικοδομήματα της αγοράς δεν έχουν ταυτιστεί βάσει φιλολογικών ή επιγραφικών μαρτυριών και η αρχιτεκτονική τους δομή δεν είναι ασφαλές κριτήριο για τη σύνδεσή τους με συγκεκριμένα δημόσια οικοδομήματα.²⁵⁹ Άγνωστη παραμένει και η χρήση ενός στωικού οικοδομήματος με μεγάλους θαλάμους, που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της αγοράς.

-
-
- ²⁵⁵ Η έκθεση στο Beiblatt των OJh του 1919, σ.5 κ.π.
- ²⁵⁶ Η έκθεση στα OJh του 1932, Beibl., σ.223 κ.π.
- ²⁵⁷ Η έκθεση στα A.A.A., 1972
- ²⁵⁸ Bammer, A., Ancient Helike and Algialeia, 1998, σ.203
- ²⁵⁹ Bammer, A., OJh 63, 1994, Grabuhgen 38-OJh 64, 1995, Grabuhgen 36, σ.38, Rizakis, A., Μελετήματα 20, 1995

ΑΡΚΑΔΙΑ

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΗΣ ΜΑΝΤΙΝΕΙΑΣ

Η αγορά της Μαντινείας καταλαμβάνει μια προνομιάχια θέση στο τοπογραφικό σχέδιο της πόλης, στο κέντρο περίπου του οχυρωμένου οικισμού, σε σημείο που συμπίπτουν οι δρόμοι που συνδέουν τις πύλες του περιβόλου.²⁶⁰ Κανένας από αυτούς τους δρόμους δεν ήταν συνεχόμενος σε όλη τη διαδρομή. Όλο το σχέδιο έχει υπαγορευτεί από τις στρατηγικές μέριμνες, που έχουν καθορίσει και την εκλογή της θέσης της αγοράς.²⁶¹

ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΜΑΝΤΙΝΕΙΑΣ

Όλες σχεδόν οι κατασκευές στην αγορά της Μαντινείας ανήκουν στα ρωμαϊκά χρόνια, οπότε πολλές παλαιότερες αντικαταστάθηκαν ή αναμορφώθηκαν. Η αρχιτεκτονική δομή της αρχαίας αγοράς δεν είναι γνωστή. Το μόνο που μπορούμε να αντιληφθούμε από τα ερείπια των οικοδομημάτων της αγοράς είναι μια άτακτη οργάνωση των δημόσιων κτιρίων εφάμιλλη με αυτή των αρχαίων αγορών.

Οι Γάλλοι αρχαιολόγοι αναγνωρίζουν ότι τα περισσότερα από τα κτίσματα της αγοράς είναι έργα ενός ζεύγους ευεργετών, του Ευφρόσυνου και της Επιγόνης, που μνημονεύονται σε μακρά επιγραφή.²⁶² Οι δύο επιφανείς μαντινείς ανοικοδόμησαν ερειπωμένους ναούς, επεξέτειναν χώρους για δημόσιες εστιάσεις, ίδρυσαν θησαυροφυλάκια για τα ιερατεία διαφόρων λατρειών, δείχνοντας έτσι, κατά την επιγραφή, την ευλάβειά τους, αλλά και στολίζοντας τον τόπο. Ιδιαίτερα η Επιγόνη, ίσως μετά το θάνατο του συζύγου της, έκτισε στην αγορά μια εξέδρα,

εργαστήρια, επεξέτεινε προϋπάρχουσα στοά και κατασκεύασε καινούρια με πολυτελείς μαρμάρινους κίονες.

Το πρώτο από τα αριστερά στη βόρεια πλευρά της αγοράς μεγάλο ρωμαϊκό πλινθόκτιστο κτίριο με τον ημικυκλικό τοίχο διαμέτρου 38 μ., ταυτίζεται με την εξέδρα της Επιγόνης.²⁶³ Είναι χτισμένο στη θέση ενός αρχαιότερου ορθογώνιου χτίσματος, στο σημείο που έχει θεωρηθεί πως βρισκόταν η παλαιότερη αγορά, την οποία

---

²⁶⁰ Fougeres, G., 1898, σ.177

²⁶¹ Martin, R., 1951, σ.378

²⁶² IG, V2, αριθ.268, B.C.H., 1896, σ.155

²⁶³ Fougeres, G., 1898, σ.179

αντικατέστησε η Επιγόνη με καινούρια προς ανατολάς, όπου έχουν επισημανθεί τα εργαστήρια και ένας μεγαλύτερος ορθογώνιος χώρος, θεωρούμενος ως ο «μάκελλος» της επιγραφής. Μπροστά στη νέα αγορά είναι οι στοές της Επιγόνης και τα οικοδομήματα προφανώς των δημόσιων εστιάσεων.

Το δυτικό πέρας του χώρου της κατέχει το θέατρο της Μαντίνειας, που είναι από τα νεότερα κτίσματά της. Στη βόρεια πλευρά μεταξύ του θεάτρου και της μνημειακής εξέδρας έχει αποκαλυφθεί ο στυλοβάτης αρχαίας στοάς. Στο δυτικό άκρο της στοάς υπήρχε μικρό οικοδόμημα, που έχει ταυτιστεί με πρόπυλο, το οποίο ανεγέρθηκε ίσως κατά τον 4^ο αι. π.Χ. και ανήκε σε αγορά παλιού τύπου. Όμως φαίνεται πιθανότερο να πρόκειται για παράρτημα της στοάς.²⁶⁴ Προς τα δυτικά επεκτείνεται από μία κατασκευή τετράγωνη με περιστύλιο. Πρόκειται για κτίριο που εντάσσεται στην πρώτη περίοδο, το οποίο επιδιορθώθηκε μετά το 371 π.Χ., όταν η Μαντίνεια ανοικοδομήθηκε.

Οι δύο ναοί που ανασκάφηκαν αμέσως προς ανατολάς της σκηνικής κατασκευής του θεάτρου είναι επίσης ρωμαϊκών χρόνων. Ο μεγαλύτερος έχει ταυτιστεί με το ναό της Ήρας, που αναφέρει ο Πausανίας,²⁶⁵ ενώ ο δεύτερος, με τον ασυνήθη προσανατολισμό από νότο προς βορρά, είναι ίσως ο ναός του Διός Σωτήρος.

Μπροστά στη δεξιά πάροδο του θεάτρου βρέθηκε ναϊσκόμορφο κτίσμα, που ταυτίζεται με το ηρώο του Ποδάρη. Κατά τις γαλλικές ανασκαφές βρέθηκαν κοντά σε αυτό δύο κεραμίδια με γράμματα ΠΟΔΑΡΙ.....και ΠΟΔΑΡΕΟΣ ΔΑ[μόςιος].

Το μεγάλο οικοδόμημα στη μέση σχεδόν της νότιας πλευράς της αγοράς έχει ταυτιστεί με το Βουλευτήριο της Μαντίνειας. Το πάνω μέρος του σχεδίου είναι μια στοά που προστέθηκε αργότερα στο αρχικό ορθογώνιο κτίσμα. Η στοά αυτή είχε δέκα κίονες με βάσεις ιωνικές που ανοίγονταν προς νότο, όχι δηλαδή προς τον κεντρικό χώρο της αγοράς. Αργότερα κτίστηκε δωμάτιο στη δεξιά πλευρά του κτιρίου και η στοά έμεινε με οκτώ κίονες. Το δωμάτιο επεκτάθηκε και στο δεξιό τμήμα του κυρίως βουλευτηρίου και αφιερώθηκε στη λατρεία ρωμαίου αυτοκράτορα, ίσως του Αδριανού, ο οποίος είναι γνωστό από επιγραφή πως είχε ναό στη Μαντίνεια.²⁶⁶ Η στοά με τους οκτώ κίονες συγκοινωνεί με τον προς βορράν χώρο, όπου υπήρχε το βουλευτήριο. Δύο πτέρυγες του βουλευτηρίου προεξείχαν δεξιά και αριστερά προς το χώρο της

-

²⁶⁴ Fougeres, G., 1898, σ.σ.177-178 Martin, R., 1951, σ.380

²⁶⁵ VIII, 9.2

²⁶⁶ I. G., V2, 302

αγοράς. Μεταξύ των δύο αυτών περυγών είχαν ιδρυθεί αγάλματα, από τα οποία σώθηκαν τα βάθρα.²⁶⁷

Στον τάφο του Αρκάδα, που αναφέρει ο Πausανίας, αποδόθηκε θεμελίωση, που βρίσκεται σε απόσταση 19 μ. προς βορράν του βουλευτηρίου, στην ίδια γραμμή με το ναό της Ήρας. Ο Πausανίας αναφέρει ότι ο τάφος βρισκόταν κοντά στο βωμό της Ήρας. Επομένως ο βωμός θα βρισκόταν μεταξύ του τάφου του Αρκάδα και του ναού.

Μία επιβλητική είσοδος στο χώρο της αγοράς άφησε ίχνη στη νοτιοανατολική γωνία. Μπαίνοντας κανείς από αυτή είχε αριστερά ένα βήμα και έπειτα τη μεγάλη στοά. Το βήμα, η στοά και τα εκατέρωθεν οικοδομήματα της εισόδου αποδίδονται στον Ευρυκλή, σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία.²⁶⁸ Τα έργα των κληρονόμων του Ευρυκλή είναι αρκετά μεταγενέστερα της Επιγόνης. Έγιναν μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ., όπως φαίνεται από τη μνεία του Αντινού και το χαρακτηρισμό των κατοίκων ως μαντινέων.²⁶⁹ Η αντικατάσταση του ονόματος Αντιγόνη σε Μαντίνεια, έγινε μετά την επίσκεψη του Αδριανού.

Ο χώρος της αγοράς στην τελική του διαμόρφωση ήταν εξαιρετικά επιβλητικός με το κοίλο του θεάτρου στα δυτικά, την αψιδωτή εξέδρα και την πλατιά στοά στα βόρεια, τη στοά και τα άλλα μεγάλα κτίσματα στα ανατολικά, τη μεγάλη

είσοδο τα ης νοτιανατολικής γωνίας, το βουλευτήριο στα νότια και τους πολλούς πλακόστρωτους δρόμους που διέσχιζαν τον εσωτερικό ελεύθερο χώρο.

Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των αρχαίων μνημείων της αγοράς της Μαντίνειας δεν μας επιτρέπει να αναπλάσουμε την αρχική της μορφή. Εάν επεκτείνουμε τα τμήματα των δρόμων, που σώζονται στις ημέρες μας, με τρόπο που να συνδέουν τις κύριες πύλες του περιβόλου, παρατηρούμε ότι οι κατευθύνσεις τους, οι οποίες είναι επακριβώς καθορισμένες, δεν διακόπτονται σε ένα ακριβές σημείο, αλλά οροθετούν μια πλατεία σε σχήμα ακανόνιστου τραπεζίου, που εγγράφεται με μεγάλη ακρίβεια στο χώρο της αγοράς.

---

²⁶⁷ Fougeres, G, 1898, σ. 186

²⁶⁸ I.G.V2, αριθ. 281: “Γ. Ιούλιος Ευρυκλής Ηρκλανός, Λ. Ουι βούλιος Πειος την στοάν σύν τας εν αυτή εξέδραις τη μαντινέων πόλει και τω ε πιχωρίω θεω Αντινόω κατεσκεύασε διά των κληρονόμων”

²⁶⁹ Fougeres G. 1898, σ. 184

Η ΑΓΟΡΑ ΤΟΥ ΑΡΚΑΔΙΚΟΥ ΟΡΧΟΜΕΝΟΥ

Από το δημόσιο δρόμο Λεβιδίου – Κανδήλας ένας ανηφορικός δρόμος οδηγεί στο σημερινό χωριό Ορχομενός. Από εκεί υπάρχει μονοπάτι για τη λεγόμενη από τον Πausανία παλιά ή επάνω πόλη του Ορχομενού,²⁷⁰ της οποίας σώζονται μέρη του οχυρωτικού περιβόλου και οικοδομικά λείψανα στην αγορά, η οποία βρισκόταν αρκετά χαμηλότερα από την κορυφή του λόφου, σε περιοχή σχετικά ομαλή και όχι βραχώδη. Το ίσωμα που ήταν η αγορά ανασκάφηκε από γαλλική αποστολή το 1913.²⁷¹

Μία μακρά στοά θεωρείται το προς βορράν όριο της. Από τα κομμάτια τριγλύφων που βρέθηκαν, φαίνεται πως στην πρόσοψη η στοά είχε δωρικούς κίονες· της εσωτερικής όμως κιονοστοιχίας διατηρήθηκαν βάσεις ιωνικές. Η στοά είχε διαστάσεις 70X11,40 μ. και χρονολογείται ίσως στον 4^ο αι. π.Χ.

Το βουλευτήριο καταλαμβάνει το βορειότερο τμήμα της ανατολικής πλευράς της αγοράς. Αποτελούνταν από εσωτερική κιονοστοιχία 12 κίωνων και διαστάσεις 41X8,20 μ. Το κτίριο αυτό θεωρήθηκε βουλευτήριο, επειδή βρέθηκαν στο εσωτερικό του 12 χάλκινες εγχάρακτες πλάκες, με την τεχνική *gepousse*, τεχνική που συνηθιζόταν στα προξενικά διατάγματα.²⁷² Όσες μπορούν να χρονολογηθούν ανήκουν στον 3^ο αι. π.Χ. Μία φέρει αφιέρωση στην Άρτεμη, ενώ άλλη παρόμοια

βρέθηκε στον κοντινό ναό της. Οι ανασκαφείς προβληματίστηκαν από το γεγονός ότι τις βρήκαν καλυμμένες με χώμα 0,12 μ. πάνω από το επίπεδο του δαπέδου. Συμπέραναν ότι είχαν τοποθετηθεί εκεί όταν το κτίριο δεν ήταν πια σε χρήση.²⁷³ Όμως θα μπορούσαν να υπήρχαν και ξύλινα ράφια, στα οποία θα είχαν τοποθετηθεί και περιήλθαν σε αυτήν την κατάσταση όταν το κτίριο κατέρρευσε σε μία εποχή όπου ερείπια και χώμα είχαν ήδη καλύψει το έδαφος.

Βορειότερα του βουλευτηρίου διατηρήθηκαν τα λείψανα του θεάτρου, με τα θεμέλια σκηνικής κατασκευής και λείψανα από την πρώτη παρά την ορχήστρα ημικυκλική σειρά εδωλίων.

---

²⁷⁰ Πασ. VIII, 13.2.,

²⁷¹ Blum, G. –Plassart, A., B.C.H., 1914, . 71-88

²⁷² MC Donald, W.A., 1943, σ. 237

²⁷³ MC Donald, W. A., 1943, σ. 238

Στα νότια του ισώματος της αγοράς βρέθηκε ο ναός της Αρτέμιδος Μεσοπολίτισος.²⁷⁴ Ο ναός αποτελούνταν από βαθύ πρόναο και σηκό. Στην προέκταση των παραστάδων στον πρόναο είχε δύο κίονες και στην πρόσοψη άλλους τέσσερις. Ο βωμός, που βρισκόταν σε μικρή απόσταση από το ναό, είχε σχήμα επιμήκους ορθογωνίου. Το ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στην Άρτεμη, βεβαιώθηκε από επιγραφή που βρέθηκε μέσα στο ναό. Επιπλέον το επίθετο της θεάς αναφέρεται στο προξενικό ψήφισμα, που βρέθηκε στο βουλευτήριο.²⁷⁵

---

²⁷⁴ B.C.H., 1914, σ. 79

²⁷⁵ M.C. Donald, W.A., 1943, s.238

Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΚΥΝΑΙΘΑΣ

Ανασκαφές στην Κύναιθα δεν έχουν πραγματοποιηθεί. Την απουσία στοιχείων για την αγορά της έρχεται να αναπληρώσει ένα νόμισμα, στο οποίο θεωρείται πως απεικονίζεται η αγορά της.²⁷⁶ Το φόντο ορίζεται από μια στοά με 7 κίονες, ενώ μπροστά, στο κέντρο, ένα άγαλμα πάνω σε βάση, που ίσως μπορεί να ταυτιστεί με τον ανδριάντα του Αδριανού, τον οποίο μνημονεύει ο Πausανίας.²⁷⁷ Στα αριστερά διακρίνεται ένα μικρό οικοδόμημα με αετωματική ή πυραμιδοειδή στέγη και στα δεξιά ένας τετράστυλος ναός. Στον ελεύθερο χώρο απεικονίζονται δένδρα, μεταξύ των οποίων αναγνωρίζεται και ένας πλάτανος.

Τα λιγοστά στοιχεία που αντλούμε έστω και από ένα νόμισμα ρωμαϊκών χρόνων για την αγορά της Κύναιθας, δείχνουν ότι πρόκειται για έναν αρκετά ελεύθερο τύπο αρχιτεκτονικής σύνθεσης και αναμφίβολα συχνό στις μικρές ελληνικές πόλεις. Η μελλοντική έρευνα στην περιοχή ίσως δώσει περισσότερα στοιχεία για αυτήν την όχι καλά ερευνημένη αρκαδική πόλη και τα μνημεία της.

---

²⁷⁶ Zeitschrift F., Numismat., XXIV, 1904 σ.σ.66-67 - Martin, R., 1951, σ. 504

²⁷⁷ VIII, 19.1

ΣΤΥΜΦΑΛΟΣ

ΘΕΣΗ

Η πόλη Στύμφαλος ή Στύμφηλος κατείχε μια θέση στα βόρεια κράσπεδα της λίμνης, παρά το σημερινό χωριό Κιόνια, όπου ήταν εμφανή λείψανα των τειχών. Ο Πausanίας, αν και επισκέφτηκε τη Στύμφαλο, δεν μας έδωσε ωστόσο πληροφορίες για την αγορά της. Επομένως οι γνώσεις μας για την αγορά της βασίζονται στα ανασκαφικά δεδομένα.

ΑΓΟΡΑ ΣΤΥΜΦΑΛΟΥ: ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Οικοδομήματα της αγοράς της Στυμφάλου ανασκάφηκαν στα 1924 – 30 από τον Α. Ορλάνδο. Το τμήμα της που έχει ανασκαφεί βρίσκεται αμέσως κάτω από την ακρόπολη, στη νοτιοδυτική γωνία του οχυρωτικού περιβόλου της πόλης. Στα βόρεια κράσπεδα της ακρόπολης είχε γίνει μεγάλο ευθύγραμμο λάξευμα του βράχου, για να διευρυνθεί ο χώρος της. Στο σημείο αυτό βρέθηκαν θεμέλια μεγάλου οικοδομήματος με κυκλικό τοίχο και δρόμο ευθύγραμμο από τα ανατολικά, γνωστό ως «θόλος». Από τμήμα πήλινης επένδυσης γείσου με γραπτά ανθέμια χρονολογήθηκε στον 4^ο αι. π. Χ.²⁷⁸

Στα δυτικά του λαξεύματος της αγοράς το τείχος που κατεβαίνει από την ακρόπολη συναντά το τείχος της πεδιάδας στο σημείο που υψώνονταν ημικυκλικός πύργος. Στον ομαλό χώρο αμέσως μετά τον πρώτο ημικυκλικό πύργο βεβαιώθηκε μια πύλη, από την οποία άρχιζε ο δρόμος προς τη Φενεό και τον Ορχομενό. Στη νοτιοδυτική γωνία, στο σημείο που το τείχος στρέφεται προς τα ανατολικά, υψώνεται ημικυκλικός πύργος και στο μέσα μέρος κοντά στον πύργο υπήρχε μια στοά, της οποίας βρέθηκαν μέρη τριών τετράγωνων πεσσών.

Το πιο εμφανές οικοδόμημα του τμήματος αυτού της αγοράς ήταν ένας ναός πρόστυλος, από τον οποίο διατηρείται το κρηπίδωμα και η θεμελίωση του βάθρου του λατρευτικού αγάλματος στο εσωτερικό του σηκού.

---

²⁷⁸ Ορλάνδου, Α., Π.Α.Ε., 1927., σ.55

Στο κεντρικό μέρος της, κοντά στο ναό, βρέθηκαν τα λείψανα μεγάλου ορθογώνιου οικοδομήματος με εξωτερικές διαστάσεις 33,55X30,20 μ. που αποτελείται από στοές και δωμάτια διευθετημένα γύρω από κεντρική αυλή, η είσοδος στην οποία γινόταν από πρόπυλο. Οι στέγες των στοών στηρίζονταν εσωτερικά σε τετράγωνους στύλους, των οποίων βρέθηκαν αρκετές βάσεις. Οι διαστάσεις του κτιρίου, η ευρύχωρη κεντρική αυλή και οι στοές επιτρέπουν το χαρακτηρισμό του ως παλαίστρας.²⁷⁹

Στα δυτικά κράσπεδα της αγοράς και παρά την πύλη του Φενεού καθαρίστηκε Κρηναίο οικοδόμημα κατά τις ανασκαφές του 1925.²⁸⁰ Η ορθογώνια λεκάνη της κρήνης, με τους κρουνούς στο βάθος, κατά μήκος της μακράς πλευράς, ήταν κτισμένη χαμηλότερα με ορθογώνιους ογκόλιθους. Υπήρχαν δύο λίθινες σκάλες, μία δεξιά και μία αριστερά της λεκάνης, από τις οποίες μπορούσαν να κατέβουν οι υδρευόμενοι.

Την εικόνα του ανεσκαμμένου χώρου της αγοράς της Στυμφάλου συμπληρώνουν εξέδρες, όπου είχαν πιθανόν ιδρυθεί αγάλματα ή ανδριάντες στα

ύστερα χρόνια της αρχαιότητας, και στα κράσπεδα του λόφου βωμός και βόθρος θυσιών, λαξευμένος στο βράχο.

Στα ανατολικά των ερειπίων της παρά την αγορά φραγκικής εκκλησίας βρέθηκε ενεπίγραφο βάθρο ανδριάντα που είχε στηθεί στην αγορά από το δήμο των στυμφαλίων, για να τιμηθεί ο στυμφάλιος ίσως Έργιππος Αλεξιμάχου : ο δαμος / στυμφαλίων / Έργιππον / Αλεξιμάχου.²⁸¹

Η αγορά της Στυμφάλου είναι ένας ελεύθερα δομημένος χώρος, στον οποίο τα δημόσια οικοδομήματα αναπτύχθηκαν χωρίς προκαθορισμένο σχέδιο και με οργάνωση που παραπέμπει στην παλιού τύπου αγορά, που συναντήσαμε στην Ήλιδα, στις Φαρές κ.α.

-

²⁷⁹ Ορλάνδου, Α. Π.Α.Ε., 1927., σ. 55

²⁸⁰ Ορλάνδου, Α., Π.Α.Ε., 1925, σ. 51

²⁸¹ Ορλάνδου, Α., Π.Α.Ε., 1926, σ. 134 και 1929 – 1930, σ. 91

Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗΣ

Η αρχαία αγορά της Μεγαλόπολης ήταν τοποθετημένη στη βόρεια πλευρά του Ελισσώνα, σε μια πλατεία, ομαλή λουρίδα. Οι βασικές διαστάσεις της ήταν περίπου 230 X 170 μ. Οι βρετανικές ανασκαφές επαλήθευσαν την περιγραφή της από τον Πausανία και έφεραν στο φως επιβλητικά οικοδομήματα.

Κέντρο της αγοράς και ομφαλός ολόκληρης της πολιτείας ήταν ο άβατος, αλλά περίβλεπτος περίβολος του Λυκαίου Διός και Πανός. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε μόνο φτωχά ίχνη βωμού και τα θεμέλια μιας ημικυκλικής κατασκευής.²⁸² Τα ίχνη του βωμού μπορεί να ανήκουν στους αναφερόμενους από τον Πausανία βωμούς του Λυκαίου Διός,²⁸³ ενώ ως προς την ημικυκλική κατασκευή θεωρείται πως πρόκειται μάλλον είτε για τα κατάλοιπα μιας μνημειακής κρήνης είτε για το λείψανα

αρχαίζοντος αψιδωτού βουλευτηρίου, τοποθετημένου από βορρά προς νότο, δηλαδή κάθετα στο μεγάλο άξονα της αγοράς.²⁸⁴

Με τη Φιλίππειο στοά ταυτίζεται η μακρά στοά, μήκους 155,60 μ., που αποκαλύφθηκε στα βόρεια. Τα κομμάτια των κιονοκράνων που βρέθηκαν συνδέουν το οικοδόμημα με την εποχή του Φιλίππου Ε΄ και θεωρείται πιθανό πως χτίστηκε περί το 183 π.Χ. Η ταύτισή της, πέρα από την περιγραφή του Πausανία, έγινε όταν το 1891 βρέθηκε στην ανατολική άκρη της ένα κεραμίδι στέγης με την γραφή ΦΙΛΙΠΠΕΙΟΥ.²⁸⁵

Οι βρετανικές ανασκαφές αποκάλυψαν και λείψανα του ιερού του Δία σωτήρα. Η θέση του ιερού ανταποκρίνεται στην περιγραφή του Πausανία, καταλαμβάνοντας τη νοτιοανατολική πλευρά της αγοράς.

Μετά τη Φιλίππειο στοά, στην επέκταση προς τα ανατολικά της, ανακαλύφθηκε άλλη μικρότερη, η οποία συνδέθηκε με τα γραφεία των αρχόντων. Το στωικό συγκρότημα των αρχείων είχε έξι χώρους (οικήματα), που στέγαζαν τις κυβερνητικές Αρχές.²⁸⁶ Οι βρετανικές ανασκαφές αποκάλυψαν τη δυτική άκρη αυτού του συγκροτήματος. Τμήματα της Αριστανδρείου στοάς, που αναφέρει ο Πausανίας, δεν

---

²⁸² Καβαλιεράτος, Μ.Α., Π.Α.Ε., 1901, σ.σ. 45-48

²⁸³ VIII, 30.2

²⁸⁴ Πετρονώτη, 1973, σ.σ. 135-136

²⁸⁵ Gardner, E.A. / Schultz, R.W. et al, 1892, s. 140

²⁸⁶ Πετρονώτη, 1973, σ. 136

σώζονται, γιατί καταστράφηκαν και παρασύρθηκαν από το ρέμα του Ελισσόνα. Η αριστάνδρεια στοά έκλεινε το χώρο της αγοράς από το νότο και ταυτίστηκε χάρις στην ανακάλυψη δύο ενεπίγραφων κεραμιδιών, στα οποία μπορεί να συμπληρωθεί η γραφή ΑΡΙΣ<Τ>ΤΑΝ/ΔΡΕΙΟΥ/.

Την ανατολική πλευρά καθορίζει ένα άλλο στωικό κτίριο, που σύμφωνα με τον Πausανία ονομαζόταν «Μυρόπωλις» στοά. Ανασκάφηκε θεμελίωση ενός επιμήκους κτιρίου, που έχει ανά μία προεξοχή στα περατά του, όμοια με αυτές που παρουσιάζει η Φιλίππειος στοά στην κάτοψή της.²⁸⁷

Στη δυτική πλευρά υπήρχε ο περίβολος που είχε αφιερωθεί στις μεγάλες θεές, Δήμητρα και Κόρη. Στον περίβολο εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα. Επειδή εκεί

υπήρχε άλσος και πολλά ιερά, έχει υποθεθεί πως εκτεινόταν από τη νοτιοδυτική γωνία της αγοράς (αντίκρυ στον περίβολο του Δία Σωτήρα) ως το ρέμα που κατεβαίνει από τους προς βορράν της αγοράς λόφους στον Ελισσόντα, και το οποίο ταυτίζεται με τον Βάθυλλο. Βάθυλλος ονομάζεται και το αντίστοιχο ρέμα της ανατολικής πλευράς της αγοράς.²⁸⁸

Στα δυτικά της αγοράς ήταν χτισμένο και το γυμναστήριο και πιθανότατα το τοπικό βουλευτήριο. Το γυμναστήριο (γυμνάσιο) της Μεγαλόπολης θεωρείται πως ήταν στο χώρο δυτικότερα του περιβόλου των μεγάλων θεών της νοτιοδυτικής γωνίας της αγοράς, ίσως πέραν του ρέματος που κατεβαίνει σε αυτό το σημείο προς την κοίτη του Ελισσόντα.

Στην αγορά της Μεγαλόπολης ήταν στημένα πλήθος αφιερωμάτων μεταξύ των οποίων θα ξεχώριζαν το μνήμα και το μνημείο του Φιλοποίμενα Κραύγιδος και η τιμητική στήλη του Πολύβιου. Εάν ο μεγάλος μπρούτζινος Απόλλων ήταν στημένος στα ανατολικά του τεμένους του λύκαιου Δία, με πρόσοψη προς τη μυρόπωλη στοά, τότε το ανάγλυφο του Πολύβιου ήταν στημένο στα δυτικά του τεμένους με πρόσοψη προς τα δυτικά. Αυτό συμφωνεί με την ανακάλυψη, αμέσως προς βορράν, θεμελιώσεων ενός οικοδομήματος, το οποίο ο Παυσανίας λέει πως βρισκόταν αριστερά της ανάγλυφης εικόνας του Πολύβιου.

-

²⁸⁷ Gardnet, E.A., J.H.S, 1894

²⁸⁸ Πετρονώτη, 1973, σ. 136

Κατά τον Πετρονώτη η αγορά της Μεγαλόπολης συνεχιζόταν ή μία άλλη αγορά, ίσως η εμπορική, υπήρχε προς τα ανατολικά και πέρα από την Μυρόπολιν στοά, στον ελεύθερο χώρο δίπλα στο ποτάμι. Ο μερικός καθορισμός του 1972 φανέρωσε ότι ο πίσω τοίχος της μυροπόλιδος στοάς δεν ήταν ολόκληστος. Ανιχνεύτηκε στο νότιο άκρο του το κατώφλι ενός ανοίγματος προς τα ανατολικά. Η ανασκαφή εξάλλου του Ross²⁸⁹ αποκάλυψε μία άλλη στοά, άγνωστη στον Παυσανία και σε μας τοπογραφικά, των ρωμαϊκών χρόνων, που πιθανόν βρισκόταν στο χώρο που σχηματίζεται νότια από την Μυρόπολιν στοά και ανατολικά από το ιερό του Σωτήρος Διός, με πρόσοψη προς τα ανατολικά.²⁹⁰

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗΣ

Ο σχεδιασμός της Μεγαλόπολης δεν πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με την πιο σύγχρονη πολεοδομική μέθοδο της εποχής, δηλαδή το Ιπποδάμειο σύστημα. Ωστόσο παρατηρείται μία προσπάθεια για σαφή πολεοδομική σύνθεση ιδιαίτερα στην αντιπαράταξη και σύνδεση των μερών μιας δίδυμης πολιτείας, στην οποία παρατηρείται μια υποτυπώδης συμμετρία.²⁹¹

Παλαιότερα υποστηρίχθηκε ότι η αγορά της Μεγαλόπολης ανήκε στον ιωνικό τύπο, ότι δηλαδή ήταν ένας κλειστός χώρος σχεδιασμένος ευθύς εξαρχής σε ένα αρχιτεκτονικό σύνολο, που ολοκληρώθηκε σε διαφορετικές εποχές. Ωστόσο, αν και τα μεγάλα δημόσια κτίρια ήταν τοποθετημένα κατά μήκος των πλευρών του ορθογωνίου της αγοράς και επιμήκεις στοές καταλάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος των πλευρών, οι αρχιτεκτονικές μονάδες δεν είχαν τον πυκνότερο σχηματισμό και τη λεπτομερή αντιστοιχία του ιωνικού σχήματος.²⁹² Στη διάταξη της μεγαλοπολιτικής αγοράς ανοιχτά περάσματα είχαν διατεθεί ελεύθερα ανάμεσα στα γωνιαία κτίρια, δεν υπήρχε δηλαδή η κλειστή αρχιτεκτονική σύνθεση των στοών.

---

²⁸⁹ Ross, L., 1841

²⁹⁰ Πετρονώτη, 1973, σ. 138

²⁹¹ Bury J.B., J.H.S., 1898, σ.σ. 15-22

²⁹² Martin, R., 1952, s. 385

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΦΙΓΑΛΕΙΑ

Ο χώρος της αρχαίας Φιγάλειας δεν έχει μέχρι σήμερα ανασκαφεί συστηματικά, εκτός από την ανασκαφή της αρχαίας κρήνης (τέλη 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.), που έγινε το 1972 από τον Α. Ορλάνδο²⁹³ και από τις σποραδικές, σωστικού χαρακτήρα, βραχύχρονες ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ολυμπίας. Ωστόσο τα ερείπια της αρχαίας πόλης, πάνω στην οποία έχει κτιστεί το σημερινό χωριό «Παύλιτσα», δηλώνουν παντού την παρουσία τους.

Οι γνώσεις μας επομένως για την αγορά της Φιγάλειας είναι ελλιπείς και περιορίζονται στα όσα περιγράφει ο Πausanίας.

Η γλυπτική εικόνα του Παγκρατιαστή Arrachion, που αναφέρεται από τον περιηγητή, φαίνεται πως ήταν ο λίθινος κούρος που βρέθηκε στη Φιγάλεια το 19^ο αι. και είναι σήμερα εκτεθειμένος στο μουσείο της Αρχαίας Ολυμπίας. Χρονολογικά το έργο θεωρείται αρχαιότερο των νικών του Arrachion, είναι όμως πολύ πιθανό οι φιγαλείς της εποχής του Pausanias να το είχαν στήσει σε περίβλεπτο χώρο της αγοράς ως εικόνα του φημισμένου Παγκρατιαστή τους. Από την εξίτηλη επιγραφή, την οποία αναφέρει ο Pausanias,²⁹⁴ διακρίνονται μερικά γράμματα στο στήθος του κούρου, που από τη μορφή τους χρονολογήθηκαν γύρω στα 350-320 π.Χ., δεν δίνουν όμως ούτε όνομα ούτε λέξη.²⁹⁵

---

²⁹³ Ορλάνδου, Α., Α.Δ. 11, (1927-28), σ.σ. 1-7

²⁹⁴ VIII, 40 – 1.

²⁹⁵ IG., V2, 424 και Richter, G, Kouroi, σ. 77

ΚΟΡΙΝΘΙΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

Οι ανασκαφές στον αρχαιολογικό χώρο της Κορίνθου άρχισαν στα 1892 από την ελληνική αρχαιολογική εταιρία, αλλά χωρίς ιδιαίτερα αποτελέσματα, γιατί δεν έγιναν κοντά στο ναό του Απόλλωνα, όπου ήταν η αγορά, αλλά στα πέριξ και σε τμήματα των μακρών τοιχών. Στο χώρο της αγοράς συστηματικές ανασκαφές ξεκίνησαν στα 1896 από την αμερικανική αρχαιολογική σχολή των Αθηνών, η οποία

με μικρά διαλείμματα συνεχίζει ακόμα την έρευνα στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας πόλης.

Η αγορά της Κορίνθου έχει πλήρως ανασκαφεί, όμως η εξακρίβωση των οικοδομημάτων των κλασικών χρόνων είναι δύσκολη λόγω της ανοικοδόμησης της πόλης κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Αν και τα κατάλοιπα των πρώιμων μνημείων παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ωστόσο δεν παρέχουν ακριβή στοιχεία για να ανασυνθέσουμε την εικόνα της κλασικής αγοράς της Κορίνθου.

ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

Από τα δημόσια οικοδομήματα της αγοράς μερικά ξαναχτίστηκαν στην ίδια θέση κατά τον επανοικισμό της Κορίνθου.²⁹⁶ Ο Πausανίας μπορούσε να είναι βέβαιος τουλάχιστον για τον αρχαϊκό ναό, που υψώνονταν μέσα στον ορθογώνιο περίβολό του, πάνω από τις στοές της αγοράς, για το μεγάλο θέατρο και τις κρηνικές κατασκευές της Πειρήνης και Γλαύκης. Από τις στοές της αγοράς ίσως ήξερε πως μερικές υπήρχαν και προ του Αυγούστου και ανακαινίστηκαν μετά την ανοικοδόμηση της πόλης, όπως στα νότια κράσπεδα του λόφου του αρχαϊκού ναού και στο νότιο πέρας του χώρου της αγοράς. Ο Πausανίας δεν μπορούσε να γνωρίζει το αρχαϊκό λατρευτικό κτίσμα με την αψιδωτή κάτοψη, διότι μετά την ανοικοδόμηση χτίστηκε πάνω η εκεί σειρά καταστημάτων της αγοράς, ούτε το δωρικό ναΐσκο στο ανατολικό κράσπεδο της οδού Λεχαίου, δυτικά του περιβόλου του Απόλλωνα και βόρεια της Πειρήνης.

Όπως φάνηκε από τις ανασκαφές, στην αγορά υπήρχε κεντρικός ελεύθερος χώρος και γύρω, στις τέσσερις πλευρές, οικοδομήματα, τα οποία σχημάτιζαν ορθογώνιο, που το μήκος τους ως τις προσόψεις των αντικριστών οικοδομημάτων ήταν περίπου 160 μ. και το πλάτος τους πλησίαζε τα 70 μ. Οι ναοί φυσικό είναι να κατείχαν τη

-

²⁹⁶ Martin, R., 1991, s. 338

δυτική πλευρά του ορθογωνίου, διότι έπρεπε να έχουν την είσοδο στα ανατολικά. Στον κεντρικό χώρο οι ανασκαφές αποκάλυψαν λείψανα μεγάλου βωμού και κοντά σε αυτόν τη θεμελίωση βάθρου μεγάλου χάλκινου αγάλματος που υποτίθεται πως ανήκε στην Αθηνά.

Βορειότερα του βωμού και του αγάλματος ήλθε στο φως ιερό της κλασικής Κορίνθου, που είχε εξαφανιστεί επί των ημερών του Πausανία: ήταν μία «ιερή πηγή» χαμηλότερα από την επιφάνεια του εδάφους, προσιτή με σκαλοπάτια και ακόμη βορειότερα, κάτω από τη βορειοδυτική πτέρυγα των καταστημάτων, ένα μικρό δωμάτιο με ασπίδα στα δυτικά. Το κτίσμα αυτό μαζί με την ιερή πηγή, έχει υποτεθεί πως ανήκε σε μαντικό ιερό στα κλασικά χρόνια.²⁹⁷

Στα ελάχιστα οικοδομήματα κλασικών χρόνων που είδε και περιέγραψε ο Pausανίας είναι η Κρήνη Πειρήνη. Το νερό της μνημειακής κρήνης, που οι πηγές του βρίσκονται σε μικρή απόσταση από αυτή, είχε προσελκύσει τους παλιούς κατοίκους στη θέση της Κορίνθου.²⁹⁸ Η μελέτη των λειψάνων της έδειξε πως από τον 7^ο αι. π.Χ. είχε αρχίσει μια τεχνική διαμόρφωση, η οποία κατά καιρούς άλλαξε πολλές φορές. Βασική διαφορά από την περιγραφόμενη από τον Pausανία μορφή της Πειρήνης είναι πως παλαιότερα το νερό δεν διοχετεύονταν σε «κρήνη υπαίθρια». Στο εσωτερικό της Πειρήνης έχουν γίνει τέσσερις επιμήκεις δεξαμενές, από τις οποίες γέμιζαν τρεις λεκάνες κάθετες προς τις δεξαμενές, ενώ οι υδρευόμενοι αντλούσαν νερό από τις λεκάνες, που ήταν προσιτές από έξι εισόδους.

Από την πρώιμη αρχαϊκή εποχή ο χώρος βόρεια της Πειρήνης και ανατολικά το λόφου του ναού του Απόλλωνα αποτελούσε το πρώτο κέντρο της πολιτικής ζωής της Κορίνθου.²⁹⁹

Στο πρώτο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. ένα σχέδιο οριστικό φαίνεται να καθορίζει τα όρια του απέραντου χώρου που αναπτύχθηκε η αγορά, στο κοίλωμα νότια του ιερού, στη διασταύρωση των κύριων οδών που συνδέουν την Κόρινθο με τα λιμάνια της.³⁰⁰ Η ανάπτυξη της αγοράς έγινε από Β. προς Ν. Μία σειρά από καταστήματα με κιονοστοιχίες, που χρονολογούνται στον 5^ο αι. π.Χ., κάλυπταν την περιοχή αυτή από τα

---

²⁹⁷ Sc ranton, R.L., 1951

²⁹⁸ Coldstream, J.N., 1997, σ. 232

²⁹⁹ Hill, B., A.J.A., XXX, 1926, σ. 46

³⁰⁰ Martin, R., 1951, s. 434

δυτικά. Στη βόρεια πλευρά του λόφου του ναού του Απόλλωνα, μία σειρά ομοιόμορφων καταστημάτων διαδέχονταν η μία την άλλη σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.

Στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ, μία μεγάλη περιοχή, νότια του λόφου, καθαρίστηκε και μετατράπηκε στην κύρια αγορά.³⁰¹ Αργότερα κτίστηκε στοά κατά μήκος της βόρειας πλευράς, νότια του ναού του Απόλλωνα. Η λεγόμενη Νοτιοδυτική στοά δεν χρησιμοποιήθηκε για εμπορικούς σκοπούς. Ένας δρόμος περνούσε μπροστά από την κιονοστοιχία της πρόσοψής της συνδέοντας τους δρόμους του Λεχαιού και της Σικυώνας δια μέσου της πηγής, στη δυτική πλευρά του λόφου του αρχαϊκού ναού.³⁰²

Το νοτιότερο όριο της αγοράς καθορίστηκε από μία μακρά στοά μήκους 160 μ. που είχε χτιστεί στον 4^ο αι. π.Χ. και είχε ανοικοδομηθεί κατά τον επανοικισμό της Κορίνθου. Η στοά αυτή είχε 71 δωρικούς κίονες στην πρόσοψη και εσωτερική κιονοστοιχία 34 ιωνικών κίωνων και στο βάθος μία σειρά 33 δωματίων που καθένα είχε και δεύτερο πάτωμα και ήταν χωρισμένο σε δύο τετράγωνους χώρους. Σε κάθε δωμάτιο, στη μέση του εξωτερικού τετράγωνου χώρου υπήρχε πηγάδι τροφοδοτούμενο με το νερό της Πειρήνης. Το κτίριο αυτό χρησιμοποιούνταν για τη φιλοξενία των αντιπροσώπων των συμμαχικών πόλεων της Πανελλαδικής συμμαχίας, που οργάνωσε ο φίλιππος μετά τη μάχη της Χαιρώνειας.³⁰³ Πίσω από τη μακρά στοά υπήρχε σειρά καταστημάτων.

Ένα μέρος του ελεύθερου κεντρικού χώρου της αγοράς μπορούσε να χρησιμοποιείται και ως στίβος σταδίου. Η λίθινη αφετηρία των αγώνων δρόμου σώζεται κάτω από τη σκάλα εισόδου της ρωμαϊκής βασιλικής. Από τη νότια στοά επομένως, οι θεατές μπορούσαν να παρακολουθούν τους αγώνες που διεξάγονταν στο χώρο αυτό.³⁰⁴

Το ανατολικό όριο της αγοράς αποτελούσε η Κρήνη Πειρήνη, ενώ το δυτικό σύνορο καθορίστηκε από τον δρόμο που ερχόταν από το χώρο μεταξύ του λόφου του ναού του Απόλλωνα και της κρήνης Γλαύκης, ο οποίος διασχίζοντας το χώρο από τα Ν. στο Β., περνούσε κάτω από το ρωμαϊκό δρόμο, δίπλα στο δυτικό άκρο της νότιας στοάς. Τα όρια επομένως της αγοράς είχαν καθοριστεί και η πλατεία είχε στρωθεί με πλάκες κατά το τελευταίο μέρος του 4^{ου} αι. π.Χ.

---

³⁰¹ Wycherley, R.E., 1942, σ. 62

³⁰² Sakellariou, M. – Farakla, N., 1971, σ. 113,

³⁰³ Sakellariou, M. – Farakla, N., 1971. σ.112, Bronner. O., 1954

³⁰⁴ Martin, R., 1951, σ. 435

Ένα ιερό της Ήρας Ακραίας θα πρέπει να υπήρχε στους ελληνιστικούς χρόνους πάνω από την κρήνη Γλαύκη, με την οποία επικοινωνούσε δια μέσου ενός ανοίγματος στη δεύτερη αποθηκευτική δεξαμενή.³⁰⁵

Η μορφή της κορινθιακής αγοράς μας επιτρέπει να διαβλέψουμε τις φάσεις μετασχηματισμού της, που ανακαλεί μία πορεία προόδου παρόμοια με αυτή που συντελέστηκε στην αρχαία αγορά της Αθήνας. Έχει προταθεί μία ανάπτυξη αργή, που ξεκίνησε από μία ζώνη προνομιούχα, χωρίς προκαθορισμένο σχέδιο και χωρίς μέριμνα ρυμοτομίας. Ο οργανικός σχηματισμός της αγοράς της Κορίνθου αντανακλά τις προοδευτικές κατακτήσεις της πόλης.

---

³⁰⁵ Sakellariou, M. – Farakla, N., 1971, σ. 113

Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΣΙΚΥΩΝΑΣ

ΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Το εμφανέστερο οικοδόμημα των ερειπίων της αρχαίας Σικυώνας είναι ένα ρωμαϊκό λουτρό απέναντι του οποίου, προς νότον, βρίσκονταν η αγορά της ελληνιστικής πόλης. Το πλησιέστερο οικοδόμημα που ανασκάφηκε σε αυτό το σημείο είναι τα πάρινα θεμέλια ενός επιμήκους αρχαϊκού ναού, που είχε ανακαινιστεί κατά το συνοικισμό της ελληνιστικής Σικυώνας και είναι ο μόνος που βρέθηκε στον ομαλό χώρο της αγοράς. Επειδή τον συναντούσε κανείς στα δεξιά, καθώς κατηφόριζε από το θέατρο, με κατεύθυνση προς την αγορά, ταυτίζεται με τον αναφερόμενο από τον Πausανία ναό της λιμναίας Αρτέμιδος.³⁰⁶

Σε αμπέλι της περιοχής Βασιλικού βρέθηκε μία χάλκινη πινακίδα,³⁰⁷ με γράμματα του 4^{ου} αι. π.Χ., η οποία προέρχεται από ηρώο της αγοράς και στην οποία διαβάζουμε πως σε εκείνο το μέρος ο Μελάμπους είχε κρύψει το φάρμακο που χρησιμοποίησε για να απαλλάξει τις κόρες του Προΐτου από τη διανοητική τους αρρώστια και πως η Ιφινόη, που είχε ξεψυχήσει κατά την καταδίωξη, ήταν θαμμένη στην αγορά της Σικυώνας: **«ενθάδε υπέρ Προΐτου παίδων έκρυψε μελάμπους/βλαψίφρονος μανίας φάρμακα λυσίνοσα. / Η τ' εθανεν παίδων, ότε δευρ εμολον δια μηνιν / Ηρας, ιφινοην, ειδ' αγορά κατέχει».**

Το ηρώο, στο οποίο αναφέρεται η χάλκινη πινακίδα, μπορούμε να ταυτίσουμε με το ηρώο του Αράτου, που αναφέρεται από τον Πλούταρχο και τον Πausανία. Ίσως μάλιστα είναι και το κτίριο που απεικονίζεται σε νομίσματα της Σικυώνας³⁰⁸: Πάνω σε ψηλό πόδιο ναόσχημο κτίσμα εκατέρωθεν του οποίου υπήρχε από μία ερμαϊκή στήλη και ένα κυπαρίσσι.

Από τα διοικητικά οικοδομήματα της Σικυώνας γνωρίζουμε το βουλευτήριο, που βρισκόταν στο κέντρο της αγοράς. Τα θεμέλιά του αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές των Α. Φιλαδελφέα και Α. Ορλάνδου.³⁰⁹ Πρόκειται για ευρύχωρο τετράγωνο οικοδόμημα με τέσσερις σειρές από τέσσερις κίονες στο εσωτερικό (συνολικά 16 ιωνικούς κίονες), από τους οποίους βρέθηκε το κάτω μέρος δύο μόνο κίωνων. Η

---

³⁰⁶ Ορλάνδου, Α., Π.Α.Ε., 1937, σ. 94

³⁰⁷ Ορλάνδου, Α., Π.Α.Ε., 1952, σ. 395

³⁰⁸ Φαράκλα, Ν., 1971, σ. 50

³⁰⁹ Π.Α.Ε., 1951 και 1953

κύρια είσοδος του ήταν στη μέση της βόρειας πλευράς· στη πλευρά αυτή του κτιρίου υπήρχε στοά, η οποία θα απλώνονταν όχι σε όλο το μήκος της βόρειας πλευράς, αλλά μάλλον στη μέση μόνο. Πως ήταν η διάταξη των εδωλίων δεν είναι γνωστό, επειδή το οικοδόμημα είχε διαρρυθμιστεί σε λουτρό σε μεταγενέστερους χρόνους. Όταν αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια του κτιρίου ήταν ανεξακρίβωτη η ταυτότητά του. Εντούτοις η ομοιότητά του στο σχήμα με το Θερσίλιο της Μεγαλόπολης, το Περιώνυμο Τελεστήριο της Ελευσίνας, τα Βουλευτήρια της Πριήνης και της Μιλήτου ως και την υπόστυλη αίθουσα της Δήλου, είναι αποδεικτικά στοιχεία που επιτρέπουν την ταύτιση του εν λόγω οικοδομήματος με τον τόπο συνέλευσης της Σικυώνιας βουλής.³¹⁰

Αμέσως στα ανατολικά του βουλευτηρίου ανασκάφηκε μεγάλη στοά, μήκους 106 μ. και πλάτους 6 μ., η οποία στην πρόσοψη είχε 47 δωρικούς κίονες. Υπήρχε εσωτερική κιονοστοιχία 24 ιωνικών κίωνων και στο βάθος σειρά 20 ομοιόμορφων δωματίων, που χρησίμευαν ως καταστήματα. Η στοά αυτή χρονολογείται στους Ελληνιστικούς χρόνους. Ο Πausanίας είναι δυνατό να είχε δει αυτήν το στοά και η αναφορά του στον Κλεισθένη να οφειλόταν στο ότι παραπλανήθηκε από τους ντόπιους εξηγητές. Στην κατάσταση που βρισκόταν στα χρόνια του η Σικυών, ερειπωμένη και απογυμνωμένη από τους θησαυρούς της, είναι φυσικό οι εξηγητές να ήθελαν να την λαμπρύνουν, συνδέοντας κτίρια που υπήρχαν με λαμπρά ονόματα της τοπικής ιστορίας.³¹¹ Ποια σχέση μπορεί να είχε αυτή η στοά που ανασκάφηκε ή εκείνη που είδε ο Πausanίας, αν δεν είναι ίδια, με τη στοά που αναφέρει ο Αθήναιος ότι έχτισε η Λαμία, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε. Όμως η μακρά αυτή στοά με τα 20 δωμάτια στο βάθος, που εμπόδιζαν την ανάπτυξη μνημειακών ζωγραφικών συνθέσεων, θεωρείται πιθανότερο να στέγαζε μάλλον μια αγορά εμπορική. Η παρουσιαζόμενη έλλειψη σπουδαιότητας αυτής στις μέρες του Πausanία, μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι κατά την περίοδο εκείνη είχαν ήδη παραδοθεί οι θησαυροί της Σικυώνας στους Ρωμαίους, οι οποίοι τους μετέφεραν στη Ρώμη.³¹²

Στην ανηφοριά, δυτικότερα του κεντρικού χώρου της αγοράς, ανασκάφηκε μεγάλο γυμνάσιο, που είχε ιδρυθεί από τον πατέρα του Αράτου Κλεινία. Σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά του γυμνασίου ανασκάφηκε το θέατρο.

---

³¹⁰ Skalet, C.H., 19752, σ.37

³¹¹ Φαράκλα, Ν., 1971, σ.49

³¹² Skalet, C.H., 19752, σ.38

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΟΥ ΦΛΙΟΥΝΤΑ

Οι πρώτες ανασκαφές στον Φλιούντα πραγματοποιήθηκαν στα 1892 στο χώρο της ακρόπολης και της αγοράς, αλλά τα αποτελέσματά τους δημοσιεύτηκαν 30 χρόνια αργότερα.³¹³ Στις ανασκαφές που ξεκίνησαν πάλι το 1924 ο Blegen³¹⁴ με αρκετή βεβαιότητα ταύτισε την αγορά του Φλιούντα με το χώρο στα δυτικά κράσπεδα της ακρόπολης. Αν και πολύ φτωχά λείψανα έχουν διατηρηθεί, ο Blegen συνέδεσε με την αγορά πέντε μεγάλα οικοδομήματα : μία βασιλική, ένα θέατρο με το σκηνικό οικοδόμημά του, μία υπόστυλη αίθουσα και ένα ρωμαϊκό λουτρό ή γυμνάσιο.

Εμφανές ήταν πάντοτε ένα μεγάλο ορθογώνιο κτίσμα στην αγορά, με εσωτερικό περιστύλιο, ονομαζόμενο από τους ντόπιους παλάτι. Ο χώρος που καταλαμβάνει πλησιάζει τα 36 X 26 μέτρα. Σε κάθε μία από τις τέσσερις πλευρές υπήρχε εσωτερική στοά πλακόστρωτη ανοιχτή προς εσωτερική ύπαιθρη αυλή. Το οικοδόμημα χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια, καταστράφηκε στα πρώιμα ρωμαϊκά και ανακαινίστηκε επί των ημερών του Πausανία, ο οποίος δεν το αναφέρει γιατί ήταν οικοδόμημα πρακτικής χρησιμότητας ίσως αγορά των ωνίων. Η οριστική καταστροφή του τοποθετείται στον 4^ο αι. μ.Χ.³¹⁵

Η θέση του θεάτρου, στη νοτιοδυτική πλαγιά της ακρόπολης, κάτω από το εκκλησάκι της Παναγιάς, ήταν πάντοτε γνωστή από τη διαμόρφωση του εδάφους. Οι τομές που είχαν γίνει κατά τις αμερικανικές ανασκαφές του 1924, επέτρεψαν να προσδιοριστεί καλύτερα η θέση του κοίλου, και στα 1970 αποκαλύφθηκε η χαμηλότερη σειρά εδωλίων από πωρόλιθο.³¹⁶ Μπροστά στο θέατρο υπάρχουν λείψανα οικοδομήματος, ανοιχτού με κιονοστοιχία προς το κοίλο, το οποίο όμως επειδή απέχει 17 μέτρα από το ανάλημμα του κοίλου δεν έχει ταυτιστεί με βεβαιότητα με την σκηνή του θεάτρου. Χαρακτηρίστηκε αόριστα ως βόρειο χτίσμα,

επειδή βρίσκεται αμέσως προς βορράν του μεγάλου ορθογώνιου οικοδομήματος με τις τέσσερις εσωτερικές κιονοστοιχίες.

---

³¹³ Washington, H.S., A.J.A., 1923

³¹⁴ Blegen, C.Q., A.A., 1925, σ.σ. 23-33

³¹⁵ Φαράκλα, Ν., 1972, σ.20

³¹⁶ Biers, W.R., Hes., 1971, σ. 424 κ.π

Το μερικά ανεσκαμμένο υπόστυλο οίκημα δίπλα στο θέατρο, στη βόρεια πλευρά της αγοράς, μπορεί να ήταν βουλευτήριο, μπορεί όμως να ήταν ένα είδος «τελεστηρίου», δηλαδή θρησκευτικό κτίριο ή ακόμα και ωδείο. Με αυτό μπορεί να ταυτίζεται η «πολεμάρχειος στοά»,³¹⁷ που γνωρίζουμε από φιλολογικές μαρτυρίες.

---

³¹⁷ Φαράκλα, Ν., 1972, σ. 20

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ

Η συστηματική αρχαιολογική έρευνα έχει αποκαλύψει μέχρι τώρα ένα σημαντικό τμήμα της αγοράς του Άργους, συνολικής έκτασης δέκα πέντε περίπου στρεμμάτων. Ο προσδιορισμός της θέσης του ναού του Λυκείου Απόλλωνα αποτελεί το κλειδί για τη σωστότερη κατανόηση και τον προσδιορισμό της αρχαίας αγοράς του Άργους.

Η κλασική αγορά ιδρύθηκε σε ένα κοίλωμα ανατολικά των δύο θεάτρων, σε ένα χώρο που είχε μείνει σχεδόν ελεύθερος, τουλάχιστον στο νότιο τμήμα του, το οποίο και ερευνήθηκε.

Τα κινητά ευρήματα δείχνουν ότι πρόκειται ήδη από την αρχαϊκή εποχή για ένα χώρο με οικοδομήματα δημόσιου ή διοικητικού χαρακτήρα. Οκτώ ορόσημα από ασβεστόλιθο, τα οποία βρέθηκαν σε δεύτερη χρήση γύρω από μνημειακή εστία του 4^{ου} αι. μ.Χ., σχημάτιζαν αρχικά περίβολο με εσωτερικά χωρίσματα.³¹⁸ Το ένα από τα ορόσημα φέρει σύντομη επιγραφή σε τρεις γραμμές : Ερόον τον εν Θέβαις. Χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. και επιτρέπει την ταύτιση του περιβόλου με το ηρώο των «ηρώων των εν Θήβαις [πεσόντων]».³¹⁹

Στις αρχές του περασμένου αιώνα ο Vollgraff,³²⁰ βασιζόμενος στην περιγραφή του Πausανία, στα ορατά μνημεία και στις πρώτες αρχαιολογικές έρευνες, έδωσε μία πρώτη σχηματική διάταξη των μνημείων της αγοράς, τοποθετώντας τα στις τέσσερις πλευρές ενός τετράγωνου : στη βόρεια πλευρά της τα ιερά του Απόλλωνα λυκείου, του νέμειου Δία, της Τύχης, των Ωρών, του Δία σωτήρα, το οικοδόμημα των αδωνιαζουσών και το ιερό του Κηφισού. Στη δυτική πλευρά το Κριτήριο και το θέατρο και το ιερό της Αφροδίτης. Στη νότια πλευρά τοποθέτησε το ναό του

Ασκληπιού και το ιερό της Άρτεμης Πειθούς, το ιερό της Αθηνάς σάλπιγγος με τον τάφο του Επιμενίδα μπροστά, το ιερό της Λητούς και το ναό της ανθείας Ήρας με τον τάφο των αλίων γυναικών. Τέλος στην ανατολική πλευρά υπέθεσε πως βρίσκονταν τα ιερά της Πελασγίδας Δήμητρας με τον τάφο του Πελασγού και του Ποσειδώνος προσκλυστίου, ο ναός των Διοσκούρων και το ιερό της Ειλείθειας.

---

³¹⁸ Pariente, A.- Pienrart, M., Thalmann, J.P., Recherches sur l' Agora, 1998, σ. 212

³¹⁹ Pariente, A. κ.α., 1998, σ. 217

³²⁰ Vollgraff, W., B.C.H., 1907, σ. 173 κ.π.

Η μέχρι τώρα έρευνα έχει αποδείξει πως τα μνημεία δεν ήταν τοποθετημένα σε ευθεία γραμμή, η αγορά δεν είχε σχήμα τετραγώνου και πιθανόν μερικά από τα μνημεία που ο Πausanίας συνδέει με την αγορά δεν βρίσκονταν εντός της αγοράς, αλλά στην ευρύτερη περιοχή.

Αίνιγμα παραμένει μέχρι της ημέρες μας το που είχε ιδρυθεί ο ναός του Λυκείου Απόλλωνα. Παρά το ότι ο εντοπισμός και η αποκάλυψη του ιερού αυτού αναζητείται χρόνια από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή στο χώρο της αγοράς, ωστόσο παραμένει ακόμα ένα ζητούμενο της αρχαιολογικής έρευνας.

Ο ναός του Λυκείου Απόλλωνα κατά τον Vollgraff βρίσκεται στα Β.Α της αγοράς.³²¹ Διαφορετική άποψη για τη θέση του ναού έχει υποστηριχθεί από τον Roux,³²² ο οποίος κατά την ολοκλήρωση της ανασκαφής της υπόστυλης αίθουσας (βουλευτηρίου) στα δυτικά της αγοράς, αποκάλυψε μεγάλο αριθμό αρχιτεκτονικών μελών ναϊκού οικοδομήματος και βωμού, τα οποία ήταν εντοιχισμένα σε κτίριο του 4^{ου} αι. μ.Χ. Η ανακάλυψη στη δυτική πλευρά της αγοράς αρχιτεκτονικών μελών βωμού και επιγραφής, που αναφέρεται στο ιερό του Λυκείου Απόλλωνα, ίσως αποτελούν σημαντικά τεκμήρια για να τοποθετήσουμε το ναό στα Β.Δ. της αγοράς. Όλες όμως οι υπάρχουσες ενδείξεις είναι έμμεσες και προέρχονται από επιγραφικό και αρχιτεκτονικό υλικό σε δεύτερη χρήση, επομένως δεν μας προσφέρουν ακριβή στοιχεία για τον προσδιορισμό της θέσης του ιερού του Λυκείου Απόλλωνα.

Για να εντοπίσουμε το ιερό πρέπει να προσδιορίσουμε τα όρια της αγοράς. Η δυτική πλευρά ορίζεται από τον αρχαίο δρόμο, που είναι παράλληλος με την οδό Τριπόλεως, που οδηγεί στη Λέρνα. Η βόρεια πλευρά ορίζεται από δρόμο με

κατεύθυνση Δ.Α., που βρίσκεται βορειότερα από την οδό θεάτρου. Η ανατολική πλευρά, που δεν έχει συστηματικά ανασκαφεί, μπορεί να προσδιοριστεί κατά προσέγγιση από τους βασικούς δρόμους, που οδηγούν προς τα ανατολικά και νοτιοανατολικά. Τη νότια πλευρά της αγοράς αποτελεί άξονας Α.Δ., που διέρχεται από τη νότια πλευρά δύο ναϊκών κτιρίων, που έχουν ανακαλυφθεί Ν.Δ και Ν.Α. της νότιας στοάς.³²³

Τα σημαντικότερα μνημεία που έχουν αποκαλυφθεί στην αγορά του Άργους είναι τα εξής: Στη δυτική πλευρά ανακαλύφθηκε υπόστυλη αίθουσα, τετράγωνου σχήματος με πλευρά 32,65 μ., που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ και η

---

³²¹ B.C.H., 1907, σ.173

³²² B.C.H., 1953, σ.σ.117, 123, 244-250, 391-392

³²³ Πίτερος, Χ.Ι., 1998, σ. 193

ποία χρησίμευε προφανώς ως πρυτανείο ή βουλευτήριο. Η ανέγερσή του κτιρίου ίσως συμπίπτει με την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στο Άργος.³²⁴ Σε απόσταση 26 μ. ανατολικά της υπόστυλης αίθουσας, ένα μεγάλο κτίριο πλαισιωμένο από στοές στις τρεις πλευρές, οικοδομήθηκε στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Τη βόρεια πτέρυγα αποτελούσε στοά μήκους 83,45 μ. με 40 δωρικούς κίονες, την ανατολική στοά μήκους 23,35 μ. με 11 κίονες στην πρόσοψη, ενώ η δυτική πτέρυγα παραμένει σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητη. Πρόκειται για πρόσοψη σχήματος Π, που πλαισιώνει ένα κτίριο με πολύπλοκη δομή, η οποία μόνο αποσπασματικά μπόρεσε να εξακριβωθεί.³²⁵

Στο οικόπεδο Καρμόγιαννη, δίπλα σε κρηπίδα με κατεύθυνση Β.Ν., που ανήκε πιθανόν σε στοά, κτίστηκε, μάλλον στον 4^ο αι. π.Χ., μία κατασκευή σε σχήμα πεταλοειδούς τόξου, με διάμετρο 28 μ., γύρω από βωμό με τρίγλυφα του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ.³²⁶ Μία άλλη στοά μήκους 90 μ. περίπου, τμήματα της οποίας επισημάνθηκαν βόρεια και νότια της σημερινής οδού θεάτρου, έκλεινε την αγορά από τα Β.Α. Νοτιότερα από τη νότια στοά βρέθηκε η παλαιότερα ενός από τα τρία γυμνάσια του Άργους,³²⁷ που κατασκευάστηκε πιθανόν τον 1^ο αι. π.Χ. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς της στοάς έχει αποκαλυφθεί δρόμος σταδίου της ίδιας εποχής με το γυμνάσιο.

Στα Ν.Δ. της νότιας στοάς έχουν αποκαλυφθεί τα θεμέλια ναϊκού οικοδομήματος και στα Ν.Α. της στοάς έχει βρεθεί ναός, που αποδίδεται, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πausανία, στην Ήρα ανθεία.

Τα παραπάνω στοιχεία αποδεικνύουν ότι η αγορά του Άργους δεν είχε σχήμα τετράγωνο ή ορθογώνιο, αλλά ακανόνιστο, προσαρμοσμένο στους βασικούς δρόμους που καταλήγουν γύρω από την αγορά. Το τμήμα της αγοράς που έχει μέχρι τώρα ερευνηθεί δεν είναι το κεντρικό, αλλά το βορειοδυτικό, η ανατολική πλευρά του οποίου προσεγγίζει τον κεντρικό χώρο της αγοράς. Επίσης ο ναός του Λυκείου Απόλλωνα δεν μπορεί να βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της αγοράς, διότι δεν έχει βρεθεί τίποτα *in Situ* από το ναό, αλλά ούτε και ακόμα βορειότερα, σε χώρο εκτός της αγοράς.³²⁸

---

³²⁴ Pariente κ.α., 1998, σ. 213

³²⁵ B,C.H., 1988, σ.σ.697-709, 1989, σ.σ. 701-710 και Pierat, M - Touchais, G., 1996, σ. 49

³²⁶ Pariente κ.α., 1998, σ.σ. 214 - 215

³²⁷ B,C.H., 1978, σ.σ 783 – 784

³²⁸ Πίτερος, X.I., 1998, σ.194

Αυτό που χρειάζεται είναι ο επαναπροσδιορισμός της θέσης του ιερού του λυκείου Απόλλωνα με βάση τις γραπτές πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα.

Ο σημαντικότερος ναός που έχει ανασκαφεί στην αγορά βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της νότιας στοάς. Πρόκειται για ένα ναό δωρικού ρυθμού με εσωτερική κιονοστοιχία, λίγο μικρότερος στις διαστάσεις από το Ηραίο του Άργους, ο οποίος ταυτίζεται με το ναό της Ήρας ανθείας. Στα Β.Α. της νότιας στοάς έχει αποκαλυφθεί ημικυκλική εξέδρα και νοτιότερα της εξέδρας τμήμα στυλοβάτη στοάς. Δέκα περίπου μέτρα ανατολικότερα της εξέδρας έχει βρεθεί το κατώτερο τμήμα ορθογώνιου βάθρου, που έχει τον ίδιο προσανατολισμό με την εξέδρα.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι στα Ν.Α. της αγοράς υπήρχε μία συγκέντρωση σημαντικών μνημείων με τον ίδιο προσανατολισμό, γεγονός που αποδεικνύει την ύπαρξη ενός αρχιτεκτονικά οργανωμένου συνόλου μνημείων. Στη βόρεια πλευρά υπάρχουν δύο βάθρα αγαλμάτων σε απόσταση 8-14 μ. νότια υπάρχει στοά, νοτιότερα άλλο βάθρο και 35 μ. νοτιότερα ο ναός της Ήρας ανθείας. Τα μνημεία αυτά πρέπει να αποτελούν τμήμα της αγοράς. Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι ο δρόμος (στάδιο), που έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 100 μ. περίπου δεν είναι παράλληλος με τη νότια στοά της αγοράς, αλλά παρουσιάζει Ν.Α. απόκλιση, η οποία έγινε προφανώς για να παρακάμψει τη δυτική πλευρά της στοάς και την εξέδρα, την οποία διαφορετικά θα προσέγγιζε η ανατολική του απόληξη.³²⁹

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό πως η αγορά του Άργους καλύπτει μεγαλύτερη έκταση απ' όση έχει υπολογιστεί και ανασκαφεί. Τα ερείπια της που έχουν έλθει στο φως αποτελούν το βορειοδυτικό τμήμα της, δηλαδή τα τρία τέταρτα της αγοράς δεν έχουν ακόμα ανασκαφεί.³³⁰

Επομένως, βάσει των όσων αναφέρθηκαν, πρέπει να αναζητήσουμε το ναό του Λυκείου Απόλλωνα στα ανατολικά και όχι στα βορειοδυτικά ή βορειοανατολικά. Συγκεκριμένα θα πρέπει να βρίσκεται βορειότερα από τα δύο βάθρα, που αναφέρθηκαν παραπάνω, και τα οποία πρέπει να βρίσκονταν στη νότια πλευρά του ναού, ενώ τα θεμέλια της στοάς νοτιότερα αποτελούν προφανώς το νότιο όριο του ιερού.

-

³²⁹ B.C.H., 1978, σ. 788

³³⁰ Πίτερος, X. I, 1998, σ. 195

Η υπόθεση αυτή ενισχύεται επίσης από τη μαρτυρία του Πausανία, ότι στη μέση της αγοράς υπήρχε οικοδόμημα από λευκό μάρμαρο, το οποίο ήταν ηρωικό κενοτάφιο του Πύρρου.³³¹ Το μέσον της αγοράς που αναφέρει ο Pausanias πρέπει να αντιστοιχεί σε χώρο που παρεμβάλλεται μεταξύ του ανατολικότερου ανασκαμμένου χώρου και της δυτικής πλευράς του ναού του Λυκείου Απόλλωνα, που θεωρείται πλέον η πιο πιθανή θέση. Εξάλλου το επιφανέστερο ιερό της αγοράς του Άργους δεν θα πρέπει να βρισκόταν στα Β.Δ. αλλά στα Α. της αγοράς, όπου καταλήγουν δύο δρόμοι και βρίσκονται δύο ναοί, που ίσως είχαν αφιερωθεί στη Ήρα ανθεία, νότια και βορειότερα του Λυκείου Απόλλωνα.

---

³³¹ II, 21.4.

Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

Η αρχαία πόλη της Επιδαύρου βρίσκεται στη δυτική ακτή του Σαρωνικού Κόλπου, ανάμεσα στο ακρωτήριο Τραχήλι και τις προς τη θάλασσα πλαγιές του βουνού Μπεντένι. Η πόλη άρχιζε από τα νότια κράσπεδα του σημερινού χωριού και εκτεινόταν προς τη χερσόνησο, που λέγεται σήμερα Νησί, δηλαδή προς την ορεινή γλώσσα της ξηράς, που, εισχωρώντας στη θάλασσα, χωρίζει το λιμάνι σε βόρειο και νότιο. Η Περίμετρος της χερσονήσου αυτής υπολογίστηκε από τον Στράβωνα³³² σε 15 περίπου στάδια (τρία χλμ. Περίπου). Κατοικίες υπήρχαν και στο λαιμό μεταξύ των δύο λιμανιών, καθώς και στην παραλία των λιμανιών. Παρά το λαιμό μεταξύ των δύο λιμανιών ανασκάφηκε το θέατρο. Ως ακρόπολη χρησίμευε, τουλάχιστον στα ύστερα χρόνια της αρχαιότητας, το πάνω από το θέατρο ύψωμα.³³³

Η πιθανότερη θέση για την αγορά της Επιδαύρου είχε θεωρηθεί από τον Φαράκλα³³⁴ η λουρίδα επίπεδου εδάφους, που υπάρχει στο βορειοδυτικό τμήμα της χερσονήσου, δίπλα στη νοτιοανατολική πλευρά του λιμανιού. Στο σημείο αυτό θα συγκεντρώνονταν οι διοικητικές και μέρος των θρησκευτικών λειτουργιών της πόλης.

Η υπόθεση αυτή του Φαράκλα είχε βασιστεί στο ότι συνήθως στις μικρές πόλεις η αγορά βρισκόταν, εάν η διαμόρφωση του εδάφους το επέτρεπε, κοντά στην ακρόπολη και στο ότι λείψανα ιερών, που πρέπει να συνδέονται με ιερά που αναφέρει ο Πausanias στην πόλη (τέμενος Ασκληπιού, ναός Διονύσου, ναός Άρτεμης, ιερό Αφροδίτης), βρίσκονται εκεί γύρω.³³⁵

Με τις ανασκαφές του 1972, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκε το θέατρο, επιβεβαιώθηκε και η θέση της αγοράς στα νοτιοανατολικά του σημερινού ομώνυμου χωριού.³³⁶ Λίθινος όρος αγοράς, που βρέθηκε στα βορειοδυτικά κράσπεδα του λόφου, σε μικρή απόσταση προς βορράν του θεάτρου, αποτελεί αδιάψευστη μαρτυρία για τη θέση της. Οι γνώσεις μας όμως για τα θρησκευτικά και διοικητικά οικοδομήματα της παραμένουν ελλιπείς.

---

³³² Στράβ. 8, 374

³³³ Α.Δ., 1888, σ.115 κ.ε.

³³⁴ Φαράκλα, Ν., 1972, σ. 45

³³⁵ 1972, σ.46

³³⁶ Κρίτσα, Χ., Α.Α.Α., 1972

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΤΡΟΙΖΗΝΑΣ

Ο Πausanias μας έδωσε αρκετά στοιχεία για την αγορά της Τροιζήνας, τα οποία επαληθεύτηκαν και από τις ανασκαφές.³³⁷ Η θέση της έχει εντοπιστεί στην ομαλή περιοχή στα ριζά του υψώματος, όχι μακριά από τα παλιά εκκλησιάκια της αγ. Σωτήρας (Μεταμόρφωσης) και του αγ. Γεωργίου και βορειότερα από ένα βραχίονα τείχους που βρίσκονταν στα ριζά του βουνού και είχε κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, ενώνοντας τους δύο επιμήκεις βραχίονες που κατέβαιναν από την ακρόπολη.³³⁸ Συγκέντρωνε μεγάλο μέρος των θρησκευτικών λειτουργιών και προφανώς τις περισσότερες διοικητικές και εμπορικές λειτουργίες.

Στον αναφερόμενο από τον Πausania ναό της Αρτέμιδος σωτήρας έχουν αποδοθεί τα θεμέλια ναού, που ανασκάφηκαν στα δυτικά της εκκλησίας του αγ. Γεωργίου. Ήταν κτισμένος από πωρόλιθο και είχε διαστάσεις 26 X 11 μ. (απλός σηκός με πρόναο). Ανάμεσα στις επιγραφικές μαρτυρίες για το ναό,³³⁹ είναι κι ενός βάθρου που χρησίμευε ως αγία τράπεζα στη γειτονική εκκλησία του αγ. Γεωργίου :

«**Αριστονίκα Τελλία Αρτάμιτι**»,³⁴⁰ ενός μικρού στρογγυλού βωμού με το όνομα της θεάς : «**Αρτάμιδος**»,³⁴¹ και μιας πλάκας που είχε χρησιμοποιηθεί σε απομακρυσμένη εκκλησία : «**Αρχέστρατος Αριστοδάμου Αρτάμιτι σωτείρου**».³⁴² Υπάρχει και νόμισμα των τροιζηνίων που απεικονίζει την Άρτεμη ως κυνηγό. Υπό τη μορφή αυτή μπορεί να είναι είτε η σώτειρα είτε η λυκεία, που αναφέρει ο Πausανίας.³⁴³

Με το ιερό των Μουσών σχετίστηκε ένα πλινθόχτιστο αψιδωτό υστερορρωμαϊκό χτίσμα, που αντικατέστησε παλαιότερο σε μικρή απόσταση νότια του ναού της Αρτέμιδος σωτείρας.

Το ιερό και ο ναός του Θεαρίου Απόλλωνα, που ήταν τόπος στησίματος ψηφισμάτων πρέπει να βρίσκονταν σε εμφανές μέρος της αγοράς, ίσως δυτικότερα από

---

³³⁷ Για τις παλαιότερες έρευνες και ανασκαφές στην Τροιζήνα βλ. Legrand, Ph., B.C.H., 1897, 1905 και 1906 και Frickenhaus, A., J.D.A.I., 1917.

³³⁸ Φαράκλα, N., 1972, σ. 38

³³⁹ Inscriptiones Graecae, IV Q Argolidis, 1902

³⁴⁰ I.G. IV. 763

³⁴¹ I.G. IV., 770

³⁴² I.G. IV. 775

³⁴³ II, 31.4

τα θεμέλια του ναού της Αρτέμιδος σωτείρας. Επειδή ψήφισμα προορισμένο να στηθεί στο ιερό του θεαρίου Απόλλωνα βρέθηκε εντοιχισμένο στην εκκλησία του αγ. Γεωργίου, είχε υποστηριχθεί πως τα γνωστά θεμέλια ναού ανήκαν στο ναό του Απόλλωνα γιατί βρίσκονται στην άμεση περιοχή. Στην ίδια όμως εκκλησία βρέθηκε και αναθηματική επιγραφή για την Άρτεμη, και έτσι πιθανότερη είναι η υπόθεση πως οι ναοί της Άρτεμης και του Απόλλωνα ήταν γειτονικοί.³⁴⁴ Το τιμητικό ψήφισμα³⁴⁵ ορίζει τόπο στησίματος εν τω ιερωι του Απόλλωνος του θεαρίου. Υπάρχει και βάθρο αναθήματος για τον Απόλλωνα με γλυπτική εικόνα που ήταν έργο του γιου του Πραξιτέλη Κηφισόδοτου: **Αλεξ|ανδρος ιαρεύς γενόμενος Απόλλωνι. Κηφισόδοτος Πραξιτέλεος εποίησε.**³⁴⁶

Στην εκκλησία της αγ. Σωτήρας, που κατέχει τα βορειότερα κράσπεδα της αγοράς, βρέθηκε επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ., η οποία περιέχει ψήφισμα της βουλής

και του δήμου των αθηναίων, που το είχε προτείνει στα 480 π.Χ. ο Θεμιστοκλής για την εκκένωση της Αθήνας προ της εισβολής των Περσών. Δεν είναι γνωστό αν στην αγορά της Τροιζήνας είχε στηθεί αντίγραφο του ψήφισματος εκείνου από τον 5^ο αι. π.Χ., το οποίο αντικαταστάθηκε στις αρχές του 3^{ου} αι. επειδή είχε ίσως φθαρεί. Πιθανότερο όμως θεωρείται το κείμενο να αποδίδει κατά προσέγγιση το πρωτότυπο του 480 π.Χ., που το ήξεραν τότε από άγνωστες σήμερα φιλολογικές πηγές ή αντίγραφα χαραγμένα σε λίθους και το οποίο χαραχθηκε για πρώτη φορά στην πρώιμη ελληνιστική εποχή, για να συνοδεύσει τις γλυπτικές εικόνες των γυναικών και των παιδιών, που στήθηκαν σε στοά της αγοράς.³⁴⁷ Ο Πausανίας δεν αναφέρει το ψήφισμα, αλλά πρέπει να το είδε μαζί με τις γλυπτικές εικόνες. Η στοά που ήταν στημένα τα εικαστικά έργα και το ψήφισμα πρέπει να βρίσκονταν στα βόρεια κράσπεδα της αγοράς, όπου βρέθηκε το ψήφισμα.

Συνοψίζοντας, επανατοποθετούμε τα οικοδομήματα της αγοράς, σύμφωνα με τον Welter, ως εξής: Τα θεμέλια του πόρινου ναού, που ταυτίζεται με το ναό της Αρτέμιδος Σωτείρας ορίζουν την ανατολική πλευρά της αγοράς. Το ρωμαϊκό αψιδωτό οικοδόμημα, το οποίο ο Welter θεώρησε ότι αντικατέστησε παλαιότερο ιερό των

-

³⁴⁴ Welter, G, 1941.

³⁴⁵ I.G. IV. 748

³⁴⁶ I.G. IV. 766

³⁴⁷ Jameson, M.H., Hesp., 1960, σ.σ. 192 – 223 και 1962, σ.σ.310 – 315 και Πέππα – Δελμούζου, N., A.A.A., 1969, σ. 146 κ.ε.

Μουσών, βρίσκεται στη νότια πλευρά της. Μπροστά στο ναό της Αρτέμιδος, στα δυτικά, τοποθετείται ο τάφος του Πιθθέως, ενώ στη δυτική πλευρά της, στα νότια, ίσως ήταν ο ναός της Αρτέμιδος λυκείας, με το λίθο του Ορέστη στα ανατολικά του και βόρεια το ναό Απόλλωνος θεαρίου, με την σκηνή του Ορέστη στα ανατολικά του. Ο Πausανίας αναφέρει και ένα θέατρο στην αγορά,³⁴⁸ το οποίο ο Welter τοποθετεί στη νότια πλευρά της, δυτικά του ναού των Μουσών.

ΚΑΛΑΥΡΕΙΑ

Η αρχαία πολίχνη Καλαύρεια και το ιερό του Ποσειδώνα βρίσκονταν ανάμεσα στο ύψωμα Αγ. Νικόλαος και το βουνό Βίγλα, στο κέντρο σχεδόν του νησιού Πόρος. Όσοι από τους νεώτερους ερευνητές δέχονται ως ελληνική την τοπωνυμία Καλαύρεια την ερμηνεύουν ως τόπο των «καλών ανέμων» ή ως τόπο του Ποσειδώνα Καλαύρου, θεού του ούριου ανέμου.

Η πόλη ήταν πρωτεύουσα του νησιού όσον καιρό αυτό ήταν ανεξάρτητο από την Τροιζήνα, αλλά και στις άλλες περιόδους ήταν πιθανόν πρωτεύουσα, επειδή το νησί είχε θέση εξαρτημένου από την Τροιζήνα κράτους και όχι περιοχής

Τροιζηνιακής. Το ιερό όμως ήταν έδρα μιας αμφικτυονίας από αρκετά πρώιμα χρόνια τα Γεωμετρικά ή ίσως τα Πρωτογεωμετρικά.³⁴⁹

Οι θρησκευτικές λειτουργίες συγκεντρώνονταν στο βορειοανατολικό μισό του χώρου, αμέσως στα νοτιοδυτικά του ήταν η αγορά με τις διοικητικές λειτουργίες.

ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΚΑΛΑΥΡΕΙΑ

Ο φιλόμαχος περιηγητής R. Chandler, ο οποίος δημοσίευσε το β' τόμο των Travels στα 1776,³⁵⁰ λέει πως λίγο προ του 1765, οπότε και ο ίδιος επισκέφτηκε το ιερό της Καλαύρειας, υδραίκα πλοία, που προσέγγιζαν στο λιμανάκι της βόρειας παραλίας, το οποίο ήταν και το λιμάνι της αρχαίας πόλης, απέναντι στην Αίγινα είχαν φορτώσει και μετέφεραν υλικό του ναού του Ποσειδώνα και των άλλων οικοδομημάτων προοριζόμενο για το κτίσιμο εκκλησιών, με αποτέλεσμα η έρευνα να μείνει με πολλά κενά.

Στην πόλη της Καλαύρειας και το διπλανό της ιερό του Ποσειδώνα, έγιναν ανασκαφές στα 1895.³⁵¹ Νέα μελέτη της τοπογραφίας του οικισμού και των λειψάνων του ιερού έγινε από τον Welter.³⁵²

---

³⁴⁹ Kelly, Tb., A.J.A., (1966), σ. 113

³⁵⁰ Chandler, R., 1825, σ. 261

³⁵¹ Wide, S. – Kjellberg, L., Ath. Mitt., (1895), σ. 270 κ.π.

³⁵² Welter, G. 1941, σ.σ. 43 – 50

Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΚΑΛΑΥΡΕΙΑΣ

Μία μικρή ράχη ενώνει τον Αγ. Νικόλαο με τη Βίγλα και προς τα βόρεια έχει πολύ απότομες πτώσεις, με βράχους και δύο μικρές κορυφές. Στην ανατολικότερη από τις δύο υπήρχε ο ναός του Ποσειδώνα με το στενότερο τέμενος, ενώ στον νοτιοανατολικό από τις κορυφές χώρο βρισκόταν το ευρύτερο τέμενος. Από το νοτιοδυτικό άκρο της ράχης προχωρεί προς νότια-νοτιοανατολικά μια προβολή, στην οποία ήταν η αρχαία πόλη, ενώ ανάμεσα σε αυτήν και στο νοτιοδυτικό άκρο του ιερού ήταν η αγορά.³⁵³

Τα οικοδομήματα της αγοράς των αρχαϊκών χρόνων εξαφανίστηκαν με την αναδιαμόρφωση του χώρου του τεμένους του Ποσειδώνα στον 4^ο αι. π.Χ. Τότε το ιερό περιβλήθηκε από διπλή σειρά στοών στη βόρεια και νότια πλευρά του και η είσοδος στον ιερό χώρο γινόταν από μνημειακό πρόπυλο, που διαχώριζε τον θρησκευτικό τομέα από τον διοικητικό. Η αγορά της Καλαύρειας είχε χαρακτήρα πολιτικό, όπως δηλώνεται και από την αποκάλυψη διοικητικών οικοδομημάτων.

Δημόσιο κτίριο φαίνεται πως ήταν ένα στοόμορφο κτίσμα στη δυτική πλευρά της αγοράς, που βρισκόταν έξω από το ευρύτερο ιερό, στα νοτιοδυτικά του. Αποτελούνταν από κεντρικό τμήμα, που είχε στα ανατολικά κιονοστοιχία με 11 κίονες και εσωτερικά άλλη με 5 κίονες και δύο πτέρυγες στα άκρα, που αποτελούνταν η καθεμία από δύο δωμάτια και μία τετρακίονια στοά στα ανατολικά τους. Οι κιονοστοιχίες εξείχαν λίγο ανατολικότερα από αυτήν του κεντρικού τμήματος. Η λεγόμενη «δυτική στοά» πιστεύεται πως είχε χρησιμεύσει ως βουλευτήριο των αντιπροσώπων των πόλεων της αμφικτυονίας.³⁵⁴ Η κάτοψη της είχε σχήμα Π., όπως της στοάς του Διός στην αγορά των Αθηνών. Επειδή το αθηναϊκό οικοδόμημα χρησίμευσε ως πρότυπο όχι μόνο της στοάς της Καλαυρείας, αλλά και της ανακαινισμένης γύρω στα 400 π.Χ. Βασιλείου στοάς της αθηναϊκής αγοράς, η δυτική στοά της Καλαύρειας θεωρείται κτίσμα του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁵⁵

Το οικοδόμημα που ανασκάφηκε στα νοτιοδυτικά του «βουλευτηρίου» θεωρήθηκε κατά καιρούς ως ξενώνας για τους αντιπροσώπους της ομοσπονδίας ή ως κατοικίες ιερέων ή όπως πειστικότερα ο Welter³⁵⁶ υποστηρίζει πως ήταν το ηρώο του

---

³⁵³ Φαράκλα, Ν., 1972, σ. 26

³⁵⁴ Φαράκλα, Ν., 1972, σ. 44

³⁵⁵ Παπαχατζή, Ν., Πανσ. Κορινθ., σ. 261, σημ. 1

³⁵⁶ Welter, G., 1941

Δημοσθένη, και ο Roux,³⁵⁷ ακόμα πειστικότερα, πως ήταν ασκληπιείο, διότι μέσα σε αυτό βρέθηκε ακέφαλος κορμός αγάλματος του Ασκληπιού.

Το κτίριο αυτό είχε θρησκευτικό και, αν δεχτούμε την άποψη του Welter, ταφικό συγχρόνως χαρακτήρα. Ήταν τετράγωνο, με εσωτερική αυλή· η είσοδος στα ανατολικά με πρόπυλο και μια στοά μπρος και πίσω. Στο μέσο της δυτικής πλευράς

υπήρχε δωμάτιο με τράπεζα προσφορών, ενώ εκατέρωθεν της εισόδου υπήρχε από ένα δωμάτιο. Το οικοδόμημα αυτό χρονολογείται στον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ.³⁵⁸

Από επιγραφές του 3^{ου} αι. π.Χ. μαθαίνουμε για τη λατρεία του Διός Σωτήρος.³⁵⁹ Το ιερό του θα πρέπει να βρισκόταν στην αγορά.

---

³⁵⁷ Roux, G., 1961

³⁵⁸ Φαράκλα, Ν., 1972, σ. 45

³⁵⁹ I.G. I.V. 841

Η ΑΓΟΡΑ ΤΩΝ ΜΕΘΑΝΩΝ

Οι πληροφορίες που έχουμε για την αρχαία πόλη των Μεθάνων είναι ελάχιστες. Ανασκαφές δεν έχουν γίνει και οι φιλολογικές μαρτυρίες δεν είναι επαρκείς. Λίγες πληροφορίες αντλούμε από τις επιγραφές.

Το ιερό της Ίσιδας, που αναφέρει ο Παυσανίας, φαίνεται πως βρισκόταν στην κάτω πόλη, όμως μία επιγραφή, στην οποία αναφέρεται η θεά, βρέθηκε μαζί με άλλο αρχαίο υλικό στο εκκλησάκι της Παναγίας στην ακρόπολη. Η λατρεία της στα Μέθανα είναι φυσικό να ευνοήθηκε από την αιγυπτιακή κατοχή της πόλης. Στο χώρο αυτό είναι ορατά μία αψίδα και λείψανα τοίχων της ύστερης αρχαιότητας, καθώς και αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως κίονες από μάρμαρο χρωματιστό στα δυτικά της ακρόπολης, κοντά στη θάλασσα. Αυτά πολύ πιθανόν είναι λείψανα του ιερού της Ίσιδας, γιατί σε αυτήν τη θέση πρέπει να βρισκόταν η αγορά, όπως δείχνει και το ότι και άλλα λείψανα κτιρίων καθώς και επιγραφές ή τιμητικά ψηφίσματα βρίσκονται εκεί.³⁶⁰ Εξάλλου η αγορά βρίσκεται συνήθως κοντά στην ακρόπολη. Το όποιο εμπόριο θα ήταν συγκεντρωμένο ή στην αγορά ή στο μικρό φυσικό λιμάνι.

---

³⁶⁰ Φαράκλα, Ν., 1972, σ. 50

ΕΡΜΙΟΝΗ

Η αρχαία Ερμιόνη δεν έχει μελετηθεί συστηματικά και για την άντληση στοιχείων για την οικιστική της οργάνωση είναι απαραίτητη η μελέτη των φιλολογικών πηγών και των αρχαιολογικών δεδομένων. Η βασική φιλολογική πηγή είναι ο Παυσανίας και τα γνωστά αρχαιολογικά στοιχεία προέρχονται από τις

τοπογραφικές παρατηρήσεις και έρευνες περιηγητών³⁶¹ και αρχαιολόγων³⁶² καθώς και από τις περιορισμένες ανασκαφές του Φιλαδελφεία, που τα αποτελέσματά τους δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ αναλυτικά.

Η πόλη της Ερμιόνης τον καιρό του Πausανία βρίσκονταν στο μυχό του κόλπου, όπου η σημερινή κωμόπολη, καθώς και στην ανατολική πλαγιά του μικρού υψώματος Πρών, ενώ η παλαιότερη πόλη ήταν στη χερσόνησο, στα κράσπεδα της οποίας διατηρούνται κομμάτια τείχους ελληνιστικών χρόνων.

Στον Πausανία δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία για την αγορά της πόλης, όμως μπορούμε να εικάσουμε ότι βρισκόταν στο κέντρο της ανάμεσα στα δύο λιμάνια.³⁶³ Στην αγορά της Ερμιόνης θα συγκεντρώνονταν οι εμπορικές λειτουργίες, καθώς και οι διοικητικές και μέρος των θρησκευτικών, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε με βεβαιότητα ποια διοικητικά κτίρια και ιερά εντάσσονταν στο χώρο της.

---

³⁶¹ Leake, W.M., 1830 και 1846

³⁶² Jameson, V.B – Jameson, M.H., 1950

³⁶³ Φαράκλα, Ν., 1973, σ. 36 και σ. 40

ΛΑΚΩΝΙΑ

Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

Η ταύτιση της θέσης της αγοράς της Σπάρτης αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά προβλήματα της μνημειακής τοπογραφίας της πόλης, διότι η ανασκαφική έρευνα δεν έχει ακόμα αποκαλύψει κτιριακά κατάλοιπα ιερών ή δημόσιων κτηρίων, που να αποδίδονται με βεβαιότητα στην αγορά. Επομένως οι προτεινόμενες ταυτίσεις βασίζονται στη λογικότερη κάθε φορά ερμηνεία από τους ερευνητές του κειμένου του Πausanias.

Σταθερό γεωγραφικό σημείο για τον ακριβή εντοπισμό της θέσης της αγοράς αποτελεί το θέατρο, που σώζεται στην Ν.Α πλαγιά του λόφου της ακρόπολης. Συγκεκριμένα ο Pausanias αναφέρει ότι από την αγορά κατευθύνεται προς τα δυτικά, δηλαδή προς το θέατρο.³⁶⁴

Οι υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς από τους ερευνητές για την πιθανή θέση της αγοράς της Σπάρτης είναι πολλές, συγκλίνουν όμως στο ότι την τοποθετούν πάντοτε σε γεωγραφική συνάφεια με το λόφο του Παλαιοκάστρου και τα πεδινά εδάφη νότια από αυτόν.

Ο Leake θεωρεί ότι η αγορά βρισκόταν στο λόφο του Παλαιοκάστρου και στο τμήμα του λόφου που κατέχει η ακρόπολη.³⁶⁵ Ο Curtius³⁶⁶ την τοποθετεί πάνω στο λόφο του Παλαιοκάστρου και σημειώνει ότι ο Χορός βρισκόταν δυτικά της. Ίδια άποψη με τον Curtius εξέφρασε και ο Bursian,³⁶⁷ ο οποίος όμως συνδέει το Χορό με τον ελεύθερο χώρο της αγοράς.

Ο Stein³⁶⁸ διακρίνει την αγορά σε νέα και αρχαία. Η αρχαία αγορά πιστεύει ότι βρισκόταν στα βόρεια της νέας, που περιέγραψε ο Pausanias. Ο Stein θεωρεί ότι η νέα αγορά είχε χτιστεί σε δύο επίπεδα, το πρώτο στο λόφο του Παλαιοκάστρου και το δεύτερο στη νότια πλευρά του.

---

³⁶⁴ III, 14.I

³⁶⁵ Leake, W.M., 1830, σ. 170

³⁶⁶ Curtius, 1852, σ. 228-231

³⁶⁷ Bursian, C., 1868-1872, σ. 124

³⁶⁸ Stein, H.K., 1890 σ. 15-17

Ο Κομνηνός³⁶⁹ τοποθετεί την αγορά στο επίπεδο τμήμα της πόλης, μεταξύ του λόφου του Παλαιοκάστρου και της ακρόπολης.

Ο Crosby³⁷⁰ την τοποθετεί νότια από το λόφο Παλαιόκαστρο και το Χορό, στη νοτιοδυτική γωνιά. Επίσης πιστεύει ότι το άγαλμα του Δήμου των Σπαρτιατών ήταν ιδρυμένο στο λεγόμενο «κυκλικό οικοδόμημα».

Ο Dickins³⁷¹ θεώρησε ότι βρισκόταν αμέσως νότια από το λόφο του Παλαιοκάστρου και ότι η χρήση σε τρία χωρία του Πλουτάρχου των εκφράσεων ου κατεβαίνειν ες αγοράν³⁷² καταβαίνοντες εις αγοράς³⁷³ και εις αγοράν καταβάντες,³⁷⁴ αποδεικνύουν ότι βρίσκονταν σε χαμηλό επίπεδο, στα νότια του λόφου.

Ο Robert³⁷⁵ τοποθετεί τη νέα αγορά αρκετά νοτιότερα από το λόφο. Την παλαιότερη τοποθετεί ανατολικά της νέας.

Ο Martin³⁷⁶ διατυπώνει την ίδια άποψη με τον Dickins για τη θέση της αγοράς. Επίσης την ταυτίζει στο σύνολο ή στο μεγαλύτερο μέρος της με το Χορό και αναφορικά με το κυκλικό οικοδόμημα, το συνδέει με τη Σκιάδα, που σημειώνει ο Πausανίας.³⁷⁷

Ο Χρήστου³⁷⁸ την ταυτίζει με το πλάτωμα του Παλαιοκάστρου. Ο ίδιος ανέσκαψε και το κυκλικό οικοδόμημα, το οποίο συνδέει με το αναφερόμενο από τον Pausανία ιερό της Γης.

Ο Παπαχατζής³⁷⁹ πιστεύει ότι η αγορά ήταν στον ομαλό και εκτεταμένο χώρο προς τα νοτιοανατολικά της ακρόπολης, μεταξύ του Θεάτρου, του τάφου του Λεωνίδα και του τεμένους της Ορθίας.

---

³⁶⁹ Κομνηνός, 1898, σ. 259-267

³⁷⁰ Crosby, N.E., A.J.A. 8, (1893), σ.σ.340-344 και (1894), σ.σ.212-213

³⁷¹ Dickins, G., B.S.A. 12 (1905-1906), σ.σ.431-439

³⁷² Λυκ. 25,1

³⁷³ Αγησ. 29,5

³⁷⁴ Αγίς 12,4

³⁷⁵ Robert, C., 1909, σ.153

³⁷⁶ Martin, R., 1951, σ.σ.204-208, 233-235, 294-297

³⁷⁷ III, 12.10

³⁷⁸ Χρήστου, X., Π.Α.Ε., 1964, σ.σ.1964, σ.σ.110, 119, 120, 495, 174-194

³⁷⁹ Παπαχατζή, N., Πaus. Κορινθ.-Λακων., 1980, σ.337, σημ.2

Νότια από το λόφο του Παλαιοκάστρου την τοποθετεί και ο Stibbe.³⁸⁰ Το Χορό τον τοποθετεί βορειοδυτικά/δυτικά από την αγορά. Οι Cartledge – Spawforth³⁸¹ τοποθετούν την αγορά στο πλάτωμα του Παλαιοκάστρου και οι Musti – Torelli,³⁸² βασιζόμενοι στα ευρήματα των ανασκαφών, κυρίως στο χώρο του σύγχρονου σταδίου της Σπάρτης.

Η πιο πρόσφατη θεωρία για την ταύτιση της αγοράς της Σπάρτης έχει διατυπωθεί από την Κουρίνου,³⁸³ η οποία θεωρεί ότι βρισκόταν στο πλάτωμα του Παλαιοκάστρου, ανατολικά από το ύψωμα της ακρόπολης και του θεάτρου, εκεί περίπου που την έχουν ήδη τοποθετήσει οι Curtius, Bursian, Cartledge – Spawforth και Musti – Torelli. Βάσει των ανασκαφικών δεδομένων έχει απορριφθεί η ταύτιση της νότια από το λόφο, ενώ οι ενδείξεις υπέρ της ταύτισής της στο Παλαιόκαστρο είναι πολλές.

---

³⁸⁰ Stibbe, C.M., 1989, σ.σ. 65-66, 81

³⁸¹ Cartledge, L., - Spawforth, A., 1989, σ.σ.127-128

³⁸² Musti, D., - Torelli, M., 1991, σ.σ. 192-198

³⁸³ Κουρίνου, Ε., Διδ. Διατρ. 2.000, σ.104

Η ΤΑΥΤΙΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

Η αγορά της Σπάρτης, όπως έχει δείξει η αρχαιολογική έρευνα, δεν μπορεί να βρίσκεται νότια από το λόφο του Παλαιοκάστρου. Σε σωστικές ανασκαφές, που έχουν πραγματοποιηθεί στη συγκεκριμένη περιοχή αποκαλύφθηκαν κυρίως οικίες, οδοί, τάφοι και άλλα συναφή.³⁸⁴ Τα ευρήματα αυτά χρονολογούνται ως επί το πλείστον στους ρωμαϊκούς χρόνους, δεν μπορούν να συσχετισθούν με την αγορά και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι καταλάμβαναν, κυρίως οι οικίες, μέρος της.

Κατά τον Dickins, η χρήση από τον Πλούταρχο των εκφράσεων ου κατέβαινον ες αγοράν,³⁸⁵ καταβαίνοντες εις αγοράν³⁸⁶ και εις αγοράν καταβάντες,³⁸⁷ σε σχέση με την αγορά, αποτελεί απόδειξη ότι βρισκόταν χαμηλότερα από το λόφο. Όμως το ρήμα καταβαίνω χρησιμοποιείται από τον Πλούταρχο σε αρκετές περιπτώσεις και με διαφορετική σημασία: σημαίνει την κάθοδο, τη μετάβαση σε κεντρικό ή σημαίνοντα χώρο, τη προσέλευση σε δημόσιο χώρο, σε δίκη, σε ιερό για λήψη χρησμού κ.α.³⁸⁸ Επομένως σύμφωνα με τα παραπάνω η χρήση του ρήματος καταβαίνω, στα σχετικά με την αγορά της Σπάρτης χωρία του Πλουτάρχου, δεν στοιχειοθετεί ασφαλή τοπογραφικό προσδιορισμό για την ταύτισή της νότια του λόφου του Παλαιοκάστρου.

Ο Πausanias αναφέρει ότι : «Αν από την αγορά κατευθυνθεί κανείς προς δυσμάς συναντά κενοτάφιο για το Βρασίδα, το γιό του Τέλλιδος και σε μικρή απόσταση από το τάφο βρίσκεται το θέατρο, που έχει γίνει από μάρμαρο λευκό, και είναι αξιοθέατο».³⁸⁹ Βάσει των όσων αναφέρει ο Πausanias, αν βρισκόταν αμέσως νότια από το λόφο του Παλαιοκάστρου, τότε η πορεία προς το θέατρο θα ήταν μία πορεία προς τα βορειοδυτικά/βόρεια. Εάν βρισκόταν ακόμη νοτιότερα, τότε η πορεία προς το θέατρο θα ήταν μία πορεία προς το βορρά. Πορεία προς τα δυτικά υφίσταται μόνο εάν ήταν λίγο βορειότερα, δηλαδή στο πλάτωμα του λόφου του Παλαιοκάστρου.³⁹⁰

---

³⁸⁴ Nicholls, R.V. B.S.A 45 (195). 282-298. A.Δ. 17 (1961-2) [1963] Β σ.σ. 83-84.
Πολυχρονάκου, Β.,Α.Δ. 28 (1973) [1977] Β1 σ. 172 Α.Δ. 35 (1980) [1988] Β1
σ.σ. 136-139., Α.Δ. 47 (1992) [1997] Β1, σ.105

³⁸⁵ Λυκ.Ι

³⁸⁶ Αγησ. 29.5

³⁸⁷ Αγίς, 12.4

³⁸⁸ Wyttenbach, D., Lexicon Plutarcheum, 1843.

³⁸⁹ III, 14.1

³⁹⁰ Κουρίνου, Ε., σ.σ. 97-98

Το εκτεταμένο πλάτωμα του Παλαιοκάστρου συνεπώς πληρεί τις προϋποθέσεις για την ασφαλή ταύτιση της αγοράς. Οριοθετείται στη νοτιο-ανατολική και βορειοανατολική του πλευρά από την ύστερη οχύρωση, στην νοτιοδυτική από τη μεγάλη ρωμαϊκή στοά, στη δυτική γωνία από το «κυκλικό οικοδόμημα» και στη βορειοδυτική πλευρά από το μεγάλο οικοδόμημα, μέρος του οποίου ανασκάφηκε από τον Χρήστου το 1964/5.³⁹¹

ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

Η αγορά της Σπάρτης τον 6^ο αι. π.Χ. αποτελούσε το πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο. Στο πρώτο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. χρονολογείται η κατασκευή της σκιάδος από το Θεόδωρο το Σάμιο σε μία από τις εξόδους από την αγορά. Το σχέδιο της σκιάδος θεωρούνταν στρογγυλό, ο Πausanίας όμως αναφέρει ένα στρογγυλό οικοδόμημα κοντά στη Σκιάδα και μερικοί πιστεύουν ότι η σκιάς δεν ήταν στρογγυλό χτίσμα.³⁹² Το όνομα σκιάς σχετίστηκε από παλαιά με το είδος του κωνικού πετάσου, το λεγόμενο σκιάδιο· η εξήγηση αυτή ευνοεί το στρογγυλό σχέδιο του οικοδομήματος με στέγη κωνική σχηματιζόμενη από δοκάρια που συγκλίνουν σε κορυφή πάνω από το κέντρο του κτιρίου.³⁹³

Στο ίδιο χρονικό διάστημα με τη σκιάδα χρονολογείται και η κατασκευή του περιφερούς οικοδομήματος με τα αγάλματα του Ολυμπίου Δία και της Ολυμπίας Αφροδίτης από τον Επιμενίδα τον Κρήτα.

Η ανέγερση της περσικής στοάς σηματοδοτεί το πρώτο ήμισυ του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ η ύπαρξη ανδριάντα του Δήμου πρέπει να ανάγεται στα ελληνιστικά χρόνια.

Το λεγόμενο «κυκλικό οικοδόμημα» δεσπόζει στο μέσο της νότιας/νοτιοδυτικής παρυφής του λόφου Παλαιόκαστρο. Πριν την ανασκαφή ο χώρος παρουσίαζε τη μορφή μεγάλου, στρογγυλού εξάρματος γης. Όταν ο χώρος ανασκάφηκε,³⁹⁴ αποκαλύφθηκε κυκλικός τοίχος στιβαρής κατασκευής, που σωζόταν μόνο σε

³⁹¹ Χρήστου, Χ., Π.Α.Ε

³⁹² Dinsmoor, W., the arch of abc. Gr., 1950, s. 119

³⁹³ Παπαχατζή, Ν., Πανσ. Λακ. 1980, σ. 345 σημ. 8

³⁹⁴ Waldstein, C. – Maender, C., A.J.A. (1893), σ.σ. 410-480

μήκος ημικυκλίου. Στο κέντρο της κατασκευής, στην κορυφή του εξαρμάτος υπήρχε βάση αγάλματος ή αγαλμάτων, τα οποία ήταν τοποθετημένα σε αντίστοιχη υποδοχή. Ο πυρήνας της κατασκευής αποτελείται στο βορειοδυτικό τμήμα από σκληρό βράχο και στο νοτιοανατολικό τμήμα από επίχωση. Κατά το βόρειο ήμισυ της κατασκευής βρέθηκαν *in Situ* είκοσι δύο λιθόπλινθοι από μαλακό πωρόλιθο. Ήταν τοποθετημένες σε επάλληλες ομόκεντρες σειρές σε σχέση με το νοητό κέντρο της κατασκευής, παρέχοντας εικόνα κοίλου θεάτρου.

Για την ταύτιση αυτού του μνημείου έχουν προταθεί πολλές ερμηνείες. Ο Χρήστου,³⁹⁵ ο δεύτερος ανασκαφέας του μνημείου, λόγω της ανακάλυψης εσχάρας θυσιών και βόθρου ταύτισε το μνημείο με το αναφερόμενο από τον Πausανία ιερό της Γης, στην αγορά της πόλης. Ο Martin³⁹⁶ διερωτάται μήπως το οικοδόμημα αυτό σχετίζεται με το Χορό, αλλά επίσης θεωρεί ότι η μαρτυρία του Πausανία για την σκιάδα και η πιθανότητα να καλυπτόταν ο ευρύς αυτός χώρος με ένα είδος σκιαδίου κατά τα Κάρνεια, είναι στοιχεία που δεν πρέπει να αγνοούνται. Ο Mertens³⁹⁷ επίσης υποθέτει ότι το κτίριο συνδέεται ή ταυτίζεται με την σκιάδα. Οι Musti – Torelli³⁹⁸ τον ταυτίζουν με το ηρώο του Βρασίδα, που αναφέρει ο Πausανίας³⁹⁹ και το χρονολογούν στον 5^ο αι. π.Χ. Οι Waywell και Wilkes⁴⁰⁰ το ταυτίζουν επίσης με το κενοτάφιο του Βρασίδα ή ακόμα του Κλεομένη Γ' ή και του Νάβιδος, παρότι δεν αναφέρει κάτι τέτοιο ο Πausανίας. Θεωρούν επίσης πολύ ελκυστική την υπόθεση πως πρόκειται για το οικοδόμημα με τα αγάλματα του Ολυμπίου Διός και της Ολυμπίας Αφροδίτης, σχετίζοντας μάλιστα τη λατρεία με τον Αδριανό και την επισκευή του οικοδομήματος στο δεύτερο τέταρτο του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Η τελευταία θεωρία, που νομίζουμε ότι είναι η εγκυρότερη, διατυπώθηκε από την Κουρίνου, η οποία ταυτίζει το οικοδόμημα με τον αναφερόμενο από τον Πausανία Χορό.⁴⁰¹

---

³⁹⁵ Χρήστου, Χ., Π.Α.Ε., 1964, σ.σ. 102-110

³⁹⁶ Martin, R., 1951, σ.σ. 233-235

³⁹⁷ Mertens, O., 1982, σ.σ.108-110

³⁹⁸ Musti, D. – Torelli, M., 1991, σ.σ. 210 -211

³⁹⁹ III, 14.1 – 2

⁴⁰⁰ Waywell, G.B. – Wilkes, J.J., 1994,s.s. 414-419

⁴⁰¹ Κουρίνου, Ε., 2.000, σ. 123

Οι ναοί του Καίσαρα και του Αυγούστου, που αναφέρει ο Πausανίας, σχετίζονται με την κυριαρχία του Γαΐου Ιουλίου Ευρυκλέους, εποχή ακμής για την πόλη, η οποία κοσμεείται και με άλλα μνημειώδη οικοδομήματα, θέατρο κ.τ.λ. Από τα αγάλματα, που σύμφωνα με τον περιηγητή κοσμούσαν την αγορά της Σπάρτης, μόνο ενός έχει αναγνωρισθεί ο αγαλματικός τύπος, του Ερμή Αγοραίου σε σύμπλεγμα με το νήπιο Διόνυσο, που αποδίδεται σε σπαρτιατικό νόμισμα επί Κόμμοδου (172-175 μ.Χ.).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΟΥ ΓΥΘΕΙΟΥ

Εκτεταμένες αρχαιολογικές έρευνες στο Γύθειο και στην αγορά του δεν έχουν πραγματοποιηθεί. Οι γνώσεις μας βασίζονται στην πενιχρή περιγραφή του Παυσανία και στα λιγοστά ερείπια οικοδομημάτων, που έχουν έλθει στο φως.

Η αγορά του Γυθείου πρέπει να άρχιζε αμέσως από τα νότια και ανατολικά του Θεάτρου.⁴⁰² Προς τα νοτιανατολικά το όριό της ήταν η αρχαία παραλία, που μέρος της έχει σήμερα κατακλυσθεί από τη θάλασσα. Ήταν ένας μεγάλος ανοικτός χώρος, που κοσμούσαν με ναούς και δημόσια οικοδομήματα. Πολλές ενδείξεις βοηθούν στον ακριβή καθορισμό της θέσης της. Νότια του θεάτρου και παράλληλα με τους πρόποδες του λόφου της ακρόπολης, που βρισκόταν πάνω από το ανεσκαμμένο θέατρο, υπάρχουν τα ίχνη ενός επιμήκους μαρμάρινου οικοδομήματος, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου είναι καλυμμένο. Πίσω από αυτό το οικοδόμημα και κοντά στην εκκλησία της Παναγίας, υπάρχει ένας δημόσιος χώρος που ίσως θα μπορούσε να ταυτιστεί με την ιερή πηγή του Ασκληπιού, που αναφέρει ο Παυσανίας.⁴⁰³ Η πηγή βρισκόταν, κατά τον Παυσανία, στην ίδια πλευρά της αγοράς με το ιερό του Απόλλωνα, και ήταν ακριβώς σε αυτό το σημείο που ανακαλύφθηκε επιγραφή, η οποία αναφέρεται στο ιερό. Επομένως έχουμε κάποιες ενδείξεις για τη μία πλευρά. Μεταξύ αυτής της πλευράς και της θάλασσας και παράλληλα και στα δύο σημεία, ο Σκιάς ανακάλυψε μαρμάρينو επιστύλιο και στυλοβάτη, μαζί με ένα κορινθιακό κιονόκρανο, τρία μέτρα κάτω από την επιφάνεια του εδάφους.⁴⁰⁴ Στον ίδιο χώρο βρέθηκε και ένας πίνακας μετρήσεως υγρών. Το αντικείμενο αυτό, όπως και ένα παρόμοιο τραπέζι που βρέθηκε in Situ στην Πομπηία, πρέπει να βρισκόταν σε μια εμπορική αγορά.⁴⁰⁵

Τα στοιχεία που έχουμε συγκεντρώσει για την αγορά του Γυθείου αφορούν το ανατολικό τμήμα της, το οποίο θα κάλυπτε μία μεγάλη έκταση νότια-ανατολικά του θεάτρου, με τη δυτική της πλευρά κατά μήκος των υπορρειών του λόφου της ακρόπολης. Το τμήμα αυτό θα συγκέντρωνε μέρος της εμπορικής δραστηριότητας των γυθεατών, αλλά και μέρος των θρησκευτικών λειτουργιών της πόλης.

---

⁴⁰² Σκιάς, Α.Ε., 1892 και Παπαχατζή Ν., Πανσ. Λακ., σ. 41, σημ. 1

⁴⁰³ Forster, E.S., B.S.A., 1906-7, s. 221

⁴⁰⁴ Σκιάς, Α.Ε., 1892, σ. 378

⁴⁰⁵ Forster, E.S., B.S.A., 1906-7, σ. 221,

ΑΤΤΙΚΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΓΟΡΕΣ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ

Την έλλειψη συστηματικών ανασκαφών στον Πειραιά αναπληρώνουν τα λίγα, αλλά χαρακτηριστικά τυχαία ευρήματα και η διαμόρφωση του εδάφους με τα λιμάνια και το ρυμοτομικό σχέδιο. Το τελευταίο μάλιστα επιτρέπει να αναπαραστήσουμε με ακρίβεια τη μορφή της πόλης, όπως την συνέλαβε και την εφάρμοσε ο Μιλήσιος αρχιτέκτονας Ιπποδάμος, που κατά τον Αριστοτέλη «την των πόλεων διαίρεσιν ευρε και τον Πειραια κατέτεμεν».

Για την Ιπποδάμειο αγορά ο Hirschfeld⁴⁰⁶ αναφέρει ότι βρισκόταν στον επίπεδο επιμήκη χώρο που εκτείνεται μεταξύ του μεγάλου λιμένα του Πειραιά και της Ζέας, μέχρι των υψωμάτων της ακτής. Οι Ραγκαβής και Πανταζής την τοποθετούν παρά την κεντρική είσοδο των τειχών του Πειραιά και στο σημείο που συναντιούνται τα Πειραιϊκά με τα Μακρά τείχη.⁴⁰⁷ Ο Αγγελόπουλος⁴⁰⁸ στη δυτική κλιτή του λόφου της Μουνιχίας, σε ύψωμα ορατό από τη θάλασσα. Με την ανακάλυψη όμως της επιγραφής της σκευοθήκης του Φίλωνος, η Ιπποδάμειος αγορά τοποθετείται στη δυτική όψη των προπόδων της Μουνιχίας, στα βόρεια του λιμανιού της Ζέας και κοντά στη Σκευοθήκη.⁴⁰⁹

Η “Ιπποδάμειος” φαίνεται ότι διασταυρωνόταν με μία κεντρική οδό, που έφθανε μέχρι την οπίσθια πλευρά του θεάτρου, που οικοδομήθηκε στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. και με μία άλλη οδό παρελάσεως των εκκλησιαστικών πομπών, η οποία ήταν κάθετη στην πρώτη. Η δεύτερη αυτή οδός ξεκινούσε από το μυχό του κεντρικού λιμένα, περνούσε από τον οίκο των Διονυσιαστών και κατέληγε διαμέσου της αγοράς στο ιερό της Μουνιχίας Αρτέμιδος. Επίσης στο τείχος του πολεμικού λιμανιού της Ζέας, υπήρχε πύλη προς την Ιπποδάμειο αγορά.⁴¹⁰

Η Ιπποδάμειος αγορά περιβαλλόταν από ιδιωτικές οικίες και δημόσια οικοδομήματα, η ακριβής θέση των οποίων παραμένει άγνωστη. Υπήρχαν ιερά και

---

⁴⁰⁶ Hirschfeld, G., 1878, σ. 80

⁴⁰⁷ Ραγκαβής Α.Π., 1888, σ.283 και Πανταζής, Δ., 1868, σ.251

⁴⁰⁸ Αγγελόπουλος, Η., 1898

⁴⁰⁹ Πανάγου, Χ. Θ., 1995, σ. 278

⁴¹⁰ Πανάγου, Χ. Θ., 1995, σ. 278

βωμοί, από τα οποία γνωρίζουμε μόνο το ιερό της Εστίας, και επίσης Αγορανόμοιο, για τη ζύγιση των τροφίμων, τον έλεγχο των τιμών, τις νοθεύσεις και τις αποκρύψεις.⁴¹¹

Την ακριβή θέση, την έκταση και τη μορφή του εμπορικού τομέα του Κανθάρου δίνει το σύγχρονο με την ίδρυση της πόλης σύστημα των «ορών» (οροσήμεων), που βρέθηκαν το 19^ο αι. στις αρχικές τους θέσεις.⁴¹² Την εμπορική ζώνη χώριζε από την υπόλοιπη πόλη ένας δρόμος. Σε κάποιο σημείο του δρόμου αυτού, στη διασταύρωση των οδών Κολοκοτρώνη – Σαχτούρη, βρέθηκε στημένος στην αρχική του θέση ο εμπορίου και οδου ορος. Από την πλευρά της θάλασσας τα όρια του εμπορικού αγκυροβολίου ορίζονταν πάλι με δύο στήλες με την επιγραφή ορος όρμου Πορθμείων. Το Εμπόριον καταλάμβανε συνεπώς την ανατολική παραλιακή ζώνη (εκτάσεως περίπου 1,5 τετρ. χιλιομ.) του κεντρικού λιμένα, από τη σημερινή ακτή Μιαούλη έως περίπου την οδό Νοταρά, και από την πλατεία Καραϊσκάκη στα βόρεια έως το Τελωνείο στα νότια.⁴¹³

Τη φυσιογνωμία του χώρου καθόριζαν πέντε μεγάλες στοές, κτισμένες γύρω από το λιμάνι και ο μεγάλος μόλος (το Διάζευγμα), που διακρινόταν μέχρι το 19^ο αι. στη μέση του χώρου του Εμπορίου. Απέναντι στο Διάζευγμα υπήρχε το Δείγμα, όπου οι έμποροι εξέθεταν τα δείγματα των εισηγμένων ειδών.

---

⁴¹¹ Steinhauer, G., B.C.H, 118, (1994), σ.σ. 51-68

⁴¹² Martin, R., 1951, s. 358

⁴¹³ Σταϊνχάουερ, Γ., 1998, σ. 20

Η ΑΓΟΡΑ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΑ

Η αγορά του Ραμνούντα παρουσιάζει έναν ιδιαίτερο τύπο αγοράς, αποτελούμενο από ένα στοιχειώδες θέατρο, που εκτείνεται σε ισόπεδο χώρο στα νότια του λόφου της ακρόπολης, λίγο χαμηλότερα από την είσοδο του εσωτερικού περιβόλου του οικισμού.⁴¹⁴ Στην πλαγιά του λόφου, που ορίζεται στα βόρεια από μία σειρά εδωλίων, βρίσκεται μία κατασκευή την οποία συνθέτουν τρεις σειρές ευθυνηρίας, συνολικού μήκους 4,81 μέτρων, ενωμένες σε σχήμα διπλού T, εκτεινόμενες προς ανατολάς από σειρές μαρμάρινων ενεπίγραφων πλακών και στα δυτικά από σειρά εδωλίων. Μια κατηγορία από τις ενεπίγραφες λίθινες πλάκες, που χρησιμοποιήθηκαν ως εδώλια για τις προεδρίες, φέρουν αφιέρωση στον Διόνυσο από κάτοικο του Ραμνούντα, τον Ξενοκράτη.⁴¹⁵ Πίσω από τις προεδρίες δε σώζονται λείψανα εδωλίων. Το πλήθος τους έχει διασκορπιστεί στον ευρύτερο χώρο. Η πλατεία ορίζεται στα νότια από ένα ορθογώνιο κτίριο, τοποθετημένο σε απόσταση 11,40 μέτρων από τη μαρμάρινη κατασκευή. Πρόκειται, προφανώς, όχι για ένα σκηνικό οικοδόμημα, αλλά για διοικητικό κτίριο συνδεδεμένο με την αγορά.⁴¹⁶ Τα κατάλοιπα μιας μικρής κατασκευής, θα μπορούσαν να ανήκουν σε βωμό.

Δε θα διστάζαμε να αποδώσουμε σε αυτό το σύνολο με την αισθητά ορθογώνια κάτοψη, αποτελούμενη από σειρές αναθηματικών στηλών και διαιρεμένη σε δύο μέρη από τα έδρανα των προεδριών, την ονομασία θέατρο.⁴¹⁷ Όπως μαρτυρείται από αφιέρωση χαραγμένη πάνω σε έδρανο, ο χώρος αυτός ήταν υπό την προστασία του Διονύσου. Η απόδοση αυτή έχει βασιστεί σε αναθηματική επιγραφή σε τμήμα επιστυλίου από ναό του Διονύσου Ληναίου, που είχε ιδρυθεί από κάποιον Καλλισθένη στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.

Επομένως οι ενδείξεις που έχουμε αποδεικνύουν ότι πρόκειται για το πολιτικό κέντρο του δήμου, την πολιτική αγορά του Ραμνούντα, όπου συγκεντρώνονταν οι διοικητικές λειτουργίες και γιορτάζονταν οι τοπικές γιορτές.

-

⁴¹⁴ Martin, R., 1951 σ. 250

⁴¹⁵ I.G. III2, 1, 2849, Π.Α.Ε., (1880), σ.62, (1890), σ.σ. 27-30, (1891), σ.13, (1892), σ.σ.29-31

⁴¹⁶ Martin, R., 1951, σ.251

⁴¹⁷ Π.Α.Ε., (1891), σ.16

Η ΑΓΟΡΑ – ΘΕΑΤΡΟ ΤΟΥ ΘΟΡΙΚΟΥ

Η σύνδεση ανάμεσα σε αγορές και θέατρα τέθηκε αρχικώς από τη δομή των χώρων συγκέντρωσης των πόλεων της αρχαϊκής Κρήτης και εν συνεχεία ακόμα περισσότερο από την οργάνωση των δήμων της Αττικής.

Το θέατρο του Θορικού, χαρακτηριστικό για το πρωτότυπο σχέδιό του, δεν ήταν παρά ένα auditorium. Δεν χρησίμευε ευθύς εξαρχής, όπως προσπάθησε να αποδείξει ο Bulle, για θεατρικές παραστάσεις, αλλά για τις συγκεντρώσεις του δήμου.⁴¹⁸ Το αρχικό κοίλο δημιουργήθηκε στην κατάλληλα διαμορφωμένη πλαγιά του λόφου. Η ορχήστρα που διαμορφώθηκε στο τέλος του 6^{ου} αι. π.χ. σε ένα ορθογώνιο άνδηρο, πλαισιώνεται προς βοράν από την πλαγιά του λόφου και προς νότον από ένα ογκώδες αντιστήριγμα, που συγκρατεί τα χώματα και δημιουργεί το αναγκαίο βάθος. Στην ανατολική πλευρά είχε λαξευθεί στο βράχο μια μικρή αίθουσα με δυο σειρές θρανίων, στην οποία μπορούμε να αναγνωρίσουμε ένα βουλευτήριο ή ακόμα κι ένα δικαστήριο⁴¹⁹.

Το κοίλο του θεάτρου του Θορικού παρουσιάζει ομοιότητες και αναλογίες με τη διάταξη των θεατρικών περιοχών των Κρητικών πόλεων της Δρήρου και της Λατώς, και μπορούμε να επισημάνουμε τη σπουδαιότητα αυτής της συγγένειας για την ιστορία των αρχαϊκών τύπων αγοράς και την καταγωγή της ελληνικής αρχιτεκτονικής.

Στα τέλη του 5^{ου} αι. και στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., η αγορά του Θορικού τροποποιείται την στιγμή που η προτίμηση για θεατρικές παραστάσεις ξεπέρασε τα όρια της αθηναϊκής χώρας, έτσι που ο πολιτικός ρόλος των συναθροίσεων του δήμου μειώνεται σταδιακά. Την περίοδο αυτή ένα μικρό ιερό ιδρύεται στη δυτική πάροδο με το βωμό του μέσα στο χώρο της ορχήστρας. Τα κατώτερα εδώλια εγκόπτονται, για να διευκολύνουν την κυκλοφορία γύρω από την τράπεζα θυσιών. Μόνιμη σκηνή δε φαίνεται να υπήρχε. Στις θεατρικές παραστάσεις οι ηθοποιοί θα εμφανίζονταν σε ένα

ξύλινο πόδιο (rodium), που συγκρατούνταν στύλους. Η μακρόστενη αίθουσα που ήταν λαξευμένη στο βράχο στην ανατολική πάροδο προσαρτήθηκε στο θέατρο και χρησιμοποιήθηκε ως σκηνοθήκη.⁴²⁰ Ο χαρακτήρας της όλης κατασκευής είχε ριζικά

---

⁴¹⁸ Martin, R., 1951, σ.249

⁴¹⁹ Martin, R., 1951, σ.250

⁴²⁰ Bulle, H.,1937, σ.σ. 12-13

μεταβληθεί, για την αντιμετώπιση καθαρά πρακτικών λύσεων, που είχαν σχέση με τη διονυσιακή λατρεία και τις θεατρικές παραστάσεις που δίδονταν στο χώρο.

Η μικρή αίθουσα συγκέντρωσης του δήμου αντικαταστάθηκε από μία στοά, στα δυτικά του θεάτρου, με κιονοστοιχία σε κάθε πλευρά.⁴²¹ Η οργάνωση του δημόσιου χώρου του Θορικού βασίστηκε εξολοκλήρου στις μεταβολές της λειτουργίας του.

---

⁴²¹ Martin, R., 1951, σ.250

Η ΑΓΟΡΑ – ΘΕΑΤΡΟ ΤΗΣ ΙΚΑΡΙΑΣ

Μεταξύ Θορικού και Ραμνούντα, στο σημείο που δεσπόζει ο κόλπος του Μαραθώνα, βρισκόταν ο αρχαίος δήμος της Ικαρίας, όπου οι διοικητικές λειτουργίες συγκεντρώνονταν επίσης σε ένα θέατρο, το οποίο ήταν και η αγορά του δήμου. Το θέατρο - αγορά της Ικαρίας ήταν αφιερωμένο στον Διόνυσο, αλλά άρρηκτα συνδεδεμένο με το γειτονικό ιερό του Πυθίου Απόλλωνα.⁴²² Η διάταξη της αγοράς της Ικαρίας ήταν ίδια με αυτήν του Ραμνούντα. Το κοίλο του θεάτρου ήταν διαμορφωμένο στην πλαγιά ενός λόφου, ενώ μπροστά υπήρχε πλατεία σε άνδηρο, διαμορφωμένο από ισχυρή επιχωμάτωση, το οποίο συγκρατούσε υψηλός αναλημματικός τοίχος. Το ότι ο χώρος ήταν αφιερωμένος στον Διόνυσο έχει επιβεβαιωθεί από επιγραφές.⁴²³

Αν και οι αγορές του Ραμνούντα και της Ικαρίας είναι μεταγενέστερες, δεν διαφέρουν ωστόσο από την αγορά του Θορικού. Είναι επίσης χώροι με πολιτικό και θρησκευτικό ρόλο. Ο διοικητικός τους ρόλος εξηγεί την αρχιτεκτονική τους λιτότητα.

---

⁴²² Martin, R., 1951, σ.251

⁴²³ I.G., Π2, 3095 και 3099

ΒΟΙΩΤΙΑ

Η ΑΓΟΡΑ ΤΩΝ ΘΗΒΩΝ

ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΤΑΥΤΙΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Οι πληροφορίες που αντλούμε για τις αγορές των Θηβών από τα αρχαία κείμενα είναι πολλές και ενδιαφέρουσες και βοηθούν στην τοπογραφική μελέτη και στην ταύτιση των δημοσίων και θρησκευτικών οικοδομημάτων και αναθημάτων που συνδέονται με αυτές.

Εξίσου αρκετές είναι και οι θεωρίες που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί. Ο Κεραμόπουλλος⁴²⁴ συγκεκριμένα, θεωρεί ότι η αγορά που είδε ο Πausanias ήταν ρωμαϊκή, διότι πέντε βάσεις κίωνων που βρήκε ο ίδιος στα δυτικά της θέσης 1, (ανάκτορο Α) χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο.⁴²⁵ Επίσης υποθέτει, ότι οι Θήβες, είχαν τρεις αγορές, διότι οι δύο που αναφέρονται από τον Σοφοκλή ήταν ξεχωριστές από εκείνη των ρωμαϊκών χρόνων. Αν και είναι πιθανό οι κίονες που βρέθηκαν από τον Κεραμόπουλλο να προέρχονται από την αγορά, ωστόσο δεν μπορούν απαραίτητα να αποτελούν χρονολογικό όριο για την κατασκευή ενός κτιρίου της· θα μπορούσαν κάλλιστα να αποδοθούν σε μία ρωμαϊκών χρόνων αναστήλωση ή προσθήκη.

Για τον Συμεώνογλου τα υπάρχοντα στοιχεία καθιστούν αρκετά βέβαιο ότι η κυρίως αγορά βρισκόταν πάνω στην Καδμεία.⁴²⁶ Πιθανόν ιδρύθηκε κατά τους Σκοτεινούς Χρόνους και συνέχισε τη λειτουργία της μέχρι την εποχή που ο Πausanias επισκεύτηκε την πόλη, έχοντας ανακαινιστεί αρκετές φορές. Δεν θα μπορούσε να αποτελεί έκπληξη το ότι είχε ιδρυθεί στο χώρο της οικίας του Κάδμου: η περιοχή των δύο ανακτόρων είχε μείνει ανοικοδόμητη, με εξαίρεση τα ιερά του

Διονύσου και της Δήμητρας, τα οποία είχαν θεμελιωθεί στα ερείπια των ανακτόρων. Ο Συμεώνογλου επομένως θεωρεί πιθανό να οργανώθηκε στην περιοχή δυτικά του πρώτου Υστεροελλαδικού ανακτόρου (στο σημείο που ο Κεραμόπουλλος βρήκε τους κίονες) και μεταξύ των δύο ανακτόρων.

---

⁴²⁴ 1917, σ.σ.340, 371-379

⁴²⁵ Π.Α.Ε., 1912, σ.80

⁴²⁶ 1980, σ.137

Η ίδρυση μιας νέας αγοράς όπως τεκμηριώνεται από φιλολογικές πηγές, για τον Συμεώνογλου ήταν ένα από τα αρχικά τεχνικά έργα του τέλους του 6^{ου} αι. ή των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ., επειδή ο Πίνδαρος αφιέρωσε εκεί το άγαλμα του Αγοραίου Ερμή. Πολλά κτίρια και αγάλματα προστέθηκαν κατά τη διάρκεια της κλασικής περιόδου, όπως ο ναός του Δία Αγοραίου και το άγαλμα του Απόλλωνος Βοηδρομίου, που αναφέρει ο Πausανίας. Είναι επίσης πιθανό στην αγορά ή κοντά σε αυτήν να υπήρχαν τα δύο αγάλματα της Αθηνάς Ζωστηρίας και η Πυρά των Νιοβίδων, που θα πρέπει να ήταν το ίδιο πράγμα με τις Επτά Πυρές.

Ο Κεραμόπουλλος θεωρεί πιθανό ο ναός της Ευκλείας να βρισκόταν στη θέση της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής, πράγμα που συνεπάγεται ότι η αγορά θα έφτανε ως εκεί και ότι ο Πausανίας θα αναφερόταν σε μνημεία που βρίσκονταν εμπρός από τις Βορραίες πύλες και για αυτό μιλάει μετά για τον τύμβο του Ζήθου και του Αμφίωνα.⁴²⁷ Ο Κεραμόπουλλος δέχεται αυτόν τον τάφο κοινό και επισημαίνει ότι οι λίθοι που βρίσκονταν κοντά θα αποτελούσαν τμήμα του προϊστορικού τείχους της Καδμείας.⁴²⁸ Επίσης ταύτισε το μνημείο με τον τύμβο που κατέχει την κορυφή του Ταλάρου. Συνοψίζοντας λοιπόν ο Κεραμόπουλλος τοποθετεί τη νέα αγορά μεταξύ των λόφων Καστέλλια και Καδμείας και συμπληρώνει ότι θα επεκτεινόταν στα Βόρεια προς την Αγία Παρασκευή, γιατί πιστεύει πως το θέατρο ήταν επίσης εκεί.

Επειδή το ιερό του Δία Αγοραίου ήταν το προτελευταίο μνημείο που είδε ο Πausανίας αφήνοντας την πόλη καθοδόν για το Καβείριο, ο Συμεώνογλου πιστεύει ότι το ιερό γειτνιάζε με τη μία και μοναδική αγορά στα νότια της, κοντά στην πηγή Βράνεζι, όπου ο δρόμος από τις Νήιστες στρέφει προς τα δυτικά και αφού το ιερό της Μητρός και το Καβείριο αναφέρονται πριν από αυτό θα μπορούσαν να βρίσκονται

στη δυτική πλευρά της βόρειας άκρης της Καδμείας, δηλαδή του λόφου του μουσείου. Το σπίτι του Πινδάρου σημειώνει ότι θα είχε κτιστεί σε εκτεταμένη ιδιοκτησία, σε σημείο ανάμεσα σε δύο θέσεις που βρίσκονται κοντά στο δρόμο που κινείται στα πόδια των λόφων δυτικά από την Πλακιώτισσα και απέχουν μεταξύ τους περίπου 300μ. η μία από τις Νήιστες και η άλλη νοτιότερα.⁴²⁹ Υποστηρίζει επίσης ότι ο ποιητής αποκαλεί γείτονες τους θεούς που λατρεύονταν κοντά στην ιδιοκτησία του, και αυτοί

---

⁴²⁷ 1917, σ. 381

⁴²⁸ 1917, σ. 382

⁴²⁹ Συμεώνογλου, Σ.,1980, σ.140

ήσαν η Μήτηρ Δινδυμήνη, που την τοποθετεί στην Αγία Τριάδα, ο Ποσειδών, το ιερό του οποίου τοποθετεί στην Αγία Ελεούσα, και ο Αλκμαίων, που θεωρεί ότι λατρευόταν στον ίδιο χώρο με τον Αμφάραο, στη θέση του Αγίου Νικολάου. Το ναό της Ευκλείας και τα συναρτημένα με αυτόν μνημεία αναζητεί βόρεια ή βορειοδυτικά από το λόφο και υποθέτει ότι θα κατείχε τη θέση της εκκλησίας της Ευαγγελίστριας. Επίσης σημειώνει ότι τα αγάλματα του Απόλλωνα, του Ερμη και της Αθηνάς, καθώς και η πυρά των Νιοβίδων, βρίσκονταν κοντά στην έρημη επί Πausανία αγορά και θεωρεί ότι τα αγάλματα αυτά δεν σχετίζονταν με κάποιο τόπο λατρείας, αλλά ήσαν αφιερωμένα σε δημόσιο χώρο. Για τις πυρές λέει ότι ήσαν επτά και σχετίζονταν με την εκστρατεία των επτά και ότι στις πυρές αυτές κήκαν και οι στρατιώτες των εισβολέων και όχι μόνο οι στρατηγοί.⁴³⁰

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ

Η πόλη των Θηβών αναπτύχθηκε ανατολικά της ακρόπολης και βορειότερα, εκατέρωθεν του Ισμήνου και στην κάτω λεκάνη του Χρυσορρόα. Η πόλη τειχίστηκε στα όψιμα αρχαϊκά χρόνια. Το πρώιμο σώμα των πολιτών/στρατιωτών πρέπει να συγκροτούνταν από επτά μέρη και η συνέλευση των ενόπλων θα γινόταν στα πρηνή δυτικά του Μικρού Καστελιού, όπου υπήρχαν επτά στήλες ή σωροί λίθων (Ερμαί) και η θέση λεγόταν Επτά Πυραί.⁴³¹ Η πολιτική αγορά των Θηβών αναπτύχθηκε στη θέση που ορίζεται από τρεις κυκλοφοριακούς κόμβους: ο πρώτος ανατολικά του διάσελου ανάμεσα στους λόφους του Μουσείου και του Ταλάρου, απ' όπου ερχόταν

ο δρόμος από τους Δελφούς και την Ογχηστό, ο δεύτερος στα βόρεια του Μικρού Καστελιού, και ο τρίτος έξω από τις Προϊτίδες Πύλες. Το όριο της προς τα βόρεια συνέπιπτε περίπου με τη σημερινή οδό Χρυσοστόμου Σμύρνης, στα ανατολικά ήταν τα πρηνή των Καστελιών, κυρίως του Μικρού, και στα νοτιοδυτικά τα πρηνή της Καδμείας και τα πιο πέρα από αυτά ως το λόφο του μουσείου.

Νοτιότερα στο κοίλωμα, ανάμεσα στα δύο Καστέλλια, κατασκευάστηκε το θέατρο και πιθανώς σε συνάρτηση με αυτό χαμηλότερα μια “πολύστυλος στοά”, που μπορούσε να λειτουργεί ως σκηνή θεάτρου και ως βουλευτήριο.⁴³²

---

⁴³⁰ 1980, σ. 191

⁴³¹ Φαράκλα, Ν., 1998, σ.170

⁴³² Φαράκλα, Ν., 1998, σ.171

Βορειότερα από τους τάφους των Νιοβίδων βρισκόταν ιερό τριπλής θηλυκής θεότητας με τα ονόματα Εύκλεια, Ανδρόκλεια και Αλκίς. Στη θέση του φραγκικού πύργου, στο βόρειο άκρο της νοτιοδυτικής πλευράς της αγοράς, υπήρχε μικρός τύμβος, που αποδιδόταν στον Αμφίονα. Σε κάποιο σημείο της αγοράς λατρεύονταν οι Λευκό Πόλω, τοπική παραλλαγή των Διοσκούρων, οι οποίοι ταυτίστηκαν με τους Αμφίονα και Ζήθο, ενώ υπήρχε τύμβος που θεωρούνταν κοινός τους τάφος.

Στην πολιτική αγορά των Θηβών είχε πρόσβαση το “μάχιμον”, ενώ η “αναγκαία”, που θα σχετιζόταν με όλες τις δραστηριότητες περί το “γεωργουν”, βρισκόταν σε άλλο σημείο, πιθανόν κοντά στην κρήνη Δίρκη, το Παραπόρτι, και στον επίπεδο χώρο βόρεια από αυτήν στα δυτικά της Καδμείας.⁴³³

Μετά το θάνατο του Πινδάρου εφαρμόστηκε πολιτικό, οικοδομικό και πολεοδομικό πρόγραμμα, στα πλαίσια του οποίου η αγορά αναγκαία αναβαθμίζεται σε πολιτική, ισότιμη με την άλλη η οποία πλέον διακρίνεται με το επίθετο “αρχαία”, δηλαδή αρχική. Το σπίτι του Πινδάρου μετατράπηκε σε Πρυτανείο και το γειτονικό Μητρώο απέκτησε ίσως πολιτικό χαρακτήρα. Την ίδια εποχή ιδρύθηκε στην αρχαία αγορά και το άγαλμα του Ερμή Αγοραίου, που δήλωνε ότι εκτός από πολιτικό ρόλο, η αγορά αυτή είχε και εμπορικό.

Εάν η αγορά έφτανε στα βόρεια ως τη γραμμή που ενώνει τα βόρεια άκρα των λόφων του μουσείου και του Μικρού Καστελλιού, η έκτασή της θα ήταν περίπου 45 με 50 στρέμματα, όση δηλαδή και της αθηναϊκής ή ελάχιστα μικρότερη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή είναι η “αρχαία”, η αρχαϊκή, που διαμορφώθηκε πριν από την

οικοδόμηση του τείχους της πόλης και συνέχισε να υπάρχει και μετά την επέκταση της πόλης στα δυτικά, ανοικοδομήθηκε μετά την καταστροφή επί Αλεξάνδρου και βαθμιαία εγκαταλείφθηκε μετά τα επί Σύλλα ατυχήματα.⁴³⁴ Την εποχή του Πausανία δεν είχε πολιτικό ρόλο, όμως εξακολουθούσε να αποτελεί σημαντικό χώρο, λόγω της συγκέντρωσης θρησκευτικών λειτουργιών και ιστορικής μνήμης.

Η αγορά που αναφέρει ο Πausανίας δεν υπήρχε πριν να συρρικνωθεί η πόλη στη Καδμεία. Η επί της Καδμείας αγορά εμφανίζεται όταν παύει να υπάρχει η κάτω πόλη, ασφαλώς μετά τον Σύλλα. Στην εποχή του Πausανία θα χρησίμευε ως αγορά

---

⁴³³ Φαράκλα, Ν., 1998, σ.172

⁴³⁴ Φαράκλα, Ν., 1998, σ. 172

το αναμορφωμένο στην πρώιμη ελληνιστική εποχή ιερό του Διονύσου Καδμείου. Ήταν μια τετράπλευρη περίστυλη αυλή, στο κέντρο της οποίας θα βρισκόταν ο ναός του Διονύσου. Η νότια πλευρά της βρισκόταν νοτιότερα της οδού Οιδίποδος, η δυτική περίπου στην οδό Επαμεινώνδα, η ανατολική δυτικά από την οδό Πελοπίδου και ίσως σε αυτή βρισκόταν κεντρικό περίστυλο βορειότερα από την οδό Οιδίποδος. Ο ναός του Διονύσου θα πρέπει να κατείχε τη θέση της σημερινής μητρόπολης.⁴³⁵

---

⁴³⁵ Φαράκλα, Ν., 1998, σ. 169

ΒΟΙΩΤΙΚΟΣ ΟΡΧΟΜΕΝΟΣ

Ο Πausanίας δεν αναφέρεται στην αγορά του Βοιωτικού Ορχομενού και στις ανασκαφές δεν προσδιορίστηκαν διοικητικά κτίρια, που θα μας έδιναν κάποια στοιχεία για την οργάνωση της. Επομένως για τη θέση της μπορούμε να κάνουμε μόνο υποθέσεις.

ΤΑΥΤΙΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Από το βίο του Ησιόδου του Πρόκλου, βασισμένο σε μαρτυρία του Αριστοτέλη, είναι γνωστό πως υπήρχε στην αγορά τάφος του Ησιόδου μαζί με ηρώο του Μινύα.⁴³⁶

Ο Πausanίας αναφέρει ότι ο Μινύας είχε χτίσει θησαυροφυλάκιο, για να αποθέσει τα πλούτη του.⁴³⁷ Κατόπιν αναφέρει ότι στον Ορχομενό υπήρχαν τάφοι του Μινύα και του Ησιόδου.⁴³⁸ Σε ποια θέση έδειχναν επί των ημερών του Πausanία τους τάφους του Ησιόδου και του Μινύα δεν είναι γνωστό.

Μέσα στη θόλο του μυκηναϊκού τάφου βρέθηκε βάθρο μαρμάρινο μήκους 5,73 μ., πάνω στο οποίο είχαν στηθεί αγάλματα στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια. Η υπόθεση πως μέσα στη θόλο ο Πausanίας θα είδε τους αναφερόμενους τάφους θεωρείται αστήριχτη. Εντωμεταξύ αρχαία λείψανα στα βόρεια του μεσαιωνικού μοναστηριού έχουν επίσης αποδοθεί σε ηρώο.

Αν και οι φιλολογικές πηγές δεν μας δίνουν κανένα ακριβές τοπογραφικό στοιχείο για την αγορά, μπορούμε ωστόσο να υποθέσουμε πως βρισκόταν στα

ανατολικά κράσπεδα του οχυρωμένου υψώματος, γύρω από το θολωτό τάφο του Μινύα. Στον ευρύτερο χώρο της αγοράς θα συμπεριλαμβάνονταν κτίρια με διοικητικό και θρησκευτικό χαρακτήρα γύρω και κοντά στο «θησαυροφυλάκιο» της εποχής του Πausανία, τα λείψανα των οποίων δεν έχουν εντοπιστεί.

Στην αγορά ανήκε ίσως και το θέατρο, του οποίου ανασκάφηκε το κοίλο στην πλαγιά μεταξύ του θολωτού τάφου και της εκκλησίας. Το θέατρο ήταν σε χρήση στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια, οπότε πρέπει να γίνονταν εκεί οι μουσικοί κυρίως

-

⁴³⁶ Παπαχατζή, Ν., Πaus. Βοιωτ., σ. 241, σημ. 2

⁴³⁷ IX, 36. 5

⁴³⁸ IX, 38. 3

αγώνες των Χαριτησίων, ετήσια δηλαδή γιορτή προς τιμήν των Χαρίτων, που λατρεύονταν στον Ορχομενό και το ιερό των οποίων τοποθετείται στη θέση της μεσαιωνικής εκκλησίας.⁴³⁹

Αναφορικά με τους τάφους του Μινύα και του Ησιόδου, μπορούμε να τους ταυτίσουμε με το μηκηναϊκό θολωτό τάφο. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι τάφοι επιφανών προσώπων και ηρώων βρίσκονται συνήθως στο πιο πολυσύχναστο και αξιοθέατο σημείο της πόλης, δηλαδή στην αγορά της. Ταφικά μνημεία (ηρώα) απαντώνται στις περισσότερες πόλεις που οι κάτοικοί τους ήθελαν να τιμήσουν τον επώνυμο ήρωα-οικιστή της πόλης τους ή πνευματικούς ανθρώπους για το έργο τους.

---

⁴³⁹ Σπυρόπουλου, Θ., Α.Α.Α., 1973, σ. 392

ΦΩΚΙΔΑ

Η ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ ΤΩΝ ΔΕΛΦΩΝ

Η αρχαία αγορά των Δελφών βρίσκεται τοπογραφικά συνδεδεμένη με τις αρχέγονες λατρείες, στον εσωτερικό χώρο του ιερού, διότι δεν υπάρχουν ενδοιασμοί για την ταύτισή της με την πλατεία Άλω.⁴⁴⁰

Στα βόρεια κράσπεδα του παλιού ιερού του Απόλλωνα, μεταξύ του θησαυρού των Αθηναίων και της Πέτρας της Σίβυλλας υπάρχει μία ορθογώνια θεμελίωση η οποία πιστεύεται πως ανήκει στο βουλευτήριο, στο οποίο γίνονταν οι συνεδριάσεις των 15 βουλευτών της πόλης των Δελφών. Η τοπογραφική πληροφορία εξάλλου που αντλούμε από τον Πλούταρχο οδηγεί στην ασφαλή σύνδεση του οικοδομήματος αυτού με το βουλευτήριο. Η χρονολογία κατασκευής του ανάγεται στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ., βάσει της ομοιότητας που παρουσιάζει με το θησαυρό των Κορινθίων.⁴⁴¹

Στο ιερό του Απόλλωνα υπήρχε και πρυτανείο, για τους οκτώ πρυτάνεις. Το πρυτανείο είναι μεταγενέστερο και είναι γνωστό στον 4^ο αι. π.Χ από ένα κείμενο απολογισμού συντήρησης του περιβόλου του ιερού.⁴⁴¹

Η παρουσία βουλευτηρίου και πρυτανείου στο ιερό του Απόλλωνα δίνει στο χώρο χαρακτήρα προφανώς πολιτικό και δηλώνει οργανισμούς περισσότερο δημόσιους παρά της αμφικτυονίας.

Στην πλατεία Άλω, που βρισκόταν το βουλευτήριο, γιορτάζονταν κάθε όγδοη χρονιά το Σ (τ) επτήριον, μία γιορτή που είχε για κέντρο τη μιμική αναπαράσταση του φόνου του δράκοντα Πύθωνα από τον Απόλλωνα.⁴⁴²

Η λειτουργία δύο πολιτικών κτιρίων στο ιερό του Απόλλωνα, μπορεί να τεκμηριωθεί από το ότι οι Δελφοί δεν αποτελούσαν μία συνηθισμένη πόλη, αλλά επρόκειτο για μία ομάδα κτιρίων που είχαν αναπτυχθεί γύρω από ένα δημοφιλή ιερό τόπο.⁴⁴³ Ο χαρακτήρας του δελφικού ιερού, περισσότερο τοπικός, δικαιολογεί αυτήν τη “λαθραία” εισχώρηση, που δεν έλαβε ποτέ χώρα στη Δήλο. Στην πραγματικότητα οι Δελφοί δεν είχαν πολιτική αγορά. Το βουλευτήριο θα οικοδομήθηκε στο σημείο που υπαγόρευαν λόγοι άνεσης και ευκολίας. Ίσως συνδέθηκε στενά με θρησκευτικούς σκοπούς, παρά με την πολιτική διοίκηση, στοιχείο που ερμηνεύει την ένταξή

-

⁴⁴⁰ Martin, R., 1951, σ. 239

⁴⁴¹ Martin, R., 1951, σ. 240

⁴⁴² Nilsson, M.P., Griech. Feste, σ.σ. 150-157

⁴⁴³ MC Donald, 1943, σ. 252

του στο κέντρο του δελφικού ιερού. Πιθανόν το κτίριο αυτό να χρησίμευε ως αποθηκευτικός χώρος των αρχείων του ιερού.⁴⁴⁴

Η ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΤΩΝ ΔΕΛΦΩΝ (ΡΩΜΑΪΚΗ)

Η εμπορική αγορά των Δελφών βρισκόταν έξω από το ιερό, στο χώρο μπροστά από την κύρια είσοδο του τεμένους. Πρόκειται για την αγορά που διαμορφώθηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους, με χαρακτήρα αποκλειστικά εμπορικό.⁴⁴⁵

Αρχικά αποτελούνταν από στοές στο βάθος των οποίων υπήρχαν εργαστήρια και καταστήματα, γύρω από πλακόστρωτη αυλή. Η αγορά που μέρος της έχει αναστηλωθεί, με τη στορά των ψηλών αρράβδωτων ιωνικών κιόνων και τη σειρά των καταστημάτων πίσω από αυτούς, είναι κατά ενάμισυ τουλάχιστον αιώνα μεταγενέστερη του Πausανία. Είχε διαδεχτεί όμως παλαιότερη ρωμαϊκών χρόνων, που υπήρχε επί Pausανία, για την εξυπηρέτηση των εισερχόμενων ή εξερχόμενων επισκεπτών του ιερού.

---

⁴⁴⁴ MC Donald, 1943, σ. 253

⁴⁴⁵ Petridis, P., B.C.H., 121(1997) σ.σ. 684-687 και Amandry, P., B.C.H., 115, (1991),σ.σ. 700-702

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η αγορά που στην αρχική της μορφή αποτελούσε χώρο συνάθροισης στρατιωτικού χαρακτήρα, και στην οποία μόνο οι πολεμιστές λάμβαναν μέρος, εμπλουτίστηκε από σημαντικές διοικητικές και δικαστικές λειτουργίες από την στιγμή που δημιουργήθηκε το δίκαιο της πόλης. Η στοιχειώδης δομή της αναπτύχθηκε και μεγεθύνθηκε με τη σταδιακή πολιτική πρόοδο της πόλης. Γύρω της ομαδοποιήθηκαν διοικητικοί οργανισμοί απονομής δικαιοσύνης και ήταν ο χώρος στον οποίο διεξάγονταν εμπορικές συναλλαγές. Το Ασκληπιείο – Αγορά της Μεσσήνης ήταν το κέντρο της δημόσιας ζωής και χώρος συγκέντρωσης διοικητικών λειτουργιών, καθώς διέθετε θεατροειδές εκκλησιαστήριο και βουλευτήριο. Η ύπαρξη βουλευτηρίων έχει τεκμηριωθεί ανασκαφικά στη Μαντίνεια, στον Αρκαδικό Ορχομενό, στη Μεγαλόπολη, στη Σικυώνα, στο Άργος, στη Καλαύρεια και στους Δελφούς.

Στο κέντρο της πόλης η αγορά αποτέλεσε έναν από τους πιο σεβάσιμους χώρους λατρείας, όπου λατρεύονταν οι μεγάλοι θεοί και άλλες μικρότερες θεότητες, μυθικοί ή ιστορικοί ήρωες και κοινοί θνητοί, που το πεπρωμένο τους επεφύλαξε να συμμετάσχουν σε τιμητικές διακρίσεις. Αξιοσημείωτα είναι η μεγάλη ποικιλία στα αναθήματα: ναοί, βωμοί, μνήματα, κενοτάφια, τεμένη και αγάλματα, χοροί κ.τ.λ.

Ο πλούτος των λατρειών που λάμβαναν χώρα στην αγορά, η διαφορετικότητα των ιερών χώρων που περικλείονταν στο εσωτερικό των ορίων της είναι στοιχεία που μας κάνουν να πιστεύουμε ότι κάθε θεότητα μπορεί να τιμάται. Στην πραγματικότητα σε μια διάταξη πολλές φορές χαοτική, υπάρχουν κανόνες και αρχές. Η κάθε παρουσία, θεϊκή ή ηρωϊκή, τεκμηριώνεται με αναφορά στη μυθική ή ιστορική παράδοση της πόλης. Η τοπική μυθολογία και ιστορία μπορούν να εξηγήσουν το σύνθετο θρησκευτικό χαρακτήρα. Κάποιες θεότητες απαντώνται πιο συχνά από άλλες σε δημόσιους χώρους. Παρατηρούμε δηλαδή ότι ο Δίας τιμάται με ναό ή τέμενος στο κέντρο των αγορών αρκετών πόλεων, είτε με την υπόσταση του Ολυμπίου (Πάτρα) είτε συχνότερα με την ιδιότητα του Σωτήρος (Αίγιο, Μαντίνεια, Μεγαλόπολη, Άργος, Καλαύρεια). Επίσης συναντάμε ιερό αφιερωμένο στον Λύκαιο (Μεγαλόπολη) και στο Νέμειο Δία (Άργος). Μερικές λατρείες έχουν μια λειτουργική σύνδεση που εκφράζεται με το επίθετο αγοραίος, το οποίο χαρακτηρίζει περιορισμένο αριθμό θεών και δηλώνει λειτουργία πολιτική ή εμπορική. Οι θεοί που φέρουν αυτό το επίθετο είναι ο Ερμής (Φαραί, Σικυώνα, Θήβα, Σπάρτη) και ο Δίας.

Υπάρχουν όμως αναφορές σε επώνυμους ήρωες, που θεωρούνται το αποτέλεσμα μιας επαναδιάρθρωσης της θρησκευτικής παράδοσης στην υπηρεσία της πολιτικής σκοπιμότητας. Σε αυτήν την περίπτωση εξετάζονται οι λόγοι, που την στιγμή του συνοικισμού και ακόμα περισσότερο σε εποχές εξάπλωσης, ώθησαν τους μαντινείς για παράδειγμα ή τους τεγεάτες να κάνουν την αγορά τους το κέντρο των λατρειών αφιερωμένο στους εθνικούς τους ήρωες. Η αναφορά σε τοπικούς ήρωες και η προσπάθεια απόδοσης ιστορικής υπόστασης στα πρόσωπα αυτά δεν αποτελεί παρά το σύμβολο της πολιτικής και οικονομικής ένωσης ανάμεσα σε διασκορπισμένες κοινότητες. Επομένως λόγοι πολιτικής σκοπιμότητας επέβαλαν την εισαγωγή των διαφόρων τοπικών λατρειών, που με το πέρασμα του χρόνου αναπτύχθηκαν και καθιερώθηκαν από την πολιτεία ως επίσημες λατρείες του κράτους. Στην Πάτρα για παράδειγμα είχε καθιερωθεί η λατρεία του Μίθρα, ενώ στο Αίγιο του ήρωα – οικιστή της πόλης του Αιγέα. Οι κάτοικοι της Μεσσήνης είχαν τιμήσει με ηρώο τον γλύπτη Δαμοφώντα. Επίσης στη Μαντίνεια υπήρχε ηρώο του Ποδάρη, στη Μεγαλόπολη

τιμητική στήλη του Πολυβίου, στη Σικυώνα ηρώο του Αράτου, στα Μέγαρα του Τιμάλκου, στο Άργος ηρωϊκό κενοτάφιο του Πύρρου.

Η ανάπτυξη της αγοράς σε διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο και η εγκαθίδρυσή της σε χώρο που η παράδοση είχε καθιερώσει για την τέλεση αγώνων και άλλων θρησκευτικών εκδηλώσεων, είναι στοιχείο που απαντάται σε πολλές αρχαίες ελληνικές πόλεις. Στην Ήλιδα, όπως γράφει ο Πausanias, την αγορά τους την ονόμαζαν Ιππόδρομο, προφανώς από την παλαιότερη χρήση του χώρου, ενώ στην Κόρινθο βεβαιώθηκε η ύπαρξη στην πλατεία της αγοράς «Δρόμου», όπου τελούνταν αγώνες προς τιμήν των νεκρών και της Ελλωτίδος Αθηνάς. Στους Δελφούς γιορταζόταν το Σ(τ)επτήριο κάθε όγδοη χρονιά, στην πλατεία Άλω, χώρος που έχει συνδεθεί με την «πολιτική αγορά». Στην Σπάρτη γιορταζόταν τα Κάρνεια, ενώ στον Βοιωτικό Ορχομενό τελούνταν μουσικοί αγώνες των Χαριτησίων προς τιμήν των Χαρίτων. Στα παραδείγματα αυτά θα πρέπει να προστεθεί και η αγορά των Μεγάρων, όπου τα κυριότερα κτίρια είχαν κτισθεί στη θέση των τάφων ηρώων, ενός δηλαδή παλαιού νεκροταφείου.

Οι αγορές που δημιουργήθηκαν κατά τους αρχαϊκούς χρόνους είναι χώροι δομημένοι με ένα ελεύθερο σχέδιο. Η διαμόρφωσή τους εξελίχθηκε άλλοτε από το φυσικό περιβάλλον και άλλοτε από τις κοινωνικές και πολιτικές ανάγκες των ανθρώπων.

Οι χώροι αυτοί, που είναι γνωστοί από γραπτές πηγές, δύσκολα τεκμηριώνονται από αρχαιολογική άποψη και οι αρχαϊκές αγορές δεν είναι ακόμα επαρκώς γνωστές σε ό,τι αφορά τα αρχιτεκτονικά τους δεδομένα. Σε δρόμους που διαπλατώνονται και περιορίζονται ακανόνιστα μοιάζοντας με πλατείες, ανακαλύπτονται εκτός από μικρούς ναούς, επίσης ηρώα, βωμοί και μερικές φορές βαθμιδωτά κτίσματα, που θυμίζουν τις μινωϊκές «επιδεικτικές κλίμακες» ή τα πρώιμα θέατρα, τα οποία συνδέονταν συχνά με τις αγορές. Εδώ σε μεμονωμένες περιπτώσεις οι παλαιότεροι χώροι συνελεύσεων, που βρίσκονταν κοντά σε ιερά, μεταβάλλονταν βαθμιαία σε ιερές περιοχές (π.χ. η Καδμεία στη Θήβα), η πλειοψηφία τους ωστόσο παρέμεινε από την αρχαϊκή μέχρι την ελληνιστική εποχή με την ίδια λειτουργία και στην ίδια θέση.

Η εμφάνιση της άλλαξε βέβαια σημαντικά με την αύξηση των φαινομένων αυτοπροβολής διαφόρων προσώπων και με την εμφάνιση νέων αρχιτεκτονικών τύπων. Ο όψιμος συνδυασμός της οικονομικής και πολιτικής λειτουργίας της ίσχυε προφανώς μόνο για μικρές και μεσαίες πόλεις. Στις μεγαλύτερες πόλεις απαντούν

εκτός από την κεντρική «πολιτική αγορά» και άλλες, που χρησίμευαν για τον εφοδιασμό των πολιτών, την εσωτερική ανταλλαγή εμπορευμάτων ή και το εμπόριο με μακρινές περιοχές. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί η Θήβα, που είχε πολιτική αγορά και αναγκαία. Η Σπάρτη είχε ελευθέρω, για τις πολιτικές και θρησκευτικές λειτουργίες, ενώ στον Πειραιά εκτός από ελευθέρων υπήρχε και εμπορική.

Την έλλειψη προγραμματισμού στην κατασκευή της αγοράς των αρχαϊκών χρόνων ακολούθησε ο προδιαγεγραμμένος σχεδιασμός των αγορών της κλασικής περιόδου, ενταγμένων στα πλαίσια του ορθογώνιου πολεοδομικού συστήματος (Ιπποδάμειο). Στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους ακολουθούν πάντα συγκεκριμένο σχέδιο δόμησης, ανεξάρτητα από τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους.

Οι ιωνικές καινοτομίες, που αναφέρονται στην περιγραφή του Πausanias, ήταν η συγχώνευση των στοών γύρω από την αγορά σε μία αρχιτεκτονική ενότητα. Αυτή η οργάνωση φαίνεται πως δεν είχε καθιερωθεί πριν τον 4^ο αι. π.Χ. Το σχέδιο επέκτασης των πόλεων, που ξεκίνησε τον 5^ο αι. π.Χ., προέβλεπε την εξασφάλιση χώρων για μία τουλάχιστον ή για περισσότερες από μία. Οι πλευρές της ορίζονταν από στοές που ήταν παράλληλες προς τους δρόμους που τις διέσχιζαν. Αυτή η άμεση σύνδεση του οδικού δικτύου με την αγορά είναι ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά αυτών της πρώιμης και μέσης ελληνιστικής εποχής, το οποίο εγκαταλείφθηκε στην ύστερη ελληνιστική εποχή υπέρ των κλειστών προς όλες τις πλευρές, που έγιναν κανόνας στα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια.

Εκτός από τις στοές και τους ναούς που κυριαρχούσαν, την εικόνα της αρχαίας αγοράς συμπλήρωναν μικρότερα, πολυάριθμα μνημεία, τρόπαια, τιμητικές στήλες και ναόσχημα κτίσματα, καθώς και πλήθος αγαλμάτων θεών, ηρώων και επιφανών ανδρών, που είχαν ιδρυθεί μπροστά από κτίρια ή και κατά μήκος των δρόμων.

Επειδή τα μνημεία εκτίθενται σε κοινή θέα και εξαιτίας της αλλαγής της θέσης του ατόμου στην κοινωνία και την αύξηση των επιδεικτικών κτισμάτων, ιδιαίτερα από την ύστερη κλασική εποχή, παρατηρούνται ισχυρές τάσεις προς μία περίοπτη θέση και επιβλητική διαμόρφωση του μνημείου. Συχνά οι τάσεις αυτές εκφράζονται μόνο με την αύξηση του αριθμού των αγαλμάτων που ανήκουν σε ένα μνημείο.

Κατά τους ύστερους ελληνιστικούς και αυτοκρατορικούς χρόνους, όταν μεταβλήθηκε σε ένα περίκλειστο συγκρότημα, έχασε συγχρόνως τον κοινωνικό της

χαρακτήρα, διότι σταμάτησε να αποτελεί το νευρικό κέντρο και να ανταποκρίνεται στις «ζωτικές ανάγκες» της κοινωνίας. Με την επιβολή της ρωμαϊκής κυριαρχίας, η ελληνική πόλις-κράτος έχασε την πολιτική της ανεξαρτησία και η πολιτική αγορά κάθε επαφή με το υπόλοιπο τμήμα της πόλης. Προοδευτικά έχασε το διοικητικό της χαρακτήρα και το εμπόριο μετατοπίστηκε στα καταστήματα στις πλευρικές στοές στους δρόμους.

Το 2^ο αι. μ.Χ. όταν η αρχιτεκτονική μεγαλοπρέπεια των ελληνικών πόλεων-κρατών έφθασε στο απόγειό της, σταμάτησαν να λειτουργούν ακόμα και σαν δημοτικές αρχές και η κυρίαρχη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, που εδραιώθηκε εξαρχής με καθορισμένο σκοπό την επικράτηση της ειρήνης μεταξύ των πρώην ηγεμονικών πόλεων-κρατών της μεσογειακής λεκάνης υπερασπιζόμενη το σύνολο αυτών ενάντια στις εξωτερικές επιθέσεις, τώρα βρίσκεται η ίδια να επιβάλλει, ενάντια στην πολιτική της, την ολοένα και μεγαλύτερη παρέμβαση στα εσωτερικά θέματα των τοπικών διοικήσεων. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της αγοράς και η αρχιτεκτονική της λαμπρότητα υπήρξαν στοιχεία αντιστρόφως ανάλογα το ένα στο άλλο σε όλα τα στάδια της ιστορίας των ελληνικών πόλεων-κρατών.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

A.A.A.	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
A.Δ.	Αρχαιολογικόν Δελτίον
A.E.	Αρχαιολογική Εφημερίς
A.J.A.	American Journal of Archaeology
A.M.	Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Institut, Athenische Abteilung
Ath. Ag.	American School of Classical studies at Athens, The Athenian Agora. A Guide to the Excavations
Anth. Gr.	Anthologia Graeca

Ant. K.	Antike Kunst
B.C.H.	Bulletin de Correspondance Hellenique
B.L.	Bulletin Lund
B.S.A.	The Annual of the British School at Athens
Έργον	Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
Hesp.	Hesperia
I.G.	Inscriptiones Graecae
J.D.I.	Jahrbuch des Deutschen Arcaologischen Instituts
J.H.S.	Journal of Hellenic Studies
J.O.E.A.I.	Jahrbuch des o Sterreichischen Archaologischen Instituts.
M.A.	Mediterranean Archaeology
Π.Α.Ε.	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
R.A.	Revue Archeologique
R.E.	Realencyklopadie der classichen Altertums - Wissenschaft (1893-1978)
S.I.M.A.	Studies in Meditteranean Archaeology

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΙ ΤΙΤΛΟΙ

- Alcock, S.E., “Urban Survey and the Polis of Phlius”, Hesp. 60, (1991), σ.σ. 421-463
- Alzingen, W., “Ανασκαφαί εις Αιγείραν,” A.A.A., (1974), σ.σ. 157 – 162
- Alzinger, W., “Ageira, 1972”, A.A.A., (1973), σ.σ. 193-200
- Alzinger, W., “Ageira, 1975”, A.A.A., (1975/76), σ.σ. 162-165
- Amandry, P., “Notes de Topographie et d’ Architecture Delphiques”, B.C.H. 93, (1969), σ.σ. 1-38
- Amandry, P., “Travaux de l’ Ecole Francaise en Grece en 1990: Delphes: Agora

- romaine,” B.C.H., 115, (1991), σ.σ. 700 – 702
- Anderson, J.K., “A topographical and historical study of Achaea”, B.S.A. 49, (1954), σ.σ. 72-92
  - *Anthologia Palatina*, Lund, 1864
  - Bammer, A., *Zur Topographie von Aigeira, Αρχαία Ελίκη και Αιγιαλεία*, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Αίγιον, Δεκέμβριος 1995, Αθήνα, 1998
  - Barakari – Gleni, K. – Pariente, A., *Argos du VIIe un IIe Siecle aV. J. – C.*, Πρακτικά διεθνούς Συνεδρίου 1990: Άργος και Αργολίδα: Τοπογραφία και Πολεοδομία, Αθήνα, 1998, σ.σ. 165 – 178
  - Benson, E.D.-Bather, A.G., “The Thersilion at Megalopolis”, J.H.S., (1892-93)
  - Berard, V., “Tegee et la Tegeatide”, B.C.H., 17, (1893), σ.σ. 1-24
  - Berard, V., *De l’origine des cultes arcadiens: Essai de methode en mythologie grecque*, Bibliotheque des Ecoles Francaises d’ Athenes et de Rome, Paris, 1894
  - Biers, W.R., “Theater at Phlious”, Hesp. (1971), σ. 424 κ.π.
  - Biers, W.R., “Theater at Phlious”, Hesp. (1973) σ. 102 κ.π.
  - Biers, W.R., “Theater at Phlious”, Hesp. (1975) σ. 51 κ.π.
  - Billot, M.F., “Apollon Pytheen et l’ Argolide Archaique. Histoire et Mythe”, Αρχαιογνωσία 6, (1989-1990)
  - Bingen, J., “Chronique de fouilles en 1952: Argos: fouille de l’ Argora”, B.C.H., (1953)
  - Bingen, J., “Chronique de fouilles en 1952: Argos-fouille de l’ Agora”, B.C.H., (1953), σ. 244 κ.ε.
  - Bingen, J., “Inscriptions d’ Achaie”, B.C.H. 78, (1954), σ.σ. 395-409
  - Blegen, C.W., “Excavation at Phlius, 1924”, A.A. 20, (1925), σ.σ. 23-33
  - Blouet, A., *Expedition Scientifique de Moree*, I-III, Paris 1831 – 1838
  - Blouet, A., *Expedition Scientifique de Moree*, Paris, 1831
  - Blouet, A., *Επιστημονική Αποστολή του Μωρέως, Μεσσήνη*. Ανατύπωση σ.19-46 του α΄ τόμου, Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, Αθήνα, 1997
  - Bolte, F., “Mantineia,” R.E., XIV, (1930), σ.σ. 1290-1344
  - Bolte, F., “Sparta: Topographie”, R.E. IIIA., (1929), σ.σ. 1350-1372
  - Brannert, H.-Petersen, T., “Megalopolis: Anspruch und Wirklich-Keir”, Chiron 2, (1972), σ.σ. 57-90
  - Brettner – Wobst, T., *Polybius Historiae*, Bibliotheca, Scriptorum Graecorum et Romanorum Terbueriana, vol I-Vm Libri I-XXX IX, Stuttgart, 1963

- Briscoe, J., *A Commentary on Livy. Books XXXIV – XXXVII*, New York, 1981.
- Broneer, O., “Hero Cults in the Corinthian Agora”, *Hesp.* XI., (1942)
- Broneer, O., *Corinth: South Stoa*, American School of Classical Studies, 1954
- Bulle, H. *Das Theater Zu Sparta*, Munich 1937
- Bury, J.B., “The Double City of Megalopolis”, *J.H.S.* 18, (1898), σ.σ. 15-22
- Bury, J.b., “The Double City of Megalopolis”, *J.H.S.*, 18, (1899) σ.σ. 15-22
- Cartledge, P. – Spawforth, A., *Hellenistic and Roman Sparta: A tale of two cities*, London, 1989.
- Cartledge, P., *City and Chora in Sparta: Archaic to Hellenistic*, Sparta in Laconia.
- Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium, British School at Athens Studies 4, Nottingham, 1998, σ.σ.39-47
- Cartledge, P., *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300 – 362 B.C.*, London 1979.
- Casson, S., “The Topography of Megara”, *B.S.A.*, 19, (1912/13), σ.σ.70-81
- Chandler, R., *Travels in Asia Minor and Greece*, new ed. By Revert, Oxford, 1825
- Charneux, P. “Inscriptions d’ Argos”, *B.C.H.*, (1953)
- Charneux, P. “Inscriptions d’ Argos”, *B.C.H.*, (1956)
- Charneux, P., “Inscriptions D’ Argos”, *B.C.H.*, (1953)
- Charneux, P., “Inscriptions D’ Argos”, *B.C.H.*, (1956)
- Choisy, A., *Etudes epigraphiques sur l’ architecture grecque*, Librairie de la Societe Anonyme de Publications Periodiques, Paris, 1884
- Clark, W.G., *Peloponnesus: Notes of Study and Travel*, London 1858
- Cloche, P., *Thebes de Beotie des origines a la conquete romaine*, 1948
- Colonna, G., “Megalopolis”, *E.A.A.* IV, (1961), σ.σ. 963-965
- Comme, A.W., Andrewes, A., Dover, K.J., *A Historical Commentary on Thucydides*, Oxford, 1945
- Coulton, J.J., *The Architectural Development of the Greek Stoa*, Oxford, 1976
- Crosby, N.E., “The Topography of Sparta”, *A.J.A.*, 8, (1893), σ.σ.335-373
- Crosby, N.E., “The Topography of Sparta and the Building of Epimenides”, *A.J.A.*, 9, (1894), σ.σ. 212-213
- Curtius, E., *Peloponnesos*, Vol. II, Gotha, 1852
- Curtius, E., *Peloponnesos: Eine historisch – geographische Beschreibung der Halbinsel*, I-II, Gotha, 1851-1852
- Daux, G., “Mantineia: Chronique des fouilles”, *B.C.H.* 84, (1960)

- Dickins, G., “Laconia II. Topographical Conclusions,” B.S.A., 12, (1905-6), σ.σ.431- 439.
- Dickins, G., “Laconia II. Excavations at Sparta, 1906. Topographical Conclusions”, B.S.A.,12, (1905-6), σ.σ.394-406
- Dodwell, E., *A. Classical and Topographical Tour through Greece during the years 1801, 1805, 1806*, vol 2, London, 1819
- Dorpfeld, W.-Reisch, E., *Das griechische Theater*, Athen, 1896
- Farakla, N., - Sakellariou, M., *Corinthia – Cleonaea, Ancient Greek cities*, Vol.3, Athens, 1971
- Forrest, W.G., *A History of Sparta 950-192 B.C.*, London, 1968
- Forster, E.S., “Laconia Topography : Gythium,” B.S.A., 13, (1906/7)
- Fougeres, G., “Fouilles de Mantinee (1887 – 1888)”, B.C.H., (1890)
- Fougeres, G., “Inscriptions de Mantinee”, B.C.H., (1896)
- Fougeres, G., *Mantinee et l’ Arcadie Orientale*, Bilbliotheque des Ecoles Francaises d’ Athenes et de Rome, Paris, 1898
- Fougeres, G., *Mantinee et l’ Arcadie Orientale*, Paris, 1898
- Fowler, H.N., Stillwell, R., *Corinth: Introduction, Topography, Architecture*, American School of Classical Studies, 1932
- Frazer, I.G., *Pausanias’s Description of Greece IV*, 1895, σ.σ.148-149
- Frazer, J.G., *Pausania’s Description of Greece III*, London, 1898
- Frickenhaus, A., “Zum urspdung von satyrspied und Tragodie”, Mit 2, J.D.A.I., (1917).
- Fritsch, “Die Agora von Elis”, J.O.E.A.I. 27, (1932), σ.79 κ.ε.
- Gardner, E.A., “Archaeology in Greece, 1890-91”, J.H.S. 12, (1891)
- Gardner, E.A., “Note on Megalopolis”, J.H.S. 14, (1894)
- Gardner, E.A., “Notes on Megalopolis”, J.H.S. 14, (1894)
- Gardner, E.A., *Archaeology in Greece*”, J.H.S. 13, (1892-93)
- Gardner, E.A., Loring, W., Richards, G.C., Woodhouse, Wid., “Excavations at Megalopolis 1890-1891”, J.H.S. Suppl., Paper ap.1, London, (1892)
- Gardner, E.A.-Schultz, R.W. et al, *Excavations at Megalopolis 1890-1891*, London, 1892.
- Gardner, E.A.-Schultz, R.W. et al, *Excavations at Megalopolis, 1890-1891*, 1892
- Gardner, L. – Imhoof – Blumer, F., “Numismatic commentary on Pausanias”, J.H.S., 6, (1885), σ.σ. 50-59

- Garland, R., *The Piraeus from the Fifth to the first century B.C.*, New York, 1987
- Glotz, G., *Η Ελληνική Πόλις*, 1978
- Grimal, P., *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας*, επιμ. ελλην. Εκδ. Ατσαλος Β., Θεσσαλονίκη, 1991
- Halliday, *On Plutarch's Greek Questions*, 1928
- Hansen, H.M., Fischer-Hansen, T., *Monumental Political Architecture in Archaic and Classical Greek Poleis. Evidence and Historical Significance*, Historia Einzelschriften, 87, 1994, σ.σ.23-90
- Hejnic., J., *Pausanias the Perieget and the Archaic History of Arcadia*, Praha, 1961.
- Herdillon, J., *Les cultes de Patras*, 1929
- Highbarger, E.L., *The History and Civilization of Ancient Megara, I*, Baltimore, 1927.
- Hiller, V., "Stymphalos", Ath. Mitt 40, (1915) σ.σ. 71-90
- Hiller, V., "Arcadia", R.E. II, (1896), σ.σ.1118-1137
- Hirschfeld, G., *Topographischer Versuch uber die Piraeus stadt*, Leipzig, 1878
- Inscriptiones Graecae, IV.: Aeginae, Pityonesi, Cecryphaliae, Argolidis, (Edit. Maxi-milianus Fraenkel), Berlin, 1902
- Jameson, M., "Inscriptions of the Peloponnesos", Hesp., (1953), σ.σ. 148-171
- Jameson, M.H., "A Decree of Themistokles from Troizen", Hesp., (1960)
- Jameson, M.H., "A revised text of the decree of Themistocles from Troizen", Hesp (1962).

- Jameson, V.B. και M.H., *An Archaeological and Topographical Survey of the Hermionid*, Papers of the American School of Classical Studies in Athens, 1950
- Jost, M., *Sanctuaires et Cultes d' Arcadie*, Paris, 1985
- Jost, M., *Sanctuaires et Cultes d' Arcadie*, Paris, 1985
- Kennell, N., "Where was Sparta's Prytaneion?", A.J.A., 91, (1987), σ.σ.421-422
- Kold, F., *Agora und Theater*, Volks –und festersammlung, 1981
- Kriesis, A., *Greek Town Building*, Athens, 1965
- Kroll, W., "Korinthos", R.E., (1935), σ.σ. 185-192
- Kroll, W., "Megala Polis", R.E., (1935), σ.σ. 134-140
- Kroll, W.-Mittelhaus, K., "Orchomenos in Boiotien", R.E., (1942), σ.σ. 886-906

- Kroll, W.-Mittelhaus, K., “Troizen”, R.E., (1931), σ.σ. 984-985
- Kroll, W.-Wissowa, G., “Gytheion”, R.E., (1912), σ.σ. 2.102-2.104
- Kroll, W.-Witte, K., “Sicyon”, R.E. (1923), σ.σ. 2.528-2.548
- Kroll, W.-Mittelhaus, K., “Troizen”, R.E., (1931), σ.σ. 984-985
- Leake, W.M., *Travels in the Morea II*, London, 1830 και *Peloponnesiaca*, London, 1846.
- Leake, W.M., *Travels in the Morea*, London, 1830
- Legrand, P.h., “Antiquites de Trezene: Note de Topographie”, B.C.H., (1905), σ.σ. 269-318
- Legrand, P.h., “Fouilles de Trezene”, B.C.H., (1897), σ.σ. 543-551
- Legrand, P.h., “Nouvelles observations sur un edifice de Trezene”, B.C.H., (1906), σ.σ. 52-57
- Legrand, Ph.E., “Antiquites de Trezene”, B.C.H. 29, (1905), σ.σ. 302-303
- Lerc, M., “Inscription de Megalopolis”, B.C.H. 6, (1882), σ.194
- Lolling, H.G., “Μεγαρικά”, A.E., (1890), σ.σ. 56-62
- Lolling, H.G., “Συμβολαί εις την τοπογραφίαν της Μεγαρίδας” A.E., (1887), σ.σ. 201-206
- Martin, R., *Architecture et Urbanisme*, Ecole Francaise d’ Athenes – Ecole Francaise de Rome, Rome, 1987
- Martin, R., *L’ Urbanisme dans la Grece Antique*, Paris, 1956
- Martin, R., *Recherches sur l’ Agora Grecque*, Etudes d’ Histoire et d’ Architecture Urbaines, 1951

McDonald, W.A., *The Political Meeting Places of the Greeks*, Baltimore, 1943

- Mendel, G., “Fouilles de Tegee”, B.C.H. 25, 1901, σ.σ. 248-281
- Meyer, E., “Messene”, R.E. Supplement XV, (1978), σ.σ. 136-288
- Meyer, E., “Troizen”, R.E. VII. 1, (1939)
- Miller, S.G., *The Prytaneion. Its function and Architectural form*, 1978
- Mitsopoulos, L., “Die Suedhulle in Elis”, J.O.E.A.I. 54, (1983) σ.41 κ.ε.
- Muller – Wiener, W., *Η Αρχιτεκτονική στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Μπ. Σμιτ – Δούνα, επιμ. Λ.Μ. Τρομάρας, Θεσσαλονίκη, 1995
- Musti, D., Torelli, M., *Pausania Guida della Grecia, Libre III, La Laconia*, Milano, 1991
- Nicholls, R.V., “Laconia Sparta”, B.S.A., 45, (1950), σ.σ.282-298

- Nilsson, M.P., *Griechische feste von Religiöser Bedeutung mit Ausschluss der Attischen*, Leipzig, 1906
- Ober, J., “Early Artillery Towers: Messenia, Boiotia, Attica, Megarid”, A.J.A.91, (1987), σ.σ. 569-604
- Oldfather, C.H., *Diodorus Siculus*, Books I-XIII, Loeb Classical Library, London, 1939
- Papadopoulos, Th. J., “Excavations At Aigion – 1970”, S.I.M.A. 46, Goteborg, (1976)
- Pariente, A., “Rapport sur Les Travaux de l’ Ecole Francaise en Grece en 1987”, B.C.H., (1988)
- Pariente, A., “Rapport sure Les Travaux de l’ Ecole Francaise en Grece en 1988”, B.C.H., (1989)
- Pariente, A., Pierart, M., Thalmann, J.P., *Les Recherches sur l’ Agora d’ Argos*, Πρακτικά διεθνούς Συνεδρίου 1990 : Άργος και Αργολίδα : Τοπογραφία και Πολεοδομία, Αθήνα, 1998, σ.σ. 211-231
- Petridis, P., “Delphes dans l’ Antiquite tardive : Premiere approche topographique et ceramologique”, B.C.H., 121, (1997), σ.σ. 684 – 688
- Picard, Ch., *Les origines de polytheisme hellenique*, 2 vols, Paris, 1930-32
- Pierart, M.-Thalmann, J.P., “Argos – Agora”, B.C.H., (1978)
- Pierat, M. – Touchais, G., *Argos, une Ville grecque de 6.000 ans Patrimoine de laMediterranee*, Paris, 1996
- Prichett, H., *Studies in Ancient Greek Topography I*, 1965
- Prichett, H., *Studies in Ancient Greek Topography I*, 1985
- Punbadin, J.J., “The Early History of Corinth”, J.H.S., 68, (1948), σ.σ. 59-69
- Richter, G.M.A., *Kouroi: a study of the development of the Greek Kouros from the Late Seventh to the Early fifth century B.C.*, New York, 1942
- Rizakis, A.D., Achaia I., *Sources textuelles et Histoire: Zu den Inschriften von Aigeira*, Μελετήματα 20, 1995
- Robert, F., *Recheches sur la Signification et la destination des Monuments circulaires dans l’ Architecture religieuse de la Grece*, Paris, 1939
- Robinson, H.S., *Corinth: A brief History of the city and a guide to the excavations*, Athens, 1964
- Robinson, H.S., *The Urban Development of Ancient Corinth*, 1965
- Robinson, H.S., *The Urban Development of Ancient Corinth*, Athens, 1965

- Roebuck, C., *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.*, Sicago, 1941
- Ross, L., *Reisen im Peloponnes*, 1841
- Roux, G., “Deux Etude d’ Archeologie Peloponnesienne: Autel et Triglyphes bas trouve sur l’ Agora d’ Argos”, B.C.H., (1953)
- Roux, G., “Deux Etudes D’ Archeologie Peloponnesienne: Autel et Triglyphes bus trouve sur l’ Agora d’ Argos”, B.C.H., (1953), σ.117 κ.ε.
- Roux, G., *L’ Architecture de l’ Argolide aux IV et III siecles avant J.C.*, 2 vol, Texte Planches, Paris, 1961
- Roux, G., *L’ Architecture de l’ Argolide aux IVe et IIIe Siecles avant J.C.*, Paris, 1961
- Roux, G., *L’ Architecture de l’ Argolide aux Ive et IIIe siecles avant J.C.*, Paris, 1961.
- Russell, A.G., “The Topography of Phlius and the Phliasian Plain”, *Annals of Arch. and Anth.*, (1924).
- Salmon, J.B., *Wealthy Corinth: a history of the city up to 338 B.C.*, Oxford, 1984
- Scranton, R.L., *Corinth: The Lower Agora*, American School of Classical Studies, 1951
- Scranton, R.L., *Monuments in the Lower Agora and North of the Archaic Temple*, Corinth I, 3, Princeton, 1951
- Smith, C., “A new copy of the Athena Parthenos”, B.S.A., (1896/7), σ.σ.121-148
- Steinhauer, G., “Inscription Agoranomique du Piree”, B.C.H., 118, (1994), σ.σ. 51- 68.
- Stibbe, C.M., *Beobachtungen zur Topographie des antiken Sparta*, BA Besch, 64, (1989) σ.σ. 61-99
- Stillwell, R., Scranton, R.L., Freeman, S.E., *Corinth: Architecture*, American School of Classical Studies, 1941
- Symeonoglou, S., *The Topography of Thebes from the Bronze Age to the Modern Times*, 1985
- Symeonoglou, S., *The Topography of Thebes From the Bronze Age to Modern Times*, Princeton, 1985
- Thompson, H.,-Wycherley, R.E., “The Agora of Athens”, *Ath. Ag.* XIV, (1972)
- Tounbee, A., *An Ekistical Study of the Hellenic City-State*, Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής, 1971
- Tritsch, F., “Die Agora von Elis und die altgriechiesche Agora”, *J.O.E.A.I.* 27,

- (1932), 64 κ.ε.
- Τραυλός, Ι., *Πολοδομική εξέλιξη των Αθηνών*, Αθήνα, 1960
  - Valmin, M.N., *The Swedish Messenia Expedition III*, Lund 1938
  - Valmin, N.S., *Etudes Topographiques sur la Messenie Ancienne*, Lund, 1930
  - Valmin, N.S., *Etudes topographiques sur la Messenie ancienne*, Lund, 1930
  - Valmin, N.S., *Inscriptions de la Messenie*, B.L., 1928/9, σ. 108 κ.ε.
  - Valmin, N.S., *The Swedish Messenia Expedition*, Lund, 1938
  - Waldstein, C., “The Circular Building of Sparta,” A.J.A, 9, (1894) σ.σ. 545-546
  - Waldstein, C., Meander, C., “Reports on Excavations at Sparta in 1893,” A.J.A., 8, (1893), σ.σ. 410-428
  - Walter, O., *Vorläufiger Bericht ube die Grabungen in Elis*, 1911-1912
  - Washigton, H.S., “Excavations at Phlius in 1892”, A.J.A., (1932)
  - Waywell, G.B., Wilkes, J.J. “Excavations at the ancient theatre of Sparta 1992-4: Preliminary report”, B.S.A., 90, (1995), σ.σ. 435-460
  - Waywell, G.B., Wilkes, J.J., Bailey, D.M., Sanders, G.D.R., “Excavations at Sparta: the Roman Stoa, 1988-91”, Preliminary report, part 1, B.S.A., 88, (1993), σ.σ. 219-286
  - Welter, G., *Troizen und Kalaureia*, Berlin, 1941
  - Whitehead, D., *The Demes of Attica 508/7 to ca 250 B.C.*, Princeton, 1986
  - Wide, S. – Kjellbery, L. “Ausgrabungen auf Kalaureia”, Ath. Mitt., (1895), σ. 270 κ.ε.
  - Williams, E.H., “Stymphalos : A Planned City of Ancient Arcadia,” E.M.N.S. 2, (1983) σ.σ. 194-205
  - Woodward, A.M., Loconia I, “Excavations at Sparta, 1909, Inscriptions”, B.S.A., 15, (1908-9) σ.σ. 40-106
  - Wycherley, R.E., *How the Greeks Built Cities*, 1948
  - Wycherley, R.E., *How the Greeks built Cities*, London, 1949

ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΤΙΤΛΟΙ

- Αγγελόπουλος, Η., *Περί Πειραιώς και των λιμένων αυτού κατά τους αρχαίους χρόνους*, Αθήνα, 1898
- Αλεξανδρή, Ο., “Το αρχαίον τείχος των Μεγάρων”, A.A.A., 3, (1970), σ.σ. 21-26

- Αραπογιάννη, Ξ., “Ανασκαφή στη Φιγάλεια”, Π.Α.Ε., (1996), σ.σ. 130-137
- **Αριστοτέλη Πολιτικά**, Εισ. μτφ. σχολ. μεταφραστική ομάδα Κάκτου, Ε. Παπανούτσος, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, Χ.Χ.Ε.
- Γεωργοπούλου, Γ., “Αίγιο”, Α.Δ., Χρον. 46, (1991), σ.σ. 148-151
- Γεωργουσόπουλου, Κ., **Σοφοκλή Ηλέκτρα**, εισ. μτφ. σχολ., Κάκτος, Αθήνα, 1993
- Γιαλούρη, Ν., “Ανασκαφές στην Ήλιδα”, Έργον, (1960), σ.129κ.ε., (1961), σ.177κ.ε., (1962), σ.144κ.ε., (1963), σ.115κ.ε., (1964), σ.116κ.ε., (1965) σ.71κ.ε., (1966) σ.110κ.ε., (1967) σ.14κ.ε., (1969) σ.80κ.ε., (1970) σ.132κ.ε., (1972), σ.84κ.ε., (1973), σ.82κ.ε., (1975), σ. 116κ.ε., (1976), σ.118κ.ε., (1977), σ.105κ.ε., (1979), σ.17κ.ε., (1980), σ.30κ.ε., (1981), σ.50κ.ε., (1982), σ.40κ.ε., (1983), σ.65κ.ε., (1990) σ.36κ.ε., Π.Α.Ε., (1960), σ.171κ.ε., (1961), σ.180κ.ε., (1962) σ.122κ.ε., (1963), σ.137κ.ε., (1964), σ.136κ.ε., (1965), σ.99κ.ε., (1966), σ.133κ.ε., (1967), σ.20κ.ε., (1969), σ.70κ.ε., (1970), σ. 142κ.ε., (1972), σ.139κ.ε., (1973), σ.112κ.ε., (1975), Α. σ.178κ.ε. Β. σ. 527, (1976), Α. σ.210 κ.ε., (1977), Α. σ. 195κ.ε., (1979), σ. 130κ.ε., (1980), σ. 111κ.ε., (1981), σ. 185κ.ε., (1982), σ. 189κ.ε., (1983), σ. 163κ.ε.
- Γιαλούρη, Ν., Αρχαία Ήλις: Το Λίκνο των Ολυμπιακών Αγώνων, Αθήνα, 1996
- Θωμόπουλου, Σ.Ν., **Ιστορία της Πόλεως Πατρών από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1821**, επιμ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, Πάτραι, 1950
- Καβαλιεράτου, Μ.Α., “Περί των εν Μεγαλοπόλει ανασκαφών”, Π.Α.Ε., (1901), σ.σ. 45-48
- Καλτσά, Ν., Αρχαία Μεσσήνη, Αρχαιολογικός Οδηγός, Αθήνα, 1989
- Κατσωνοπούλου, Ν., **Τοπογραφικά της Αιγιαλείας**, Αρχαία Ελίκη και Αιγιαλεία, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Αίγιον Δεκέμβριος 1995, Αθήνα, 1998, σ.σ. 33-52
- Κεραμόπουλλος, Α., “Θηβαϊκά” , Α.Δ. 3, (1917).
- Κεραμόπουλου, Α.Δ., **Θηβαϊκά**, Α.Δ., τομ.3, Αθήναι, 1917
- Κομνηνού – Κακριδής, Ο., **Ομήρου Ιλιάδα**, Εισ. μτφ. σχολ., 3 τόμοι, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, Χ.Χ.Ε.
- Κομνηνού, Π., **Λακωνικά χρόνων προϊστορικών τε και ιστορικών** τευχ. ε΄, εν Αθήναις, 1898 [αντ. 1999, Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών, παράρτημα 3]
- Λέφα, Π., **Βιτρουβίου, Περί Αρχιτεκτονικής**, μτφρ.-σχολ., Αθήνα, 1997
- Μαστραπά, Α.Μ., **Ελληνική Αρχιτεκτονική: Από τους πρόιμους Ιστορικούς**

Χρόνους μέχρι τη Ρωμαϊοκρατία, Αθήνα, 1994

- Μαστροκόστα, Ε., “Αρχαιότητες και Μνημεία Αχαΐας – Ηλείας”, Α.Δ., (1961-62)
- Μελετήματα 13: *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, Α΄ Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Αθήνα 1989, Μελετήματα 13, Αθήνα, 1991
- Μηλιάδη Ι., “Ανασκαφαί φρεάτων εν Πάτραι”, Π.Α.Ε., (1941), σ.σ. 53-55
- Νεράτζουλη, Π., *Αχαιών Δωδεκαπόλεως ερείπια και μνημεία I*, Αθήναι, 1938
- Ορλάνδου, Α., “Ανασκαφή Σικυώνος”, Π.Α.Ε., (1937)
- Ορλάνδου, Α., “Ανασκαφή Σικυώνος”, Π.Α.Ε., (1951)
- Ορλάνδου, Α., “Ανασκαφή Σικυώνος”, Π.Α.Ε., (1952)
- Ορλάνδου, Α., “Ανασκαφή Σικυώνος”, Π.Α.Ε., (1955)
- Ορλάνδου, Α., “Η Κρήνη της Φιγάλειας”, Α.Δ. 11, (1927-28), σ.σ. 1-7
- Ορλάνδου, Α., *Νεώτεροι έρευναί εν Μεσσήνη 1957 – 1973*, στο U.Jantzen (επιγ.), *Neue forschungen in griechischen Heiligtumern*, Tubingen, 1976, σ.σ. 9-38
- Ορλάνδου, Α.Κ., “Ανασκαφαί εν Στυμφάλω, 1925”, Π.Α.Ε., (1926), σ.σ. 51 – 55
- Ορλάνδου, Α.Κ., “Ανασκαφαί εν Στυμφάλω, 1927”, Π.Α.Ε., (1927), σ.σ. 53 – 56
- Ορλάνδου, Α.Κ., “Ανασκαφαί εν Στυμφάλω, 1928”, Π.Α.Ε., (1928), σ.σ. 120-123
- Ορλάνδου, Α.Κ., “Ανασκαφαί εν Στυμφάλω, 1930”, Π.Α.Ε. (1930), σ.σ. 88 – 91
- Ορλάνδου, Α.Κ., “Ανασκαφαί Μεσσήνης (Βουλευτήριον)”, Έργον, (1974), σ. 62 κ.ε.
- Πανταζής, Δ., *Περιηγητής Αθηνών*, Αθήναι 1868, σ.σ. 236-252
- Παπαγεωργίου, Α., *Ξενοφώντα Ελληνικά*, εισ. μτφ. σχολ., 3 τόμοι, Κάκτος, Αθήνα, 1993
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Λ., “Αίγιο”, Α.Δ. 39, Χρον. Β1, (1984), σ.σ. 394-398
- Παπαθεοδώρου, Α., “Παυσανίου Αρκαδικά (Μεγαλόπολις)”, Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά 8, (1964), σ.σ. 125-132
- Παπακωνσταντίνου, Ε., *Στοιχεία της Αγοράς της Ήλιδος, Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, Μελετήματα 13, 1991, σ.332 κ.ε.
- Παπακωνσταντίνου, Ε., *Στοιχεία της Αγοράς της Ήλιδος*, αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Μελετήματα 13, 1991, 332 κ.ε.
- Παπακόστα, Λ., “Αίγιο”, Α.Δ., Χρον. 39, (1984), σ.σ. 94-99
- Παπακόστα, Λ., “Αίγιο”, Α.Δ., Χρον. 40, (1985), σ.σ. 120-123
- Παπακόστα, Λ., *Παρατηρήσεις σχετικά με την Τοπογραφία του αρχαίου Αιγίου*, Μελετήματα 13, Αθήνα, 1991, σ.σ. 235-240
- Παπαποστόλου, Ι., “Αίγιο”, Α.Δ. 27, Χρον. Β1, (1972), σ.290

- Παπαποστόλου, Ι.Α., “Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά τη ρωμαιοκρατία”, Μελετήματα 13, (1991), σ.σ. 305-320
- Παπαποστόλου, Ι.Α., “Τοπογραφικά των Πατρών”, Α.Α.Α., IV, (1971), σ.σ. 305-319
- Παπαποστόλου, Ι.Α., *Ιστορικές μαρτυρίες και αρχαιολογικά ευρήματα της Κλασσικής και της πρώιμης Ελληνιστικής πόλης των Πατρών*, τόμος τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφύλλου, Α΄ σ.σ. 1-560, Πάτραι, 1990, σ.σ.465-471
- Παπαχατζή, Ν., *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις: Αττικά*, Αθήνα,
- Παπαχατζή, Ν., *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις: Αχαϊκά – Αρκαδικά*, Αθήνα, 1980
- Παπαχατζή, Ν., *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις: Βοιωτικά – Φωκικά*, Αθήνα, 1981
- Παπαχατζή, Ν., *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις: Κορινθιακά – Λακωνικά*, Αθήνα, 1976
- Παπαχατζή, Ν., *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις: Μεσσηνιακά – Ηλιακά*, Αθήνα, 1979.
- Παπαχατζή, Ν., *Το Ασκληπιείο της Μεσσήνης ως κέντρο της δημόσιας ζωής της πόλεως*, Χαριστήριο εις Α. Ορλάνδον, Δ΄, Αθήνα, 1967-68
- Πέπα – Δελμούζου, Ντ., “Περί του Ψηφίσματος του Θεμιστοκλέους”, Α.Α.Α., (1969), σ.σ. 146-151
- Πετρονώτη, Α., *Η Μεγάλη Πόλις της Αρκαδίας*, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις, 23, Αθήνα, 1973
- Πετρόπουλου, Μ., *Τοπογραφικά της Χώρας των Πατρέων*, Μελετήματα 13, (1991), σ.σ. 249-258
- Πέτσα, Φ., “Αιγίοχος από το Αίγιον”, Α.Α.Α., 1972, σ.496
- Πίτερου, Χ.Ι., *Συμβολή στην Αργειακή Τοπογραφία*, Πρακτικά διεθνούς Συνεδρίου 1990: Άργος και Αργολίδα: Τοπογραφία και Πολεοδομία, Αθήνα, 1998, σ.σ. 179-210.
- Ραγκαβής, Α.Ρ., *Τοπογραφικά των αρχαίων Αθηνών*, Αθήναι 1888, σ.σ. 169-192
- Ρούσσου, Τ., *Ευριπίδη Φοίνισσαι*, Εισ. σημ. Βλασσοπούλου Δ., Κάκτος, Αθήνα, 1992
- Ρούσσου., Τ., *Σοφοκλή: Οιδίπους Τύραννος*, εισ. μτφ. σχολ., Κάκτος, Αθήνα, 1992
- Ρωμαίου, Κ.Α. Αρκαδικοί Ερμαι, Α.Ε., (1911), σ.149 κ.π.
- Ρωμαίου, Κ.Α., “Αρκαδικοί Ερμαί”, Α.Ε., 1911, σ.149 κ.π.

- Ρωμαίου, Κ.Α., “Συμβολή εις την αρκαδικήν τοπογραφίαν”, Α.Δ., (1918), σ.102
- Σακελλαρίου, Μ.-Φαράκλα, Ν., *Μεγαρίς – Αιγόσθενα – Ερένεια*, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις, Αθήνα, 1972
- Σαρηγιάννη, Γ., *Εισαγωγή στην Ιστορία και Θεωρία της Πόλης*, 1987
- Σιδέρη, Ζ., *Ομήρου Οδύσσεια*, εισ. μτφ. σχολ., 2 τόμοι, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων Ι.Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, Χ.Χ.Ε.
- Σπυρόπουλου, Τ., “Αρχαιότητες και Μνημεία Αρκαδίας – Λακωνίας”, Α.Δ. 36 Β Χρον., (1981), σ.σ. 121-131
- Σπυρόπουλου, Τ., “Αρχαιότητες και Μνημεία Αρκαδίας – Λακωνίας”, Α.Δ. 37 Β Χρον., (1982), σ.σ. 111-121
- Σπυρόπουλου, Τ., “Αρχαιότητες και Μνημεία Αρκαδίας – Λακωνίας”, Α.Δ. 38 Β Χρον., (1983), σ.σ. 88-97
- Στάη, Β., “Ανασκαφικά έργασια εν Ραμνούντι”, Π.Α.Ε., (1890), σ.σ. 27-30
- Στάη, Β., “Ανασκαφικά έργασια εν Ραμνούντι”, Π.Α.Ε., (1891), σ.σ. 13-18
- Σταϊνχάουερ, Γ., *Τα Μνημεία και το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά*, Αθήνα, 1998.
- Σταυρόπουλου, Α., *Ιστορία της πόλεως του Αιγίου*, 1954
- Τριανταφύλλου, Κ.Ν., *Ιστορικών Λεξικών των Πατρών*, 1980
- Φαράκλα, Ν., *Επιδαυρία*, Σειρά Αρχαίων Ελληνικών Πόλεων, τομ.12, Αθήνα, 1972.
- Φαράκλα, Ν., *Ερμιονίς – Αλιάς*, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 19, Αθήνα, 1973
- Φαράκλα, Ν., Θήβα: *Μνημειακή Τοπογραφία της Αρχαίας Πόλης. Α: Οι Οχυρώσεις*, 1988.
- Φαράκλα, Ν., *Σικωνία*, Σειρά αρχαίων ελληνικών πόλεων, Αθήνα 1971
- Φαράκλα, Ν., *Φλειασία*, Σειρά Αρχαίων Ελληνικών Πόλεων, Αθήνα, 1972
- Φωτιάδη, Ε., *Αθήναιου Δειπνοσοφισταί*, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, Χ.Χ.Ε.
- Χρήστου, Χ., “Ανασκαφή Σπάρτης”, Π.Α.Ε. 1962 [1966] σ.σ.113-121 [=B.C.H. 87 (1963) σ.σ.759-762, 764]
- Χρήστου, Χ., “Ανασκαφή Σπάρτης”, Π.Α.Ε. 1961 [1964] [=B.C.H.86 (1962) σ.σ.722-723]
- Χρήστου, Χ., “Ανασκαφή Σπάρτης”, Π.Α.Ε. 1965 [1967], σ.σ. 95-96 [=B.C.H. 90 (1966) σ.793]
- Χρήστου, Χ., “Σπάρτη”, *Έργον* 1962 [1963] σ.σ.133-144 [=B.C.H. 87 (1963)]

σ.σ.759-762, 764].

- Χρήστου, Χ., “Σπάρτη”, Έργον 1964, σ.σ. 102-112 [=B.C.H. 89 (1965), σ.σ. 717-723]

- Χρήστου, Χ., *Αρχαία Σπάρτη. Σύντομος οδηγός για την Ιστορία, τα μνημεία και το Μουσείο της*, Σπάρτη, 1960

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- 1) Σκηνή από αρχαία αγορά (αναπαράσταση)
- 2) Η περιοχή της αρχαίας Ήλιδας, μεταξύ του Πηνειού και των χωριών Παλαιόπολη και Καλύβια Παλαιόπολης (τοπογρ. σχέδιο του Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής, καταρτισμένο από τους Λαγοδήμο και Γιαλούρη). Δεξιά, πάνω από την Παλαιόπολη, η κορυφή του λόφου, όπου η ακρόπολη της αρχαίας Ήλιδας, στη μέση η αγορά και πάνω η κοίτη του Πηνειού.
- 3) Τα οικοδομήματα της αγοράς της Ήλιδας που αποκάλυψαν οι παλιές και οι νεώτερες ανασκαφές: 1. Γυμνάσιο 2. Λουτρά 3. Τέμενος του Αχιλλέα 4. Ελλανοδικαίων 5. Στοά «προς μεσημβρίαν» (των ελλανοδικών) 6. «Κερκυραϊκή» στοά ή «διπλή» 7, 8, 9. Ιερά 10. Τετράγωνο οικοδόμημα με εσωτερική περίστυλη αυλή. 11. Τοίχος αποδιδόμενος στον περίβολο του τεμένους της Αφροδίτης 12, 13. Περίβολος ιερού, ναΐσκος και τεμένη μεταξύ των οποίων και του Άδη 14. Θέατρο.
- 4) Αναπαράσταση των ίδιων οικοδομημάτων της αγοράς. Τα επιβλητικότερα οικοδομήματα είναι οι δύο στοές και το θέατρο. Χαμηλά στο σχέδιο ο περίβολος του γυμνασίου. Πίσω από την «κερκυραϊκή» στοά τα δύο ιερά της Αφροδίτης.
- 5) Η θέση της αρχαίας Μεσσήνης, στις υπώρειες του λόφου της Ιθώμης. Τοπογραφικό διάγραμμα.
- 6) Τοπογραφικό της αρχαίας Μεσσήνης με τη θέση των μνημείων.
- 7) Οδικό δίκτυο του κεντρικού τομέα της Μεσσήνης.
- 8) α. Αξονομετρική αναπαράσταση και β. κάτοψη των μνημείων του Ασκληπιείου της Μεσσήνης
- 9) Η Πάτρα το Β΄μ. Χ αι. Σχεδιάσμα μηχανικού Πολ. Πανουτσόπουλου κατά τους καθορισμούς Στεφ. Θωμόπουλου.

Η πρόσοψη προς τη θάλασσα (Δ). Τα εικονιζόμενα τετράγωνα δείχνουν τη ρυμοτομία της σημερινής Άνω πόλης.

10) Τα δύο συνανήκοντα κομμάτια της ασπίδας ενός μικρού μαρμάρινου αγάλματος της Αθηνάς, αντίγραφου της φειδιακής Αθηνάς Παρθένου, που βρέθηκε στα νότια της πλατείας των ψηλών Αλωνιών.

11) Τοπογραφικό διάγραμμα της σύγχρονης πόλης του Αιγίου με τις αρχαιολογικές θέσεις που έχουν εντοπιστεί.

12) Αίγιο. Οδός Κανελλοπούλου 14 και Πλαστήρα, Κάτοψη της ανασκαφής.

13) Αίγιο. Οδός Κανελλοπούλου 24. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α'.

14) Αίγιο. Οδός Βασ. Κωνσταντίνου 107 και Ανδρέου Λόντου. Κάτοψη της ανασκαφής.

15) Ακέφαλος υπερφυσικού μεγέθους νεανικός κορμός με αιγίδα. Ίσως απεικονίζει το μυθικό «κτίστη» της πόλης του Αιγίου, Αιγέα.

16) Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας Αιγείρας.

17) Ο οχυρωτικός περίβολος της Μαντίνειας με την προστατευτική τάφρο γύρω, στην οποία διοχέτευαν τα νερά του Όφεως ποταμού.

18) Βόρεια και ανατολική πλευρά της αγοράς της Μαντίνειας.

19) Το θέατρο της Μαντίνειας, στο δυτικό πέρας του χώρου της αγοράς.

20) α. Γενική όψη των θεμελίων των δημόσιων οικοδομημάτων της Μαντίνειας, εντός του περιβόλου των τοιχών.

β. Το μεγάλο οικοδόμημα στη μέση σχεδόν της νότιας πλευράς της αγοράς, που έχει υποτεθεί πως ήταν το βουλευτήριο της Μαντίνειας.

21) Τοπογραφικό σχέδιο του Αρκαδικού Ορχομενού, βασισμένο στη μελέτη των Η. V. Gaertingen και Η. Lattermann (1911) και συμπληρωμένο σύμφωνα με το σχέδιο του Β. C. H. 1914.

22) Ναός Αρτέμιδος μεσοπολίτιδος, στα νότια του ισώματος, όπου είχε γίνει η αγορά της πάνω πόλης του Ορχομενού.

23) Η νοτιοδυτική γωνία του οχυρωτικού περιβόλου της Στυμφάλου με τα θεμέλια δημόσιων οικοδομημάτων της αγοράς.

24) α. Τα θεμέλια του πρόστυλου ναού, που σημειώνεται στη μέση του σχεδίου της εικόνας 23.

β. Η κρήνη της Στυμφάλου, που βρισκόταν στα δυτικά κράσπεδα της αγοράς και παρά την πύλη του Φενεού.

γ. Η παλαίστρα της Στυμφάλου.

- 25) Στύμφαλος. Η πύλη του Φλιούντος.
- 26) Τα δημόσια οικοδομήματα της Μεγαλόπολης, που αποκάλυψαν οι αγγλικές ανασκαφές του 1890-1893.
- 27) α. Λείψανα αρχαίας κρήνης στη Φιγάλεια.
β. Κάτοψη της ίδιας κρηνικής κατασκευής της Φιγάλειας.
γ. Κάτοψη της κρήνης με τα αυλάκια που την τροφοδοτούσαν με πόσιμο νερό.
δ. Αναπαράσταση της κρήνης
- 28) Λίθινη γλυπτική εικόνα νέου, πιθανότατα του Παγκρατιαστή Αρραχίωνα (;)
- 29) Η αγορά της Κορίνθου στα ρωμαϊκά χρόνια.
- 30) Η αγορά της Κορίνθου στα ρωμαϊκά χρόνια.
- 31) Τοπογραφικό σχέδιο των προρρωμαϊκών οικοδομημάτων της αγοράς της Κορίνθου 1. Ναός του Απόλλωνα 2. Ιερό 3. Θέση στοών του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π. Χ. 4. “Βόρειο Κτήριο” (καταστήματα με κιονοστοιχείες) 5. “Βορειοδυτική” στοά 6. Νότια στοά 7. Κρήνη Πειρήνη 8. Κρήνη Γλαύκη 9. Ιερά πηγή
- 32) Κάτοψη και τομή της κρηνικής κατασκευής της Γλαύκης
- 33) Η περιοχή της ελληνιστικής και ρωμαϊκής Σικυώνας με τα θεμέλια των κυριώτερων δημόσιων οικοδομημάτων.
- 34) Τα ανασκαπτόμενα λείψανα του θεάτρου του Φλιούντα και του μεγάλου οικοδομήματος με το εσωτερικό περιστύλιο.
- 35) Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας πόλης του Άργους.
- 36) Ο αρχαιολογικός χώρος του Άργους ανατολικά του θεάτρου. Η αγορά του Άργους στην αρχαϊκή εποχή.
- 37) Η αγορά του Άργους στην αρχαϊκή εποχή
- 38) Η αγορά του Άργους στην κλασική και ελληνιστική εποχή
- 39) Η αγορά του Άργους κατά τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους
- 40) Η αγορά του Άργους στους ύστερους αυτοκρατορικούς χρόνους
- 41) Η αγορά της αρχαίας Επιδαύρου στα νοτιοανατολικά του σημερινού ομώνυμου χωριού.
- 42) Λίθινος «ορος αγοράς», που βρέθηκε στα βορειοδυτικά κράσπεδα του λόφου σε μικρή απόσταση προς βορράν του θεάτρου.
- 43) Αγορά και ιερό του Ποσειδώνα στον Πόρο (Καλαύρεια).
- 44) Η χερσόνησος της αρχαίας και της σύγχρονης Ερμιόνης.
- 45) Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας και νέας Σπάρτης

46) Αναπαράσταση του σχεδίου της πόλεως του Πειραιά, όπως το συνέλαβε και το εφήρμοσε ο διάσημος για την εποχή του αρχιτέκτων Ιππόδαμος (Αναπαράσταση Ι. Τραυλού).

47) Φανταστική απεικόνιση της Ιπποδαμείου αγοράς του Πειραιά.

48) Τοπογραφικό διάγραμμα με λείψανα κτισμάτων και οχυρωτικών περιβόλων του Ραμνούντα.

49) Τοπογραφικό διάγραμμα των αρχαίων Μεγάρων.

50) Η περιοχή της αρχαίας και νέας Βοιωτικής Θήβας (κατά Παπαχατζή, Ν., Πανσ. Βοιωτ., 1978). Σημειώνεται για κάθε μνημείο ή θέση το χωριό του Πανσανία: Αριθ. 1 – 7 περιτειχισμένος άλλοτε λόφος της Καδμείας, το κέντρο της αρχαίας και της σημερινής Θήβας, κεφ. 8,4.

1. Ήρεκτρες πύλες, κεφ. 8,4

2. Πιθανή θέση των Ομολοϊδων πυλών, κεφ. 8,5

3. Προιτίδες πύλες, κεφ. 8,1 και 18,1

4. Βορραίαί πύλαι, κεφ. 8,5

5. Νήιται ή Νήισται πύλαι, κεφ. 8,4

6. Κρηναίαι πύλαι, κεφ. 8,5

7. Ογκαίαί πύλαι, κεφ. 8,5

8. Μυκηναϊκό ανάκτορο («Καδμείον»), κεφ. 8,5

9. Θέση, όπου άλλοτε διατηρούνταν κομμάτι του μεταγενέστερου τείχους της Καδμείας

10. Φράγκικος πύργος

11. Λόφος, όπου ο τάφος του Αμφίονα και του Ζήθου (αμφείο) κεφ. 17,4

12. Άλλοτε βρύση Βρανέζι

13. Πηγή Χλεβίνος

14. Μεγάλη βρύση των Αγ. Θεοδώρων. Κεφ. 18,5 (Οιδιπόδεια κρήνη)

15. Τέμενος του Ιολάου (Ιολάειο) και γυμνάσιο, κεφ. 23,1

16. Θέση του θεάτρου, κεφ. 16,6

17. Παλαιοχριστιανική κατακόμβη

18. Καστέλλια

19. Θαλαμωτοί μυκηναϊκοί τάφοι

20. Λόφος, όπου το τέμενος του ισμήνιου Απόλλωνα (ισμήνιο), κεφ. 10,2

21. Τέμενος και γυμνάσιο του Ηρακλή (ηράκλειο), κεφ. 11,4

22. Κοίλη οδός

23. Μυκηναϊκοί θαλαμωτοί τάφοι Κολωνακίου
24. Τρεις πηγές του ρέματος της Δίρκης (Πλακιώτισσας)
25. Πηγή Παραπόρτι
26. Λόφος και εκκλησία της αγ. Τριάδας
27. Πύλη του τείχους της κάτω πόλης, από όπου άρχιζε ο δρόμος προς το Καβίρειο, κεφ. 25,4
28. Δρόμος προς το Τάχι (αρχαίος δρόμος προς Ποτνιάς και Πλαταιάς).
- 51) Η Καδμεία (γεωγραφικά στοιχεία από τον χάρτη του Συμεώνογλου).
- 52) Θολωτός τάφος στην αγορά του Βοιωτικού Ορχομενού.
- 53) Το τέμενος του Απόλλωνα στους Δελφούς. Με τους αριθμούς 23 και 36 δηλώνονται αντίστοιχα το βουλευτήριο και το πρυτανείο (;) της αρχαίας αγοράς των Δελφών στην πλατεία Άλω.
- 54) Η ρωμαϊκή αγορά μπροστά στην κύρια είσοδο του τεμένους του Απόλλωνα στους Δελφούς, όπως διαμορφώθηκε δύο τουλάχιστον αιώνες μετά τον Πausανία